

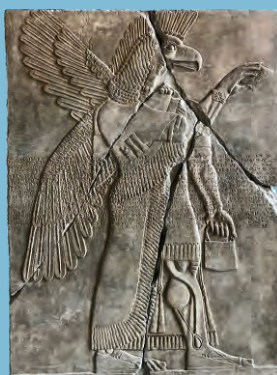

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK **JAHRBUCH**

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 54

SARAJEVO 2025

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 54

SARAJEVO 2025

ISSN 0350-0020 (Print)

ISSN 2232-7770 (Online)

Godišnjak/Jahrbuch je glasilo Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koje izlazi jednom godišnje sa aktuelnim rezultatima istraživanja iz oblasti arheologije, antropologije, istorije, lingvistike i etnologije s područja Balkana i iz drugih evropskih regija. Objavljeni radovi su vrednovani od strane redakcijskog kolegija i recenzenata.

Godišnjak/Jahrbuch ist eine Zeitschrift des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, die einmal jährlich mit den aktuellen Forschungsergebnissen im Bereich Archäologie, Anthropologie, Geschichte, Linguistik und Ethnologie auf dem Balkan und anderen Regionen Europas erscheint. Die veröffentlichten Arbeiten wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten bewertet.

* * *

Urednik / Herausgeber
Prof. dr. Blagoje Govedarica

Redakcijski kolegij / Redaktion

Prof. Dr. Danijel Džino, Klasična istorija/Classic History (Sydney)
Ass. Prof. Dr. Attila Gyucha, Antropologija/Anthropologie (Athens, GE USA)
Prof Dr Svend Hansen, Praistorija/Urgeschichte (Berlin)
Prof Dr Barbara Horejs, Praistorija/Urgeschichte (Wien)
Dr. sci. Aladin Husić, Osmanistika/Osmanistic (Sarajevo)
Ass Prof Dr Roman Krivko, Slavistika/Slawistic (Wien)
Prof. Larisa Kurtović, Antropologija/Anthropology (Ottawa)
Prof. Dr. Igor Manzura, Praistorija/Urgeschichte (Chişinău)
Prof. dr. Ante Milošević, Arheologija/Archaeology (Split)
Prof. dr. Lejla Nakaš, Lingvistika/Linguistic (Sarajevo)
Doc. dr. Aiša Softić, Etnologija/Ethnology (Sarajevo)

Štampano uz podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo
Gedruckt mit Unterstützung des Ministeriums für Wissenschaft, Hochschulbildung und Jugend des Kantons Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Dženan Brigić

- Relativna i apsolutna hronologija neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli (istraživanja 1955–2018)
Relative and Absolute Chronology of the Neolithic Settlement at Gornja Tuzla
(Research 1955–2018) 5

Igor Bruyako, Blagoje Govedarica, Igor Manzura

- Early Copper Age layer of the Orlovka-Kartal settlement (Izmail District, Odessa County,
Ukraine)
Sloj ranog eneolita u naselju Orlovka-Kartal (okrug Izmail, oblast Odesa, Ukrajina) 33

Blagoje Govedarica

- Luksuzni brusevi u bronzanom i željeznom dobu Evroazije
Luxury Whetstones in the Bronze and Iron Ages of Eurasia 85

Aleksandar Jašarević

- Dobor in Prehistory – rescue excavations in 1978
Dobor u praistoriji – zaštitna istraživanja iz 1978. godine 107

Salmedin Mesihović

- Dionisije II Mlađi i Jadransko more
Dionysius II. the younger and the Adriatic Sea 149

Душан Којућ

- Маријин град у Горњим Подградцима (Градишка) – досадашња сазнања и нови
резултати
Marijin Grad in Gornji Podgradci (Gradiška) – Previous Knowledge and New Results..... 159

Andrea Šešum

- Tekstološko-leksička analiza Zografskog rukopisa Aleksandride
Textological-lexical analysis of the Zograf Alexandride 175

Hronika / Chronik

- Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2025. godini 195

In memoriam

- Ante Milošević (1953–2025)..... 197

- Adrese autora / Autorenadressen..... 199

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

- Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH..... 201
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWKBH. 203
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 205

Relativna i apsolutna hronologija neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli (istraživanja 1955–2018)

Dženan Brigić

Tuzla

<https://orcid.org/0009-0006-4559-7957>

Abstract: This paper encompasses previously published material from the 1958 excavations of the Neolithic settlement at Gornja Tuzla, as well as an analysis of the material from the most recent excavations conducted in 2018. It presents a comprehensive examination of the established stratigraphic units and excavated material, with particular emphasis on the comparative assessment of the 2018 assemblage. The final section of the paper addresses issues of relative and absolute chronology through an evaluation of the previously published radiocarbon dates from the Gornja Tuzla site, as well as from other Starčevo and Vinča culture sites.

Keywords: Gornja Tuzla, Neolithic, Northeastern Bosnia, Starčevo culture, Vinča culture, relative and absolute chronology

Uvod

Neolitsko naselje u Gornjoj Tuzli nije privlačilo veću pažnju jugoslavenskih istraživača, osim son-
dažnih iskopavanja koja je vodio Borivoj Čović u
vremenu od 1955. do 1958. godine.¹ Prvo probno
sondiranje na ovom lokalitetu rađeno je 1955.
godine s ciljem da se utvrdi eventualno posto-
janje novih grobova željeznog doba, ali oni nisu
pronađeni, nego je po prvi puta ustanovljen kul-
turni sloj naselja na dubini od 60 cm. Iste godine
pregledana je jedna jama dubine 2 m, iskopana
prilikom građenja osnovne škole (Krečana,
1955).² Naredne, 1956. godine otvorena je još
jedna sonda u neposrednoj blizini škole, u
pravcu jugoistoka, veličine 3 x 4 m. Recentni sloj
je, međutim, bio veoma debeo pošto se naišlo
na neki stariji bunar, pa je sonda sužena samo
na južni dio, od kojeg se odustalo zbog “male
otkopne površine za precizno praćenje i malih
raspoloživih sredstava”. Iduće, 1957. godine otvo-
rena je prva veća sonda dimenzija 7,5 x 4 m (30

m²), u kojoj je prvi puta iskopan kompletan kul-
turni sloj i utvrđeno je postojanje starčevačkih
elemenata.³ Zdravica je u ovoj sondi pronađena
na dubini od 2,70 m, što je dodatni pokazatelj za
eventualnu lokaciju ove sonde, odnosno trebalo
bi da je ona nekoliko metara sjevernije u odnosu
na sondu I-2018 (o kojoj će biti govora kasnije),
te dvadesetak metara istočnije.

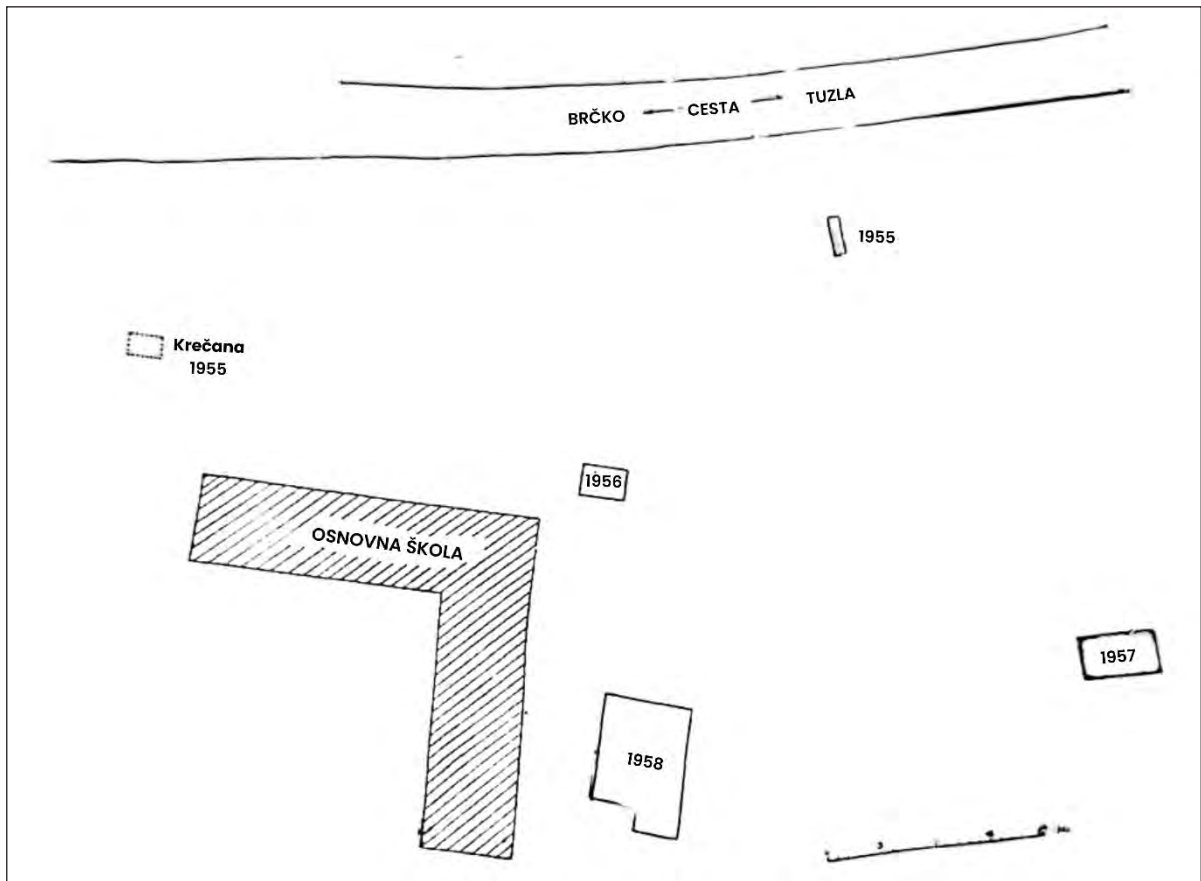
Sonda II-1958 predstavlja ujedno i najveću
iskopanu sondu na ovom lokalitetu površine 88
m² (iskopavanje starijih slojeva vršeno je samo
na sjevernoj strani sonde površine 40 m²).⁴ Na
osnovu rezultata sonde II-1958, Čović je identi-
fikovao šest stratuma, pri čemu su nalazi iz naj-
dubljeg sloja određeni kao starčevački, čime su
potvrđeni rezultati iz sonde I-1957. Time je lo-
kalitet Gornja Tuzla svrstao među najstarije na

¹ Čović 1960/61.

² Jama se nalazila sjeveroistočno u odnosu na školu i u njoj
je konstatovan recentni sloj debljine 0,90 cm ispod kojeg se
nalazio novi tamni rastresiti sloj debljine oko 1 m, s velikom
količinom crvenkaste grube keramike.

³ Jedine podatke o navedenoj sondi Čović je ostavio na mapi
u koju je ucrtao rezultate provedenih sondiranja. Sudeći
prema toj mapi, sonda II-1957 bila je dosta južnije u odno-
su na školu. Također, u svega jednoj rečenici Čović navodi
kako je sonda iskopana do kraja, ali da zbog njene lokacije
na južnoj periferiji naselja nije fiksirana kompletna strati-
grafija (Čović 1960/61, 80).

⁴ Lokacija sonde poznata je samo prema ucrtanoj mapi;
usmeno svjedočenje (porodica Mehić, k. č. 607/3) zabilježe-
no je 2018. kao indikativna potvrda položaja.

Slika 1. Situacija sondi iskopanih 1955–1958.

prostoru istočne Bosne.⁵ Uvidom u dokumentaciju i cjelokupan asortiman keramičkih nalaza koji su deponovani u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, s ciljem pregleda materijala i stratigrafije koju je Čović ostavio iz sebe, bit će istaknuti ključni nalazi. Čović je u sondi II-1958 utvrdio šest stratuma, s najstarijim VIb i VIa koji pripadaju starčevačkoj kulturi, i mlađim (V-I) koji odražavaju prelaz i razvoj prema vinčanskoj kulturi, odnosno ranom eneolitu (stratum I).

Starčevački slojevi (VIb i VIa) obilježeni su grubom keramikom, debljih zidova (1–1,5 cm), rađenim bez pijeska, s tehnikama ukrašavanja barbotin, impresso i urezivanjem. Karakteristični su loptasti i poluloptasti sudovi, dominantno bez drški. Javlja se i slikana keramika s pravolinijskim ornamentima, što odstupa od klasičnih starčevačkih motiva (Tab. I i II). Stratum V označava prelaz prema vinčanskoj kulturi s postupnim iščezavanjem starčevačkih elemenata, pojavom keramike s primjesom krečnog pijeska i novih oblika poput posuda sa šupljim

cilindričnim nogama. Keramika dobija bikonične profile i crvenu boju prevlake, povezujući starčevačku tradiciju s ranom fazom vinčanske kulture (Tab. III). Stratumi IV i III predstavljaju izraženiju vinčansku dominaciju. Karakteristične su posude bikoničnog oblika, šiljatog dna i izvraćenog oboda, sa znatnom primjesom pijeska. Ornamentacijom dominiraju kanelure i plastična ispučenja. Stratum III posebno je zanimljiv zbog nalaza bakrenih predmeta (perle, spiralni prsten), što ukazuje na razvoj metalurgije u mlađoj vinčanskoj fazi (Tab. IV i V). Stratum II odražava završnu fazu vinčanske kulture s novim oblicima poput plitkih posuda s bradavičastim drškama i šupljim cilindričnim nogama. Kvalitet keramike opada, a kanelure gotovo iščezavaju (Tab. V i VI). Najmlađi stratum I pripada ranom eneolitu, potpuno odvojen od prethodnog, s novom finom keramikom crne boje i raznim oblicima posuda. Ovaj sloj povezan je s badenskom i kostolačkom kulturom, što ukazuje na naseljavanje novih zajednica nakon vinčanske populacije.

⁵ Čović 1960/61, 111.

Rezultati novih istraživanja

Nakon gotovo pola stoljeća bez terenskih istraživanja na lokalitetu Gornja Tuzla, 2007. godine započet je novi istraživački projekt pod pokroviteljstvom JU Muzej Istočne Bosne Tuzla,⁶ koji je predvodila Zilka Kujundžić-Vejzagić, arheologinja i muzejska savjetnica Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u saradnji s Prahistorijskim institutom iz Beča, koji su zastupali Andreas Lippert i Georg Tiefengraber.⁷ Tokom probnog istraživanja 2007. godine otkriven je značajan broj fragmenata keramičkog posuđa, uglavnom grube i u manjoj mjeri glačane vinčanske keramike, uključujući posude namijenjene isolvavanju slane vode. Pored keramičkih nalaza, registrirani su i primjerci kremenog i koštanog oruđa i oružja te ostaci kalotne peći,⁸ koja je prema izvještaju služila za pečenje keramike (T, VII, 3).

Lokacija sonde I-2007 je oko 10–15 m sjeveroistočno u odnosu na spomenuti Društveni dom na posjedu koji pripada geologu Safetu (k. č. 615), pa se ujedno i naziva "Safetova bašča". Nalazi se malo ispod sredine tela i predstavlja izuzetno dobru lokaciju za nova potencijalna istraživanja.⁹ Prema izvještaju iz 2008. godine,

⁶ Dokumentacija arheološkog odjeljenja Muzeja Istočne Bosne u Tuzli.

⁷ Pored navedenih, članove stručnog tima činili su Mirsad Bakalović (kustos arheolog JU Muzej Istočne Bosne Tuzla), Nataša Perić (kustos historičar JU Muzej Istočne Bosne Tuzla) i Ljiljana Jevtić (kustos arheolog pripravnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu). Fizičke poslove obavljala su tri fizička radnika iz Gornje Tuzle, a jedan je čuvao lokalitet preko noći. Iskopani materijal s istraživanja nije objavljen.

⁸ Peć je interpretirana kao kalotna za pečenje keramike prema izvještaju u Muzeju Istočne Bosne (Izvještaj sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli 14.07.–19.07. 2008. godine (04-155/08), 22. 7. 2008. godine.), na parceli k. č. 615 ("Safetova bašča").

⁹ Sonda I je, prema izvještaju, zamišljena kao probna sonda i jedina je otvorena 2007. godine s ciljem da se kroz dvije godine ponovo otvori, za kada je planirano višegodišnje sistematsko istraživanje. Radovi su nastavljeni 2008. godine, kako se navodi u izvještaju iz iste godine. Primjećuje se da su pokretni nalazi u muzeju odvojeni na nalaze iz 2007. i 2009. godine te da nalaza iskopanih u 2008. godini nema, ili te godine nije ni vršeno iskopavanje. S obzirom na izvještaj od 22. jula 2008. godine, svega nekoliko dana nakon terenskog istraživanja, i s obzirom na identične prve pasuse u izvještajima iz 2008. i 2009. godine, moguće je da su tokom ove godine otvorene ostale tri sonde, a radovi na sondi I nastavljeni iduće, 2009. godine. Ukoliko se tako odvila

sonda I nije iskopana do kraja (otkopano je 18 otkopnih slojeva), ali se navodi da je otvoren kontrolni rov uz istočni profil sonde, koji je spušten do zdravice na dubini od 2,70 m. Najzanimljiviji nalaz koji je dobio nešto veću pažnju u medijima jeste figurina ženskog lika,¹⁰ pronađena u šutu.¹¹

Također, u izvještaju o nalazima stambenih objekata u vidu podnica u sondi I navodi se *sloj prehistorijskog humusa između dva kulturna sloja (vinčanskog i starčevačkog)*.¹² Dalje se navodi kako su se *ispod podnice* nalazili ostaci krupnijeg riječnog kamena, a *između ova dva kulturna sloja, odnosno ostataka kuća, pronađeni su ostaci riječnog šljunka*. Dakle, ne može se sa sigurnošću situirati spomenuti sloj prehistorijskog humusa koji odvaja starčevački od vinčanskog s ostacima podnica između kojih se nalazi sloj riječnog šljunka. Jedino što se može uzeti kao baza za pokušaj određivanja o kojoj dubini je riječ jeste podatak u izvještaju kako su, u šestom otkopnom sloju, ispod ognjišta i *podnice* pronađeni ostaci ljudskih kostiju.¹³ Zahvaljujući tom podatku i narednoj rečenici u inače veoma šturoj dokumentaciji, saznajemo da su *radi analize C¹⁴ prikupljeni ostaci gareži (od hrasta)* koji su poslani na analizu u Beč.¹⁴ Ipak, trenutno ne postoji način da se utvrdi s koje su tačno dubine uzeti nalazi za radiokarbonsku analizu, odnosno pripadaju li oni šestom otkopnom sloju ili je riječ o

situacija, kako i pokazuju signature nalaza, onda u ovom trenutku nedostaje finalni izvještaj s iskopavanja iz 2009. godine (Izvještaj sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli 14.07.–19.07.2008. godine (04-155/08), 22. 7. 2008. godine, Muzej Istočne Bosne u Tuzli).

¹⁰ Lokacija figurine navodi se samo u nekoliko isječaka iz dnevnih novina, gdje se citira voditelj istraživanja, Zilka Kujundžić-Vejzagić, koja – prema novinama – kaže da je figurina pronađena u šutu.

¹¹ Druga figurina pticolikog tipa evidentirana je bez pouzdanog konteksta.

¹² Dubina sloja nije dokumentirana i kontrira Čovićevom navodu o nepostojanju sterilnog sedimenta između slojeva Starčevačke i Vinčanske kulture (Čović 1960/61, 88).

¹³ Dubine otkopnih slojeva retroaktivno su procijenjene prema signaturama u Muzeju Istočne Bosne (npr. 3. sloj ≈ 0,50 m; 4. sloj ≈ 0,60 m), što okvirno smješta 6. sloj na ~0,70–1,00 m (Izvještaj sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli 2009. godine, Muzej Istočne Bosne u Tuzli)

¹⁴ Vienna Environmental Research Accelerator, izvještaj 4. III. 2008; detaljna interpretacija datuma u hronološkom poglavlju (Dokumentacija s arheološkog iskopavanja neolitskog lokaliteta u Gornjoj Tuzli 2007-2009, Muzej Istočne Bosne u Tuzli).

nalazima uzetim s neke druge dubine. Iako istraživanja iz perioda 2007–2009. predstavljaju značajan doprinos razumijevanju lokaliteta Gornja Tuzla, izostanak kompletne terenske dokumentacije (posebno podataka o dubinama slojeva i preciznim koordinatama nalaza) onemogućava njihovo pouzdano kontekstualiziranje u širi okvir prahistorijskih istraživanja u regiji.

Olakšavajuću okolnost pruža istraživanje provedeno 2018. godine, čiji je cilj bio da se odredi južna granica lokaliteta i pokuša ustanoviti vertikalna stratigrafija na kraju tela. Sonda I-2018 iskopana je do zdravice i služiti će kao osnovna baza za komparaciju dosadašnjih poznatih slojeva. Sonde su iskopane na katastarskim česticama 615, 616, 617, 618 i 619. Prije samog iskopavanja na lokalitetu Gornja Tuzla, postavljeno je 12 geodetskih tačaka.¹⁵

Probna sonda I otvorena je sjevernije od geofizičke mreže budući da se taj dio zbog zaraslog terena nije mogao snimiti.¹⁶ Probne sonde pokazale su identične rezultate na svim mjestima, pa se pretpostavilo kako se erozijom zemlje navuklo izmiješanih materijalnih nalaza. Zahvaljujući tome, kao i rezultatima geofizike, odlučeno je da se otvori po jedna sonda na sjevernom, tj. južnom dijelu parcela 617/618.¹⁷

Prvi sloj je sačinjen od šuta.¹⁸ Drugi sloj je smečkaste boje i sa slabo zastupljenim materijalom.¹⁹ Na dubini od 0,70 m zemlja je imala naranđasto obojenje i sadržavala dosta fragmenata keramike s većom tendencijom pojavljivanja u sjevernom dijelu sonde, gdje se došlo do prvog kulturnog sloja koji su najviše karakterisale naranđasta boja s dosta gareži debljine oko 0,30 m, koje je najviše bilo u sjeveroistočnom dijelu sonde. Ovaj sloj ujedno predstavlja jedinu građevinsku fazu u sondi I, a najzanimljivija je činjenica

da se identičan sloj s gareži širi u jednakoj debljini na sve profile sonde, što znači da se ušlo u neki centralni dio građevine, posebno ako se uzme u obzir podatak da se jama ukopana u zdravicu nalazi direktno na sredini otvorene sonde. Ispod sloja gareži ušlo se u dosta deblji kulturni sloj od 0,75 m, koji je u gornjem dijelu imao tamnosmečkasto i crno obojenje, a u donjem dijelu sivkastotamno. Ovaj sloj bio je i posljednji sloj sonde I, nakon čega se na dubini od 1,70 m došlo do zdravice. Zemlja je bila pjeskovita i mokra, a ilovača žućkastozelena.

U zdravicu je ukopana jama uskog cilindričnog vrata dubine oko 0,20 m, koji se pri većoj dubini loptasto širi. Jama je iskopana do dubine od 2,40 m, a sudeći prema nalazima, trebalo bi je dodatno proširiti i vidjeti koliko još ide u dubinu.²⁰ U jami su pronađene loptaste manje posude okruglog dna, promjera oko 10 cm, veoma grube fature i bez ukrasa. U ovom sloju pronađeni su i fragmenti oboda s bradavičastim ornamentima, kao i životinjske kosti. Najdublji slojevi u potpunosti pripadaju starčevačkoj kulturi bez ikakvih karakteristika vinčanskih elemenata, koji se pojavljuju tek u mlađim slojevima. Kada su u pitanju keramički nalazi iz sonde I, uključujući i recentne izmiješane slojeve, oni procentualno čine 70% od ukupnog iskopanog i signiranog keramičkog materijala. Svega 15% keramike iz sonde I pripada finoj, od koje je 40% s određenim ukrasom. Prema tome, gruba keramika u potpunosti dominira kroz sve slojeve ove sonde. Od ukupne količine pokretnog materijala sonde I, 28% otpada na recentne izmiješane slojeve. Keramika najdubljih starčevačkih slojeva, kojima pripadaju svi nalazi između 1,45 i 2,15 m, obuhvata 20%, dok vinčanski slojevi, kojima pripadaju nalazi između 0,60 i 0,85 m, zauzimaju oko 9% svih nalaza. Od životinjskih kostiju ukupno je pronađeno 145 koštanih ostataka, bilo da je riječ o većim ili manjim kostima, zubima, vilicama itd. U površinskom sloju zabilježena je svega jedna kost, dok najranijim starčevačkim slojevima pripada 17%, a vinčanskim 64% nalaza. Velika većina kostiju pronađenih u vinčanskim slojevima pripada građevinskoj fazi, što bi imalo smisla s obzirom na postojanje nekog objekta na ovoj dubini.

¹⁵ Geodetska mreža i UAV (DJI Phantom 3) korišteni su za ortofoto/3D dokumentaciju i planiranje sondiranja (parc. k. č. 615–619).

¹⁶ Ona je ciljano otvorena s obzirom na to da se nalazi direktno ispod sonde I-2008 (Safetova bašča), a predstavljala je najbliže moguće mjesto zbog ograde koja dijeli parcelu 616 (Sonda I-2008) sa snimanom parcelom 617.

¹⁷ Referentna "nula=167" odnosi se na lokalnu nivelmansku kotu uz P1 (k. č. 619); služi internom kalibriranju profila.

¹⁸ Heterogena recentna intruzija (urbani otpad), što predstavlja indikator intenzivnih modernih zahvata i erozije.

¹⁹ U njemu je pronađena plava kreda, vjerovatno iz okolne škole, što je pokazalo da je debljina recentnog sloja veća od očekivane.

²⁰ Zaštitna mjera konzervacije privremeno je uvedena do nastavka radova.

Najraniji nalazi sonde I pronađeni su u jami ukopanoj u zdravicu nekih 0,45 m koja pruža veoma korisne podatke o starčevačkoj keramici. U najdubljim razinama jame dominira gruba barbotin keramika s dosta primjesa pljeve. Na dubini od 1,90–2,15 m pronađeno je nekoliko manjih posuda s loptastim dnom (Tab. VII, 1. 2),²¹ veoma grube fature i sastava, koja se mrvili i rasipa u rukama,²² zatim grubi fragmenti keramike, među kojima dominira bradavičasta drška s obodima ukrašenim utiskivanjem prstiju, dok su zidovi ovih posuda ukrašeni horizontalnim trakama nastalim povlačenjem prstiju na još uvijek vlažnoj površini posude (kanelirani barbotin) (Tab. VII, 3–6). Pronađeni su i fragmenti grube keramike s plastičnim modeliranjem, urezivanjem i kaneliranjem (Tab. VII, 7–9), od kojih treba istaknuti jedan nešto veći komad sa polukružnom plastičnom trakom ukrašenom utiskivanjem prstiju (Tab. VII, 10). U gornjem dijelu jame zastupljeni su identični oblici manjih grubih loptastih posuda s okruglim dnom, te zidova posuda ukrašenih povlačenjem prstiju, što je površinu posude činilo nešto rebrastijom. Izuzetak čini nekoliko fragmenata slikane fine keramike ukrašene tamnijim premazom dobro prečišćene zemlje (starčevo, spiraloid B) i jedan fragment ukrašen utiskivanjem noktiju na površinu posude – *impresso* (Tab. VII, 12). Od izuzetnog su značaja dva fragmenta slikane keramike pronađena pri dubini od 1,90 m – na stijenkama keramike koja pokazuje boju primjećuje se “sendvič” presjek (središnji dio je crn, a iznad i ispod njega je crveni dio), što govori o načinu pečenja i veoma je indikativno za starčevačku kulturu (Tab. VII, 11).

Sve do zdravice, odnosno do početka jame, javlja se identičan materijal koji u potpunosti preovladava keramikom starčevačke kulture. Time je još jedanput utvrđeno da su najdublji slojevi Gornje Tuzle u potpunosti pripadali nosiocima starčevačke kulture koja je očito naselila veći prostor danas poznatog naselja. Sloj koji leži na zdravici, odnosno najstariji kulturni sloj sonde I, imao je sivkastotamno obojenje, a njegova debljina iznosi nekih 30 cm (sloj se proteže na dubini od 1,40–1,70 m). Keramika ovog

sloja zadržava starčevačke karakteristike, što nije čudno s obzirom na to da je u pitanju najstariji sloj naselja, ali se primjećuje određen napredak u razvoju keramike. Nije pronađen nijedan fragment slikane keramike, što prema Čoviću čini jedan od glavnih faktora za razdvajanje stratuma VIb i VIa. Pronađen je svega jedan fragment urezane keramike smečkastonarandžaste boje, na kojem se primjećuje nedostatak pljeve u fakturi (Tab. VIII, 1), što također predstavlja prelaz iz starijeg VIb u mlađi VIa stratum.²³ Dominantna je gruba keramika ukrašena barbotinom s velikom primjesom pljeve, na kojoj se zadržavaju ravni obodi ukrašeni utiskivanjem prstiju smečkastonarandžaste boje i s bradavičastim plastičnim ispupčenjima, odnosno drškama (Tab. VIII, 2). Novi oblik predstavlja jedan fragment s trakastom drškom, tamnije smečkaste boje, s primjesom koja se ne sastoji od pljeve, već od krečnog pijeska (Tab. VIII, 3). Pronađeno je i nekoliko fragmenata na kojima se glina vezala sitnijim bjeličastim krečnim pijeskom (Tab. VIII, 4), što u znatnoj mjeri karakteriše Čovićev sloj VIa. Keramika ovog sastava uglavnom je nešto bolje glačana, pa se primjećuje razlika u odnosu na stariju keramiku. Samim time Čovićeva podjela na stratume VIb i VIa bi imala smisla. Iako ne postoji nikakva vidljiva razlika u profilima sonde, odnosno njenom obojenju, očita je razlika u sastavu keramike i njenom pečenju. Pljeva je ostala u upotrebi do najmlađih perioda života u Gornjoj Tuzli, ali krečni pijesak se u sastavu keramike pojavio tek u mlađoj fazi Starčeva. U najmlađem dijelu ovog sloja, pri dubini od 1,30 m, primjećuje se nešto značajnija upotreba sitnog krečnog pijeska u keramici, na kojoj i dalje dominira ravni obod ukrašen utiskivanjem prstiju. Pored toga, važno je spomenuti pojavu sivocrne grube keramike s primjesom krečnog pijeska kakva u ranijim slojevima nije zapažena, kao i postepenu veoma blagu pojavu bikoniteta na posudama, ali to nije onaj klasični izraženi bikonitet vinčanske kulture. Važno je spomenuti i jedan fragment s urezanim motivima pronađen na ovoj dubini, koji u potpunosti odudara od ostalih. Naime, u pitanju je fragment sivkaste boje, s veoma malim primjesama krečnog pijeska, na kojemu se primjećuju četiri paralelne urezane linije, prema svemu sudeći urezane nakon

²¹ Čović je na osnovu fragmenata pretpostavio da najdubljem stratumu VIb pripadaju poluloptaste i loptaste monohromne posude s ravnim dnom (Čović 1960/61, 84).

²² Čović je naveo kako se u najdubljim slojevima kod znatnog dijela posuda “zidovi otiru pri dodiru” (Čović 1960/61, 82).

²³ Čović 1960/61, 88.

pečenja, od kojih se dvije spajaju i čine slovo “V” (Tab. VIII, 5). Sličan urezani motiv na tamnijoj keramici pronađen je prilikom Čovićevog iskopavanja, čija je pripadnost determinirana u stratum III, a pronađen je pri dubini od 3,05 m (Tab. VIII, 6). Pri ovoj dubini pojavljuju se i prvi nalazi nogu žrtvenika, od kojih se ističu dvije vrste: punjena noga s nešto oštrijim dnom i punjena niža noga s ravnim dnom. Sličan nalaz ustanovio je Čović pri vrhu svog stratuma V, koji predstavlja prelaznu fazu prema mlađim vinčanskim nalazima (Tab. VIII, 7).²⁴ Ovaj nalaz, uz fragment urezane keramike i zajedno s pojavom sivocrne grube keramike bikoničnih posuda, ukazuje na pojavu novih oblika keramike.

U narednom sloju, na dubini između 0,85 i 1,25 m, nisu zabilježeni materijalni nalazi. U pitanju je sloj debljine 40 cm koji se ni po čemu, osim po nedostatku keramike, ne izdvaja od ostalih. U profilu sloja primjećuje se narandžasto obojenje, ali ono je vjerovatno nastalo od kućnog lijepa građevine koja je gorjela iznad. Sa slojem gareži debljine oko 3 cm pri dubini od 0,70 m, na koji se naslanja nešto deblji narandžasti sloj, nastaje novi život u sondi I. To je vrijeme nove kulture, jer se u sondi I-2018 može primijetiti, pri dubini od 0,85 m pa naviše, da se dešavaju određene promjene u materijalnim nalazima. Naime, keramika ovog sloja pokazuje nove elemente, odnosno elemente vinčanske kulture koja se razvila na jakoj osnovi starčevačke kulture. Već u najdubljim dijelovima ovog sloja, na 0,85 m, javljaju se bikonične forme crnoglačane keramike ukrašene kanelurama (Tab. VIII, 8), što svakako predstavlja osnovnu karakteristiku vinčanske kulture. Potrebno je još izdvojiti manje posude pronađene u sondi I sa šupljim zdepastim nogama (Tab. IX, 1), koje su pronađene u oba Čovićeva posve vinčanska stratuma, III i II, kao i fragment posude s lijevkom (Tab. IX, 2). Cjelokupan asortiman keramike pronađene u ovom sloju znatno je bolje pečen u odnosu na ranije, ali se i dalje zadržavaju pljeva i krečni pijesak kao glavni sastav zemlje (u znatno manjoj količini), s tim da to više nije ona gruba keramika koja se otire u ruci, nego je u pitanju poluglačana i glačana keramika kvalitetnijeg sastava, crvenkaste, sive i crne boje. I dalje

dominira crvenkastosmeđa keramika s horizontalnim trakama izvedenima nekim vjerovatno drvenim predmetom, na kojoj se uglavnom ističu trakaste drške. Obodi su i dalje ravni i ukrašeni utiskivanjem prstiju, ali ima i primjeraka s ravnim zadebljanim obodima (Tab. IX, 3).

U gornjim sedimentima ovog sloja, na dubini od 0,68–0,75 m, primjećuje se učestalost vinčanske fine keramike. Dominiraju male bikonične zdjele koje su na trbuhu ukrašene uskim nježnim kanelurama (Tab. IX, 4). Pojavljuju se fragmenti s dva (bradavičasta) ispupčenja na rameu posudica, čije se dvije drškice nalaze neposredno jedna pored druge, što u ranijim slojevima nije pronađeno (Tab. IX, 5). Na jednom tamnom fragmentu bikonične poluglačane posude s tragovima žućkaste pljeve i bijelog krečnog pijeska uočavaju se *impresso* ukrasi otiscima prstiju ili nekog predmeta ispod oboda, što predstavlja prve ovakve ukrase na tamnijoj vinčanskoj keramici, a koji su ranije bili zastupljeni na starčevačkoj (Tab. IX, 6). Pored klasične crnoglačane vinčanske keramike, i dalje se zadržava crvenkastonarandžasta boja na uglavnom većim posudama, koje su vjerovatno služile za spremanje hrane i soli. Uglavnom su to barbotin posude iz najranijih slojeva s obodom ukrašenim utiskivanjem prstiju i horizontalnim trakama na kojima još uvijek nema tragova bikoniteta (Tab. IX, 7).

Na južnom dijelu parcele otvorena je sonda II dimenzija 3 x 3 m (Tab. VII, 7), da bi se ispotalo kako sonda izlazi van okvira neolitskog lokaliteta.²⁵ Zapadnije od sonde I, na sjevernom dijelu parcele 619, nekoliko metara od Društvenog doma, otvorena je sonda nazvana Usjek.²⁶ Pri dubini od 1 m javlja se narandžasti sloj s gareži, koji se širi dalje u profil prema sjeveru i istoku i predstavlja prvi građevinski sloj. Sloj od 1,20–1,40 m dubine (u dokumentaciji vođen kao šesti sloj) predstavlja drugi kulturni sloj ove sonde, tamnosive boje, s fragmentima narandžaste keramike u

²⁵ Pronađen je bunar/šahat iz novovjekovnog perioda, zbog čega je donesena odluka o prekidu iskopavanja i bilježenje južne granice neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli.

²⁶ Ona je otvorena radi poređenja nalaza sa sondom I, kao i jednostavnosti otvaranja “usjeka” s obzirom na to da se zemlja morala skinuti samo s jedne strane jer su ukopani temelji zgrade. Samim time, očekivalo se da debljina recentnog sloja bude nešto veća, što se i pokazalo. Kao najviša tačka uzeta je sjeveroistočna strana sonde te se skinulo oko 80 cm zemlje kako bi se tlo poravnalo sa zapadnim ravnim dijelom pored zgrade.

²⁴ Čović navodi i jedan slučajni izolovan nalaz, posude s čepastim nogama, ali takva je noga pronađena u sondi I pri dubini od 1,40 m.

profilu koja mu daje malo svjetliju boju, odnosno sloj nivelacije (međusloj). On se direktno naslanja na još jedan sloj gareži i keramike pri dubini od 1,60 m, koji se u ovom slučaju širi na zapadni profil sonde i predstavlja još jedan građevinski sloj koji se jednim dijelom miješa s narednim, četvrtim slojem – najvjerojatnije slojem nivelacije. Pri dubini od 1,87 m, odnosno na prelazu iz trećeg građevinskog sloja u četvrti, pronađena su dva fragmenta slikane glačane fine keramike, tamnije narandžaste boje s crnim premazom. Kroz sloj nivelacije prema zapadnom profilu proteže se jedan sivi sloj debljine desetak cm – to je najvjerojatnije sloj pepela ispod kojeg se nadovezuje naredni, šesti sloj, odnosno sloj identičan četvrtom. Kao što je rečeno, sloj 4 je vjerovatno zapravo sloj nivelacije, nastao prije gradnje u sloju 3. S obzirom na nalaze u profilu sonde, kao i na sitne fragmente keramike u posljednjem sloju nivelacije, ovaj sloj ne predstavlja zdravicu, ali je zbog nedostatka vremena sonda morala da se zaustavi na ovom mjestu, iako se njen kraj očekivao veoma brzo.

U poređenju s materijalom iz sonde I, keramika iz Usjeka daleko je malobrojnija. Gruba keramika čini 15% od ukupnog iskopanog materijala, dok svega 9% cjelokupne grube keramike iz Usjeka ima neke ukrase. Fina keramika također čini 15% od ukupnog materijala iz svih sonde, a ukrasi se nalaze na svega 36% keramičkih ostataka.²⁷ Samim time, veoma je teško ustanoviti stratigrafiju, posebno ako se uzme u obzir da zaključno s dubinom na kojoj se nalazi ranije navedeni sloj “pepela” (1,87 m) prestaju keramički nalazi, izuzev sitnijih fragmenata koji se ne mogu podvrgnuti detaljnijoj analizi.²⁸ Ono što ipak predstavlja izuzetno vrijedne nalaze jesu dva fina fragmenta slikane keramike tamnosmeđe boje. Ta je keramika rađena bez primjesa pljeve i sa veoma malo krečnog pijeska, a oslikana je tamnom bojom po svjetlijoj površini. Motivi na tim fragmentima su pravolinijski, ali se primjećuje da je tamna ukrasna boja spojena kružno preko krajeva fragmenata, što bi moglo predstavljati neki drugačiji geometrijski oblik (Tab. X, 1). Zanimljivo je što se na jednom fragmentu boja

gotovo isprala, iako Čović napominje kako se boja ne skida pri dodiru niti pod uticajem vode. U ovom slučaju to nije tako, jer se prilikom nešto jačeg pritiska spužvicom na podlogu moglo primijetiti da se ukras ispira.

Ostali keramički nalazi iz ovog sloja pokazuju karakteristike mlađe faze starčevačke kulture, tamne monohromne i barbotin keramike, pri čijem se pečenju kao primjesa uglavnom koristi krečni pijesak, dok su grubi fragmenti s dosta žućkaste pljeve zapravo nešto ravniji i ne rasipaju se pri dodiru. Pronađeno je svega nekoliko takvih fragmenata, a na jednom od njih primjećuju se horizontalne trake ispod oboda koji nije ukrašen utiskivanjem prstiju. Keramika iz ovog sloja ne pruža neke konkretne podatke, ali s obzirom na fragmente slikane keramike, za koju Čović kaže da se ne pojavljuje ni u jednom drugom stratumu osim u stratumu VI, pretpostavlja se da je u pitanju finalna faza starčevačke kulture. U prilog tome govori i pojava prve fine crvenkaste i crne bikonične posudice zajedno s monohromnom keramikom ukrašenom utiskivanjem prstiju ispod oboda, što pokazuje miješanje dvije kulture uočljivo u prelaznom stratumu V (Tab. X, 2. 3).

Sonda IV-2018 godine inicijalno nije bila planirana zbog svoje lokacije,²⁹ odnosno očekivane dubine kulturnog sloja, ali odlučeno je otvoriti jednu probnu sondu kako bi se ustanovili inicijalni stratigrafski slojevi. Otvaranje ove probne sonde doprinijelo je potencijalnim budućim istraživanjima, jer već na oko pola metra dubine ušlo se u kulturni sloj koji je pokazao bogatstvo pokretnih nalaza i kvalitetnije mlađe keramike boljeg sastava i ljepših ukrasa. Naredni sloj, ispod humusa, imao je smečkastotamno obojenje zemlje s većom količinom lijepa. Treći sloj je također imao smeđe obojenje, ali s manjom količinom primjesa lijepa, a četvrti je bio sličan sloj s većom količinom usitnjenog lijepa. Slojevi 2, 3 i 4 mogu se posmatrati kao jedna cjelina s različitim koncentracijama lijepa, što im daje drugačije konotacije. Na to se nastavlja nabijeni žućkastosmeđi sloj, dok je naredni, šesti sloj ujedno prvi građevinski sloj ove sonde. Sloj ispod

²⁷ Nalazi kostiju iz Usjeka veoma su malobrojni, čine svega 2,5% od cjelokupnih nalaza.

²⁸ U štu zemlje izbačene iz ovih dubina pronađena je jedna glačana kamena sjekira. Ona se ipak ne može staviti u kontekst s obzirom na izmiješanost zemlje prilikom radova na izgradnji društvenog doma.

²⁹ Nedaleko od ove sonde IV, u pravcu sjeveroistoka. Čović je 1960-ih otvorio svoju sondu, gdje je kopao do 5,5 m u dubinu pa se znalo da je bilo nemoguće očekivati neke značajnije rezultate u preostalome vremenu. Otvorena je manja probna sonda dimenzija 1,55 x 1,80 m. Nazvana je sondom 4, s visinom vrha sonde 322, a dna 320 m u odnosu na nulu.

građevinskog je nabijeni zelenkastosivi i predstavlja nekakav sloj nivelacije ili prirodnog zatrpanja te miješanja s obradom zemlje, dok su posljednji slojevi 8, 8a, 9 i 10 zapravo dijelovi iste, tj. naredne građevinske faze. Ovaj sloj je ujedno pružio najviše nalaza – pronađeni su tragovi gorjenja ispod kojeg je bio deblji crvenkasti sloj pomiješan s rastresitim kućnim lijepom i keramikom. Pri dnu ovog sloja naišlo se i na kućni lijep, ispod kojeg se javila plavakasto obojena kraterisana zemlja, od koje je uzet uzorak radi daljih ispitivanja.³⁰ Direktno ispod sloja kućnog lijepa, u zapadnom dijelu sonde na dubini od 1,70 m, došlo se do naslaganih kamenica, čiji je izgled podsjećao na podnice polukružnog tipa. Neposredno pored (istočni dio) “podnica” ležala je konična posuda sa šiljatim dnom (promjera oko 50 cm).³¹

Keramika iz sonde 4, odnosno njenih najdubljih slojeva, sačuvala se u jako velikim fragmentima u odnosu na ostale nalaze, na osnovu čega se može pretpostaviti da su se na ovom mjestu proizvodile velike posude, najvjerovatnije za čuvanje soli. Gruba keramika iz sonde IV obuhvata 8,50% od ukupnih nalaza, od čega 30% ima neke ukrase. Fina keramika čini oko 8% u odnosu na cjelokupne nalaze, od čega čak 70% ima ukrase, među kojima dominiraju kanelure, odnosno horizontalne trake. S obzirom na to da sonda IV nije iskopana do kraja, potrebno je pokušati razjasniti do kojeg se sloja uopšte došlo. Naime, glavni oblik grube crvenkaste keramike stratuma III predstavlja posuda sa šiljatim dnom, koja je ležala na dubini od 1,90 m i na slici je prikazana “in situ” (slika 2). Za nju je Čović naglasio da predstavlja jedan od dva dominantna oblika posuda stratuma III te da je riječ o koničnim posudama sa šiljatim dnom većih dimenzija prečnika 50 do 60 cm (Tab. X, 4). Ujedno je zaključio i da se ne radi o vrsti posude koja bi samostalno mogla stajati, nego se ubadala ili usađivala u zemlju, odnosno pod. Također je naglasio da “posude ovog tipa, izgleda, nisu imale nikakve drške”, što se

³⁰ Riječ je o sintetiranom lijepu: silikati u glini izloženi temperaturi između 900 i 1200 stepeni rastvaraju se i počinju prelaziti u staklasti oblik koji podsjeća na trosku.

³¹ Kako je došlo vrijeme da se radovi privedu kraju, sonda je zatvorena pri dubini od 1,90 m i ostavljena za buduća istraživanja koja će zahtijevati veća finansijska sredstva zbog kompleksnosti sonde i očekivanih većih rezultata, s obzirom na to da podnice ulaze u sjeverni i zapadni profil sonde te da se rastresita zemlja širi na jugozapadni dio sonde.

nalazom gotovo pa kompletne konične posude sa šiljatim dnom u sondi IV-2018, gdje je očuvan jedan dio zida, može potvrditi s obzirom na to da nije pronađena nikakva drška na njima. Imajući u vidu dubinu na kojoj je pronađena, podatak da je sonda IV locirana nešto južnije od sonde II-1958, kao i zašiljenost noge, pretpostavlja se da se pri ovoj dubini nalazi granica između Čovićevih stratuma III i II, odnosno rani početak stratuma II.³² U prilog tome govori još jedna posuda sa šiljatim dnom pronađena pri dubini od 1,70 m, ali njena šiljata noga već prelazi u zdepastu varijantu, koja s druge strane predstavlja promjenu koja se desila u stratumu II (Tab. X, 5).³³

Zanimljiv je podatak da se starčevačka tradicija provlači do najmlađih vinčanskih slojeva Gornje Tuzle. Naime, obje posude su rađene s primjesom sitnog krečnog pijeska i imaju identične ukrase: horizontalne trake koje se provlače prstima ili nekim drvenim predmetom direktno ispod oboda i imaju tendenciju opadanja prema dnu, što je novina u odnosu na ranije načine ukrašavanja. Ta dijagonalna tendencija vjerovatno je odraz vinčanskog načina ukrašavanja ovog posuda koja, s druge strane, vuče tradicije iz najstarijih vremena, što je čini specifičnom za prostor Gornje Tuzle. Obodi posuda su i dalje ukrašeni utiskivanjem prstiju, ali uglavnom su postavljeni ukoso (dijagonalno), a ne ravno kao ranije (Tab. X, 6). Na ovim posudama nisu pronađene drške, što nije ni čudno s obzirom na njihovo pretpostavljeno zakopavanje (ubadanje) u zemlju. Ipak, s vanjskih strana zida određenih posuda uočena su plastična ispupčenja koja su se vjerovatno nalazila na sve četiri strane posude i služila da se posuda ispod njih poveže nekom vrstom uzice kako bi se mogla prenositi (Tab. X, 7).

Sloj iznad ovih posuda sačinjen je od kućnog lijepa koji je gorio na veoma visokoj temperaturi, pa je postao rastresit do te mjere da se lopatama morao izbacivati iz sonde. Iznad njega, na dubini od 1,63 m pronađen je fragment trbušaste posude s izvraćenim obodom, kakva se pronalazi u stratumima III i II i potvrđuje svoju upotrebu u ovom periodu (Tab. X, 8). Prema Čoviću, te su posude obično bile bez ikakvih ukrasa, dok

³² Prema stratigrafiji sonde II-1958, stratumi III i II počinju od dubine 3,75 m i traju do 0,90 m, gdje stratumu III pripada svega 0,85 cm (3,75–2,90 m), a stratumu II debeli sloj od 2 metra.

³³ Čović 1960/61, 100.

Slika 2. Konična posuda sa šiljatim dnom, Sonda IV-2018 (uslikao Dženan Brigić)

je fragment pronađen u ovoj sondi imao nizove udubljenja prstom ispod oboda. Ipak, i sam Čović navodi da su ovi ukrasi uobičajeni ornament za grubu keramiku. Ostala keramika ovog sloja u potpunosti odgovara onoj iz dubljih slojeva – zadržavaju se horizontalne (dijagonalne) trake po zidovima posuda i kosa udubljenja prstiju po obodu. Ovaj sloj od prethodnog, petog sloja odvaja jedna građevinska faza, iznad koje već ima prvih nalaza klasične vinčanske crnoglačane keramike. U sloju 5 pri dubini od oko jednog metra javljaju se bikonični oblici manjih crnosmeđih posudica, zajedno s klasičnom grubom crvenkastom keramikom (Tab. X, 9). Važno je istaći još nekoliko zanimljivih nalaza na ovoj dubini. Jedan od njih je fragment trbušaste posudice s izvraćenim obodom, ispod kojeg su vidljivi otisci prstiju kakvi su uočeni u dubljim slojevima, te zatim dva manja dna posudica grube sivocrne keramike koji s donje strane imaju otiške asure, što je prema Čoviću bitna karakteristika stratuma III i II (Tab. X, 10, 11).

Pronađen je i jedan manji fragment grube sivocrne keramike, koji na sebi ima ucrtan veoma zanimljiv znak: povučena je vertikalna linija, koja se pri vrhu račva u četiri različita smjera (Tab. X, 12). Sličnih nalaza ima i u sondama II-1958 (Tab. X, 13) i I-2018 (Tab. X, 14), pa se može pretpostaviti da ovi ucrtani “simboli” predstavljaju karakteristiku crne keramike iz vinčanskih slojeva Gornje Tuzle. Imajući u vidu da se

veoma slični nalazi sonde IV provlače kroz sve iskopane slojeve, njihova se pripadnost može s velikom vjerovatnoćom smjestiti u Čovićev stratum II. Pronađeni su i elementi starijeg stratuma III, što nije čudno s obzirom na to da i sam Čović navodi kako je u pitanju dugi kontinuirani razvoj s veoma postepenim zamjenjivanjem oblika, što se može konstatovati i na osnovu sonde IV-2018.

Istraživanje sonde 2018. godine pokazalo je južnu granicu naselja u Gornjoj Tuzli i još jednom potvrdilo postojanje starčevačkih slojeva zajedno s karakterističnom slikanom keramikom i ostalim specifičnostima koje ova kultura nosi sa sobom. Vinčanski period života Gornje Tuzle rezultirao je bogatim nalazima i debelim kulturnim slojevima s velikim brojem raznovrsnih oblika i karakteristika. Na osnovu uvida u cjelokupan materijal Gornje Tuzle s posljednjeg iskopavanja, može se ustanoviti da se starčevačka tradicija zadržala veoma dugo kroz vinčanski period te da je igrala značajnu ulogu u keramografiji stanovnika ovog naselja. Čović je na osnovu nalaza također utvrdio posebnost Gornje Tuzle, pokušavajući da izdvoji specifičnosti kultura ovog naselja kakve nisu primjećivane na drugim lokalitetima, posebno kada je u pitanju vinčanska kultura. I tokom istraživanja provedenog 2007–2009. godine primjećuje se tendencija izdvajanja prostora sjeveroistočne Bosne i Gornje Tuzle, kao najznačajnijeg lokaliteta, u istočnobosansku varijantu vinčanske kulture. Ovakva teza je potkrijepljena

specifičnostima u razvoju vinčanske kulture na ovom prostoru, odnosno u Gornjoj Tuzli.

Materijal Gornje Tuzle pokazuje kontinuiranu tradiciju od najranijih vremena. Na osnovu keramografije može se relativno dobro pratiti razvoj naselja, uz zadržavanje ranijih tipoloških oblika posuđa za svakodnevnu upotrebu. Takve su bile velike grube barbotin posude za čuvanje soli kakve su izrađivali nosioci starčevačke kulture, uglavnom ukrašavane utiskivanjem prsta po obodu i horizontalnim trakama po zidovima. Tokom dugogodišnjeg razvoja života u Gornjoj Tuzli primjećuje se i napredak u proizvodnji tih posuda, koje su zatim rađene od dosta prečišćenije zemlje i imaju ljepše ukrase, ali se zadržava osnovna ideja ornamentisanja. Ovakav kontinuitet u tipologiji barbotin posuda može upućivati na njihovu specifičnu funkciju u kontekstu proizvodnje i pohrane soli, što je u skladu s regionalnim solnim resursima i dugom tradicijom izolovanja slane vode. Paralele se mogu povući s regionalnim solnim centrima gdje su se debelezidne, grube keramičke posude (barbotin, odnosno briquetage) koristile u procesu ukuhavanja i pohrane soli; naročito je to jasno u Provadiji – Solnici (Bugarska),³⁴ dok u Poiani Slatinei – Lunci (Rumunija) najranija eksploatacija soli počinje bez keramike, a barbotin keramika se javlja u kasnijim fazama.³⁵ Takva interpretacija otvara mogućnost da je Gornja Tuzla imala razvijenu ekonomiju zasnovanu na eksploataciji soli, dopunjenu stočarstvom i poljoprivredom, te da je so mogla biti distribuirana okolnim naseljima.

Pitanje relativne i apsolutne hronologije

Polovinom 20. vijeka, odnosno u vrijeme Čovićevih istraživanja u Gornjoj Tuzli, još nije bila dovoljno precizirana i široko prihvaćena hronologija neolitskih kultura, posebno starčevačke i vinčanske. Iz tog je razloga Čović svjesno odlučio da se suzdrži od detaljnije analize i hronološke determinacije stratuma Gornje Tuzle fokusirajući se na tipološko-stratigrafska zapažanja. On

³⁴ Publikovani nalazi uključuju keramičke posude za ukuhanje slane vode, što eksplicitno potvrđuje upotrebu posuda u tehnološkom lancu proizvodnje soli (Nikolov 2012).

³⁵ Sinteza Weller Dumitroaie pokazuje najraniju neolitsku eksploataciju soli bez upotrebe keramike (polivanje salamure po vatri), dok se keramički kalupi i barbotin uvode u kasnijim fazama – cucuteni (Weller & Dumitroaia 2005).

kaže kako je *apsolutna hronologija ovog naselja i pojedinih perioda života u njemu potpuno zavisna od fiksiranja apsolutne hronologije onih kultura ili grupa za koje se veže, pa stoga ne postoji potreba da se o tome ovdje detaljnije raspravlja*.³⁶ Hronologija starčevačke kulture i dalje nije ujednačena na nivou cijelog areala zbog razlika u istraženosti regionalnih varijanti i opsega dostupnih serija C¹⁴. Uglavnom su posmatrane lokalne varijante na osnovu kojih je utvrđena određena stratigrafija koja se u značajnoj mjeri zasniva na ukrašenoj i slikanoj keramici. Tokom druge polovine 20. stoljeća ustanovljeno je nekoliko periodizacija starčevačke kulture,³⁷ koje se uglavnom i danas sve koriste, iako se najčešće uzima relevantnom treća periodizacija koju je Stojan Dimitrijević predložio 1969. i dopunio 1974. godine.³⁸ Prema Dimitrijeviću, najstariji stepen je monohromni; slijede linearni, koji se dijeli na Linear A i Linear B, spiraloidni, koji se također dijeli na Spiraloid A i Spiraloid B, te kao završni stepen tip Ždralovi, odnosno razdoblje degeneracije.³⁹

Kada je u pitanju Gornja Tuzla, ustanovljeni su elementi starčevačke kulture u najdubljim slojevima koji se naslanjaju direktno na zdravicu. Debljina starčevačkih slojeva je, prema Čoviću, iznosila 60 cm na središnjem dijelu tela, dok je na južnom perifernom iznosila 40 cm (što je ustanovljeno i sondom I-2018), što je sasvim razumljivo s obzirom na to da je riječ o tel naselju. Čović je pretpostavio da se najstariji dijelovi lokaliteta šire dalje na istok prema rječici Jali, a da se u kasnijim periodima naselje širilo prema zapadu. Na osnovu raspoloživih informacija, sakupljenih usmenim putem, nalazi iz željeznog doba utvrđeni su prilikom izgradnje džamije koja se nalazi istočnije između osnovne škole i Jale, dok to nije bio slučaj zapadnije od škole. Prema tome,

³⁶ Čović 1960/61, 129.

³⁷ Prvu periodizaciju starčevačke kulture napravio je Vladimir Milošević 1949. godine podjelom na četiri stepena. Drugu periodizaciju napravila je Draga Garašanin 1954. godine, također na četiri stepena. Treći periodizacijski sistem starčevačke kulture napravio je 1969. godine Stojan Dimitrijević, podjelom na pet stepeni. Milutin Garašanin 1971. godine dijeli starčevačku kulturu na četiri stepena. Dragoslav Srejšević podijelio je starčevačku kulturu na pet stepeni. Prema Nenadu Tasiću, koji je dao najnoviju periodizaciju, starčevačka kultura se dijeli na pet stepeni (Klindžić / Hršak 2014, 16-19; Tasić 1997).

³⁸ Dimitrijević 1974, 69.

³⁹ Istraživanja Kornelije Minichreiter potvrđuju Dimitrijevićevu hronologiju (Minichreiter 2007, 18–20).

moguće je pretpostaviti da se naselje širilo prema istoku, odnosno prema rijeci Jali, ali na tom prostoru dosada još uvijek nisu vršena istraživanja, pa se ne može ništa konkretnije reći. U prilog tome govori i Čovićeva dokumentacija u kojoj se spominje blagi nagib slojeva od istoka prema zapadu. Na osnovu raspoloživih rezultata provedenih istraživanja zna se da su nosioci starčevačke kulture naselili prostor Gornje Tuzle u relativno kasnijem periodu, što najbolje oslikavaju materijalni nalazi. Naime, gruba i fina slikana keramika prema fakturi, oblicima i načinu ornamentisanja u potpunosti odgovara starčevačkim nalazima s ostalih lokaliteta. Imajući u vidu te identičnosti, kao i suzdržanost u hronologiji, Čović je odlučio da pažnju posveti razlikama koje je primijetio u odnosu na tadašnje poznate specifičnosti Starčeva. Istakao je jednu veoma bitnu razliku – nepostojanje bijele slikane keramike, što govori da na prostoru Gornje Tuzle nije zabilježena (barem ne dosada) starija faza starčevačke kulture, Linear A. Istraživanja na lokalitetu Galovo kod Slavenskog Broda,⁴⁰ kojom su prilikom u zemunicama 205 i 207, datiranim metodom C¹⁴, pronađeni fragmenti posuda s bijelim slikanjem, pokazalo je rezultate od 6100–5700. godina pr. n. e.⁴¹ Rezultati ugljena s istraživanja u Zadubravlju pokazali su postojanje ove faze između 6227. i 5645. godina pr. n. e.,⁴² dok analize uzoraka ugljena iz Donjih Branjevina daju rezultate u vremenskom rasponu od 6100–5700 godina pr. n. e.⁴³ S druge strane, analize C¹⁴ na lokalitetima u Srbiji, u Banatu i Bačkoj pokazale su rezultate ove faze u periodu od oko 6000 godina pr. n. e.⁴⁴

Na osnovu svojevremeno poznatih periodizacija starčevačke kulture, Čović je zaključio da slikanje bijelom bojom pripada starijem periodu, dok je slikanje tamnom bojom pripisao mlađem periodu, koji je Draga Garašanin tada označila nazivom Starčevo IIb, a koji je on izjednačio sa stratumom VIb. Novija istraživanja ukazuju na

to da je odnos između ovih stilova slikane starčevačke keramike složeniji, s mogućim istovremenim postojanjem i regionalnim varijacijama.⁴⁵ Mlađi stratum VIa najbolje karakteriše naglo opadanje slikane keramike, na osnovu čega je Čović zaključio da ovaj stratum izlazi iz stratigrafije starijih sedimenata Starčeva.⁴⁶ Prema rezultatima iskopavanja sonde II-1958 i I-2018, sa sigurnošću se može pretpostaviti da je Gornja Tuzla pripadala kasnijem razvojnom periodu starčevačke kulture. Prije svega, to se odnosi na tamno slikanje po svijetloj podlozi, linearno i spiralno slikane keramičke fragmente, koji u kombinaciji s kaneliranim barbotinom grube keramike i načinom pečenja čine pouzdanu osnovu za izjednačavanje najstarijih starčevačkih elemenata Gornje Tuzle, sa završnim fazama starčevačke kulture, posebno ako se uzme u obzir da su već u stratumu VIa zabilježeni neki mlađi elementi. Prema Dimitrijeviću, slikana keramika Gornje Tuzle pripada fazi Spiraloid B, odnosno Starčevo III po Garašaninu.⁴⁷ Ipak, sudeći prema malobrojnim fragmentima keramike sa slikanim motivima u poređenju s ostalom mnogobrojnom keramikom, kao i na osnovu podatka da je spiralni ornament zabilježen na svega dva fragmenta, veoma je teško sa sigurnošću odgovoriti kojoj fazi pripada starčevački sloj Gornje Tuzle. Gotovo svi pronađeni fragmenti slikane keramike, sa sva tri iskopavanja u Gornjoj Tuzli, imaju pravolinijske i geometrijske ornamente, izuzev jednog već navedenog fragmenta. To bi značilo da slikana keramika Gornje Tuzle više naginje fazi Linear B, ali imajući u vidu da nije istražen značajan dio naselja te da slikana keramika čini samo mali dio ukupnog inventara, kao i činjenicu da je starčevačka kultura u Gornjoj Tuzli prisutna u svojim finalnim fazama, imalo bi smisla da ona pripada nekoj mlađoj fazi, odnosno fazi degradacije starčevačke kulture. Važno je spomenuti i fragment s polihromno slikanim

⁴⁰ Minichreiter 2007a, 23; 2007, 5.

⁴¹ Hronološke paralele ove rane faze u Galovu pronalaze se u većem broju naselja širom teritorija prostiranja starčevačke kulture, kao i na lokalitetu Donja Branjevina u Vojvodini, čiji horizont II i početak horizonta I odgovaraju fazi Linear A (Karmanski 2005, 72).

⁴² Datumi iz Zadubravlja nisu vjerodostojni u potpunosti jer su vjerovatno rezultat tzv. efekta starog drveta (Botić 2016, 183).

⁴³ Karmanski 2000, 186.

⁴⁴ Whittle et al. 2002, 93.

⁴⁵ Novija istraživanja dovode u pitanje tradicionalni pogled da bijelo i tamno slikanje predstavljaju dvije različite hronološke faze starčevačke kulture. Prema njihovim istraživanjima ukazana je potreba za potencijalnu reviziju hronologije starčevačke kulture (Stojanovski 2014).

⁴⁶ Čović 1960/61, 109.

⁴⁷ Dubravka Nikolić ističe kako je na prostoru Hrvatske i Srbije (a samim time i Bosne i Hercegovine) moguće pratiti samo dva razvojna stepena starčevačke kulture: Linear A i Spiraloid B prema Dimitrijeviću, odnosno Starčevo II i III prema Garašaninu (Nikolić 2005, 63).

ornamentom, zabilježen u stratumu VIa, za koji je utvrđeno da pripada mlađem periodu. Imajući u vidu sve to, kao i najveći procent grube keramike s organizovanim barbotinom, može se pretpostaviti da starčevački slojevi Gornje Tuzle pripadaju fazi Spiraloid B, odnosno Starčevo III.

Prema Dimitrijeviću, starčevački Spiraloid B karakteriše blaga bikonizacija i preuzimanje osnovnih elemenata rane vinčanske kulture, odnosno imitacija redukcijskog načina pečenja keramike, kao i postepeno smanjenje slikane keramike.⁴⁸ Keramika iz sonde I-2018 pokazala je svega dva fragmenta slikane keramike, što se samo po sebi ne može uzeti kao relevantno s obzirom na veličinu sonde, ali pojava bikonizacije i sivocrne grube keramike pri gornjim sedimentima starčevačkog sloja pokazuje da su se pri kraju Starčeva dešavale određene promjene u načinu života.⁴⁹ Dimitrijević je preuzimanje bikoničnih oblika i tamne keramike protumačio kao odumiranje snage i kulturnog identiteta starčevačke kulture.⁵⁰ Istina, na dosada istraženim površinama u Gornjoj Tuzli ne primjećuje se značajniji broj bikoničnih oblika posuda, ali sama činjenica da postoje uz tamnu keramiku govori o tome da je Gornja Tuzla naseljena relativno kasnije u odnosu na sjevernu Hrvatsku i Srbiju. Sam Čović je mlađi stratum VIa shvatio kao završnu fazu starčevačke kulture u širem smislu, a svoj stratum V okarakterisao ranovinčanskim u kojem se pojavljuju prvi bikonični oblici.⁵¹ Prema tome, najstariji elementi vinčanske kulture u Gornjoj Tuzli zabilježeni su u stratumu V, koji je Čović shvatio kao neku vrstu prelazne faze između starijih starčevačkih i mlađih vinčanskih karakteristika.⁵² Prema dosadašnjim rezultatima iskopavanja na samoj Vinči, gdje su zabilježeni najstariji slojevi, nastanak vinčanske kulture stavlja se u vrijeme

⁴⁸ Dimitrijević 1979, 258.

⁴⁹ Ovakva hronološka sukcesija, odnosno preklapanje kasne starčevačke i rane vinčanske kulture, pokazuje se na području Vinkovaca (Burić 2009, 30).

⁵⁰ Dimitrijević 1979, 258.

⁵¹ Najstariji sloj Varoši kod Koraja, prema Čoviću i Bencu, pokazao je identične nalaze sa stratummom V Gornje Tuzle, pa je uzet kao hronološki paralelan sloj. Time je naselje Varoš kod Koraja prihvaćeno kao jedno od najstarijih naselja posve vinčanske kulture sjeveroistočne Bosne (Čović 1960/61, 115; Benac 1960/61, 61).

⁵² Stratum V sa svojim statusom prelazne faze mogao bi biti specifikum Gornje Tuzle s obzirom na to da se u samoj Vinči nalazi praznina između Starčeva i Vinče (Tasić et al. 2016a; 2016b).

oko 5300 godina pr. n. e., a njeno trajanje se pretpostavlja tokom narednih hiljadu godina.⁵³

Navedene periodizacije vinčanske kulture najvećim su se dijelom držale tipologije keramičkih nalaza, pokušavajući da pronađu razlike i sličnosti na osnovu kojih bi se došlo do konkretnijih zaključaka.⁵⁴ Na taj se način pokušalo doći do nekih relativnih datuma koji bi dali značajnije podatke o hronologiji i vremenu iz kojeg nalazi potiču. Zahvaljujući razvoju moderne tehnologije koja omogućava sinhronizaciju ranijih tipoloških podjela, baziranu na snažnim statističkim podacima mnogobrojnih radiokarbonskih datuma koji su u velikoj mjeri direktno povezani s keramikom, omogućena je ispravnija tipološka podjela potkrijepljena apsolutnim datumima. U toku posljednje četiri decenije izvršeno je mnogo radiokarbonskih analiza koje su u značajnoj mjeri pomogle smještanju vinčanske kulture u period kojem pripada.⁵⁵ Samo u toku 2009. godine Dušan Borić je donio rezultate 155 radiokarbonskih datuma s 27 različitih vinčanskih nalazišta. Njegovi rezultati pokazali su trajanje vinčanske kulture u periodu od 5400–5300 do 4650–4600 godina pr. n. e., dok je trajanje faza A–D ustanovljeno po 200 ± 50 godina.⁵⁶

Sudeći prema pokretnim nalazima iskopanim u Gornjoj Tuzli može se reći da oni pripadaju istočnobosanskoj varijanti vinčanske kulture, koja se širi sa sjevera dolinom rijeke Drine prema jugu, što potvrđuju nalazišta oko Zvornika.⁵⁷

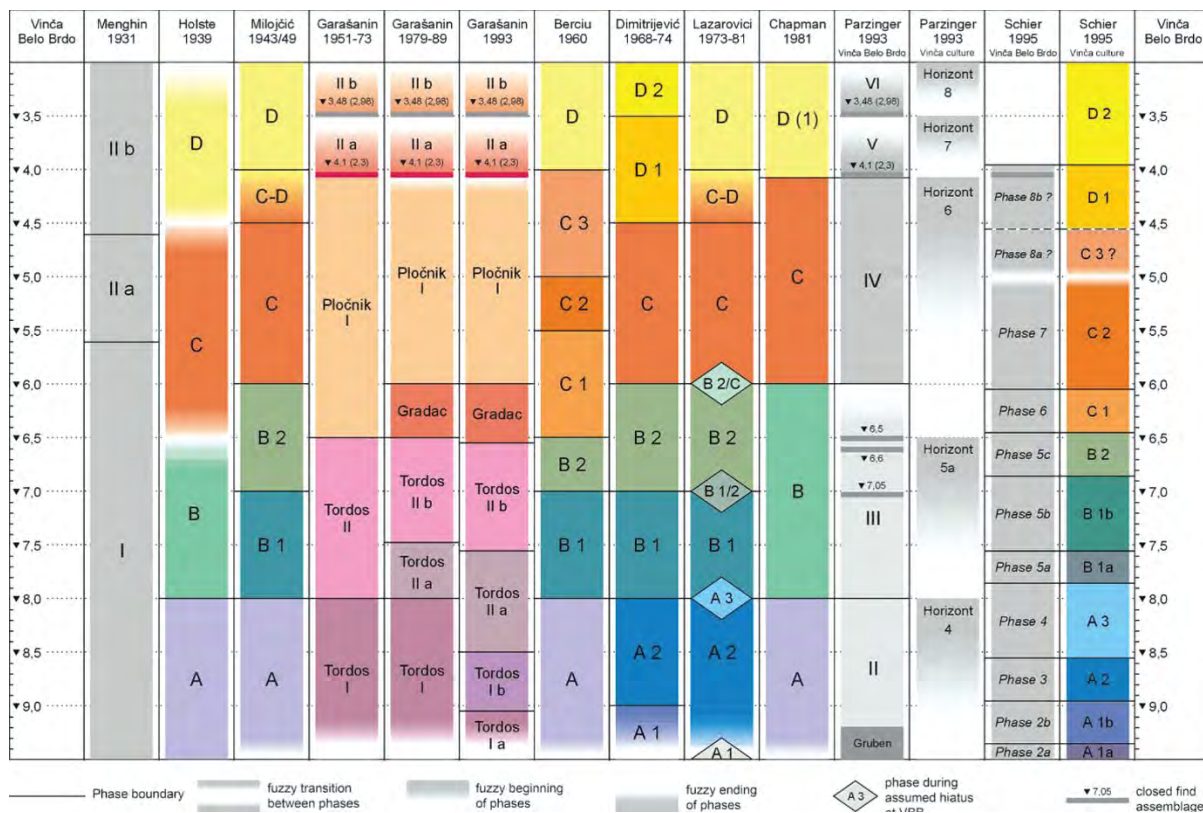
⁵³ Burić 2014, 43.

⁵⁴ O hronologiji vinčanske kulture i njenim podjelama vidjeti klasične radove: M. Vasić (1932; 1936), G. V. Childe (1929), F. Holste (1939), V. Milošević (1949), M. Garašanin, D. Garašanin (1951), M. Garašanin (1979), B. Jovanović (1961), S. Dimitrijević (1974), D. Berciu (1961), G. Lazarovici (1979), H. Parzinger (1993), J. Chapman (1981) i W. Schier (1995).

⁵⁵ Do 2016. godine izvršene su 564 radiokarbonske analize.

⁵⁶ Whittle et al. 2016, 8.

⁵⁷ Lokaliteti vinčanske kulture oko Zvornika su: Krčevine-Ledinjci u selu Trnovice, gdje je 1976. godine rađeno sondažno istraživanje, na osnovu kojeg se ustanovilo da je riječ o naselju iz neolitskog perioda; Obrtnjaci, selo Šetići kod Zvornika također je istraživano 1976. godine i utvrđena je neolitska pripadnost naselja koje ima oblik brežuljka i na kojem su pronađene kamene sjekire jezičastog tipa, kao i kremen materijal (Bakalović 2017: 92); na Lokalitet Bašću, u ulici Dardagani u Zvorniku pronađeni su fragmenti keramike, kremen nožići, nukleus i fragment kamenog žrvnja; nalazi pripadaju vinčanskoj kulturi kasnog neolita; Lokalitet Dvorišta, na rijeci Drinjači, na lijevoj obali rijeke Drine oko 500 m od ušća Drinjače u Drinu, gdje je Kosorić 1989.

Slika 3. Periodizacija vinčanske kulture (Whittle et al. 2016, 3)

Na ovom području sa sigurnošću je ustanovljeno postojanje vinčanske kulture s njenim karakteristikama, a najviše se ističu Gornja Tuzla i Varoš kod Koraja kao dva najistraženija lokaliteta na kojima je određena stratigrafska slika. Čović i Benac su utvrdili da najstariji sloj Varoši kod Koraja ima analogiju sa stratumom V Gornje Tuzle, idući na taj način do stratuma I Varoši koji bi bio jednak stratumu II Gornje Tuzle. Kada je u pitanju njihova usporedba s vinčanskim slojevima, Čović je već dao određene karakteristike svakog stratuma koji je povezoao s Garašaninovim sistemom periodizacije, vežući npr. stratum V Gornje Tuzle s početnom fazom Vinča-Tordoš, a mlađu fazu Gornje Tuzle s mlađim fazama Vinče, Vinča-Pločnik. Danas je jasno da tipologija vinčanske keramike može i mora biti dublje razmotrena nego što su to ranije prihvatili mnogi autori koji su teškom mukom došli do definiranja faza kakve se i danas koriste.

godine izvršila probno iskopavanje i svrstala nađeni materijal među vinčanske nalaze; godinu ranije, 1988, Kosorić je vršila probno istraživanje na brdu Kosici, Hajdarevići, gdje je pronašla materijal koji je klasificirala kao neolitski vinčanski te mlađi eneolitski i bronzanodobni.

Ipak, u skladu s trenutno prihvaćenim modelima može se nešto jasnije definirati starost stratuma Gornje Tuzle u poređenju s vinčanskim. Prema Čoviću, stratum V Gornje Tuzle hronološki se veže s fazom Vinča-Tordoš I, odnosno fazom A.⁵⁸

Ukoliko se sagleda ovakva hronološka podjela, a sudeći prema dobro razrađenoj tipologiji na lokalitetima Gornja Tuzla i Vinča, moguće je da ona ima dovoljno osnove da bude prihvaćena, u svakom slučaju imajući u vidu da bi se trebala redefinirati u skladu s detaljnijom periodizacijom Vinče. Samim time, stratum V Gornje Tuzle hronološki je povezan sa stratumom IV Varoši kod Koraja, odnosno Vinča-Tordoš I / Vinča A, i ove dvije faze predstavljaju najstarije poznate slojeve vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni. One bi, dakle, prema hronološkim okvirima faze A trajale u vremenskom periodu između 5365–5320 i 5200–5130 godina pr. n. e., odnosno oko

⁵⁸ Za pregled trajanja i radiokarbonskih datuma faze Vinča A vidi rezultate iz lokaliteta Vinča-Belo Brdo (npr. 5405–5310. do 5205–5070. pr. n. e.; trajanje 125–295 god. prema 95% pouzdanosti), u radovima Miloševića (1949); Tasića et al. (2016b) i Whittlea et al. (2016).

190 godina. Time je lokalitet Varoš kod Koraja, sa svojom najstarijom fazom, na osnovu Benčeve analize smješten u hronologiju sjeveroistočne Bosne kao drugi najstariji lokalitet ovog područja. S druge strane, ovi datumi odgovaraju najstarijim nalazima vinčanskih elemenata u Gornjoj Tuzli i starčevačku kulturu definiraju kao stariju od 54. stoljeća pr. n. e., kada otpočinje vinčanski period života. Stratum IV Gornje Tuzle imao je analogije sa stratumom III i prelaznim slojem III/II Varoši, koju je Benac hronološki povezao s fazom Vinča-Tordoš II, odnosno fazom B1 i djelomično B2.⁵⁹ Što se tiče ostalih nalazišta sjeveroistočne Bosne, ova faza Varoši imala je svoje analogije s najstarijim dijelovima lokaliteta Donja Tuzla, zatim s Lugom kod Goražda, stratumom II Matića i starijom fazom Korića hana. Prihativši takvu povezanost, Čović je stratum IV Gornje Tuzle hronološki usporedio s mlađom fazom Vinča-Tordoš. Prema Garašaninu, faza Vinča-Tordoš II je trajala do prelaznog sloja dubine od 6,5 m u Vinči, dok je prema Milojeviću B faza trajala do šestog metra, a on ju je podijelio na dvije faze: B1 (8–7 m) i B2 (7–6 m). Prema nadopunjenoj Garašaninovoj periodizaciji, tadašnja Vinča-Tordoš II podijeljena je na Tordoš IIa i Tordoš IIb, s trajanjem od 8 do 6,5 m dubine, što ponovo zahvata cijelu fazu B1 i polovinu B2. Imajući to u vidu, prihvatit će se datumi faze B u cjelini, čiji se počeci datiraju od 5335–5275 godina pr. n. e. do 5010–4825 pr. n. e., što bi značilo da je B faza u cjelini trajala oko 450 godina.⁶⁰ Ukoliko bi se prihvatila ranije ustanovljena tipologija prema kojoj su hronološki povezani lokaliteti sjeveroistočne Bosne, vidljivo je kako se na prelazu iz šestog u peti milenij dešava nešto veći proces naseljavanja ovog područja, što i karakteriše fazu B1.⁶¹

Stratum III Gornje Tuzle odgovara stratumu II lokaliteta Varoši, za koji je u drugoj polovici 20. stoljeća ustanovljeno da ima hronološke paralele sa starijom fazom Gradine u Grbači i mlađom fazom Matića⁶² te da se tipološki veže

za fazu Vinča C.⁶³ S druge strane, Čović je ustanovio da se materijal iz stratuma III Gornje Tuzle tipološki vezuje s materijalom između 6. i 4. metra Vinče, odnosno fazom Vinča-Pločnik I, koja je od početka ostala nepromijenjena. Vinča C je trajala između 5020–4905 i 4550–4445 godina pr. n. e., što bi značilo da je trajala oko 460 godina, čime je klasični period vinčanske kulture u Gornjoj Tuzli datiran u drugu polovicu petog milenija pr. n. e. – period za koji se pretpostavlja vrhunac života ovog lokaliteta. Ranije je navedeno kako se Vinča C i D preklapaju u vremenskom intervalu od oko 300 godina, što znači da međusobne razlike u keramografiji nisu značajno velike, odnosno da se elementi Vinče C zadržavaju kroz fazu D, a da elementi faze D imaju svoje začetke tokom faze C. Najmlađi vinčanski sloj Gornje Tuzle (stratum II) hronološki je povezan s najmlađim slojem Varoši (stratumom I) za koji je utvrđeno da ima analogije s mlađom fazom Gradine u Grbači, lokalitetom Dobrovac i mlađim periodom Korića hana. U poređenju s Vinčom, stratum II Gornje Tuzle povezan je s mlađom fazom Vinča-Pločnik (slojevi iznad 4 m), koju je Garašanin kasnije podijelio na Pločnik IIa i IIb, odnosno s fazom Vinča D.⁶⁴ Ova faza bi, dakle, trajala u periodu između 4810–4740 i 4490–4415 godina pr. n. e., što bi značilo da je postojala oko 325 godina.

Ovi datumi ujedno znače i završetak trajanja vinčanske kulture na prostoru centralnog Balkana, a samim time i na lokalitetu Gornja Tuzla, na kojem se, sudeći prema nalazima iz posljednjeg metra, naselila eneolitska kultura koju Čović nije uspio sa sigurnošću hronološki odrediti. Time je, na osnovu raspoloživih tipoloških vrijednosti i u kombinaciji s radiokarbonskim datiranjem u širem području vinčanske kulture, okvirno ustanovljena hronološka slika trajanja mlađeneolitskih kultura sjeveroistočne Bosne. Za Gornju Tuzlu postoje i dva starija mjerenja C¹⁴ koja je naveo Čović.⁶⁵ Jedan se odnosi na dio ugljenisane grede nađene u sondi II-1958 na du-

⁵⁹ Vinča B1 trajala je približno od 5335–5195. do 5045–4800. pr. n. e., a faza B2 od 5295–5105. do 4920–4770. pr. n. e., uz preklapanje od nekoliko stoljeća; ukupno trajanje faze B procjenjuje se na oko 450 godina.

⁶⁰ Datumi pokazuju preklapanje stratuma V i IV Gornje Tuzle u trajanju od 145 godina.

⁶¹ Whittle et al. 2016, 3.

⁶² Benac 1960/61, 63.

⁶³ Vinča C prema datiranjima počinje oko 5020–4905. i završava 4550–4445. pr. n. e., s trajanjem od približno 350–650 godina, uz preklapanje s fazom D od oko 300 godina.

⁶⁴ Faza Vinča D prema radiokarbonskim analizama traje otprilike od 4870–4725. do 4515–4360. pr. n. e., u trajanju od 250–455 godina (95% pouzdanost), uz tipološko preklapanje s fazom C.

⁶⁵ Radiokarbonska analiza vršena je u Biološko-arheološkom institutu u Groningenu (Čović 1960/1961, 129).

bini od 3,56 m, odnosno na početku stratuma III. Drugi datum je ustanovljen na osnovu fragmenta ugljenisanog drva iz jame 5 u sondi I koja pripada starčevačkom periodu. Rezultati su prikazani bez konzistentnih metapodataka i s neujednačenom kalibracijom te se navode isključivo informativno i ne koriste za hronološku analizu.⁶⁶ Međutim, prema danas raspoloživim informacijama, može se sa sigurnošću potvrditi da starčevački slojevi Gornje Tuzle, barem oni koji su dosad pronađeni (uz mogućnost postojanja starijih slojeva prema istoku i rijeci Jali), pripadaju završnoj fazi starčevačke kulture. Godine 2014. objavljen je rad koji govori o novim radiokarbonskim datumima neolitskih kultura Bosne i Hercegovine.⁶⁷ Tu se navodi kako su ranije definisana dva datuma u Gornjoj Tuzli koja se vežu za Starčevo – 5674–5475 godina cal BC (93,6%) i Vinču – 4534–4335 godina cal BC (95,4%) u Gornjoj Tuzli.⁶⁸ Zahvaljujući istraživanju provedenom od 2007. do 2009. godine i C¹⁴ analizi ugljena iz sonde I-2007, poznato je još nekoliko datuma. Ono što ipak predstavlja problem za bolju analizu ovih datuma jeste veoma štura dokumentacija koja ne navodi dubine slojeva iz kojih su uzeti uzorci. Najstariji nalaz OxA-23296 uzet je iz najnižih slojeva kontrolnog rova sonde I-2007, odnosno s dubine od oko 2,70 m, i dao je rezultat od 5574–5482 cal BC (68%). Ovaj nalaz odgovara ranije navedenom, što bi starčevačku kulturu Gornje Tuzle smjestilo u polovinu šestog milenija prije nove ere. Uzorak OxA-23297 uzet je iz otkopnog sloja 15,⁶⁹ koji je datiran u period od 5216–5011 cal BC. Iz osmog otkopnog sloja uzeta su dva uzorka, OxA-23298 (4786–4590

cal BC, 95,4%) i OxA-23299 (4687–4502 cal BC, 95,4%).

Prema rezultatima analize Instituta Vienna Environmental Research Accelerator iz marta 2008. godine, u posljednjem glasniku Muzeja Istočne Bosne u Tuzli objavljena su još dva datuma s tih iskopavanja, a dobiveni datumi odgovaraju periodu trajanja vinčanske kulture na centralnom Balkanu.⁷⁰ Prvi datum iz jame 14 iznosi 5735 ± 35 odnosno 4690–4490 cal BC (95,4%), a drugi datum iz jame 09 iznosi 5690 ± 40 odnosno 4690–4630 cal BC (4,7%) i 4620–4440 cal BC (90,7%).⁷¹ Rekalibriranjem ovih datuma 2019. godine primjećuju se neznatne razlike: prvi datum iznosi 4687–4496 (95,4%), a drugi 4679–4450 (95,4%).⁷² Dosad je, dakle, objavljeno pet datuma koji se vezuju za vinčanski period Gornje Tuzle, a od kojih samo dva imaju veze s keramičkim nalazima. U pitanju su mjerenja na neidentifikovanom ugljenu koji se dovodi u vezu s keramikom Vinča-Pločnik IIa, odnosno Vinča C faze. Prvi datum iz ovog sloja (GrN-1974) donio je rezultat od 4535–4330 (95%), odnosno 4460–4355 cal BC (68%), dok je drugi (Bln-349) datiran u 4780–4355 (95%), odnosno 4685–4455 cal BC (68%). Od navedenih datuma, uporedo s keramičkim nalazima s provedenih iskopavanja, može se zaključiti da je starčevačka kultura naseljavala Gornju Tuzlu polovinom šestog milenija prije nove ere, a da su najraniji vinčanski elementi zabilježeni u periodu od 5216–5011 cal BC i trajali do polovine petog milenija pr. n. e., odnosno do kraja vinčanske kulture u širem smislu. Prema tome, život neolitskog stanovništva Gornje Tuzle trajao je najmanje oko 1.000 godina, odnosno oko 360 godina za starčevačku i oko 750 godina za vinčansku kulturu.

⁶⁶ Čović bilježi vrijednosti 5340 ± 60, odnosno 3380 ± 60 cal BC (sonda II-1958, 3,56 m; početak stratuma III) te 6400 ± 75, odnosno 4440 ± 75 cal BC (sonda I, jama 5; starčevački stratum). M. Burić je u sklopu svoje doktorske disertacije kalibrirao rezultat iz vinčanskog stratuma tadašnjim korekcijskim krivuljama, gdje je sigma 2 za ovo mjerenje 4330–4004 cal BC (OxCal v. 4.0), za što je naveo kako izlazi van hronološkog okvira vinčanske kulture (Burić 2009, 43). Analogno tome, vrijednost datuma za starčevački stratum je prekasna u odnosu na standardne okvire za Starčevo. Prema tome, i nakon novije Burićeve kalibracije ovi datumi ostaju problematični.

⁶⁷ Vander Linden, Pandžić, Orton 2014, 17.

⁶⁸ Ovi se datumi vjerovatno odnose na rekalibraciju (*termini post quos*) Čovićevih nalaza najnovijim krivuljama.

⁶⁹ Prema dokumentaciji sa ovog iskopavanja, iskopano je 18 slojeva, nakon čega se krenulo u vertikalno spuštanje kontrolnog rova iz kojeg je uzet prvi uzorak.

⁷⁰ Kujundžić-Vejzagić et al. 2017.

⁷¹ Kopija rezultata analize koju je proveo Institut iz Beča nalazi se među dokumentacijom sa iskopavanja provedenog 2007–2009. godine u Muzeju Istočne Bosne u Tuzli.

⁷² Posljednja dva datuma vjerovatno su identični uzorci ranije spomenutih datuma, s obzirom na to da su rekalibrirana iz 2019. godine, koja nisu objavljena, ali su izvedena za potrebe ovog rada, dali rezultate identične onima iz 2014, uz to imajući u vidu da su oni pripremljeni tokom 2008, ali objavljeni tek 2017. godine.

Summary

Relative and Absolute Chronology of the Neolithic Settlement at Gornja Tuzla (Research 1955–2018)

The paper synthesizes the results of excavations at Gornja Tuzla (1955–1958; 2007–2009; 2018) and re-examines the settlement's stratigraphy and chronology. In Trench II-1958, six strata were identified: the deepest, VIIb/VIa, belong to the Starčevo culture (coarse barbotine pottery with impresso and incised decoration, with occasional dark-painted motifs). Stratum V represents a transitional horizon, marked by the introduction of lime-tempered fabrics, the earliest biconical forms, and the appearance of reduction firing, while Vinča cultural traits dominate in strata IV–II (fine black-burnished pottery, channeling, conical vessels with pointed bases, and hollow cylindrical supports). Trench I-2018 and the "Cut" confirm the southern boundary of the tell, the presence of Starčevo horizons resting directly on sterile soil, and a gradual transition toward Vinča material; Trench IV-2018 documents Vinča construction phases and pointed-base vessels in situ. In relative terms, the Starčevo layers at Gornja Tuzla correspond to the later developmental stage (Spiraloid B / Starčevo III), whereas the Vinča sequence aligns with Vinča–Tordoš A–B and Vinča–Pločnik C–D, with close parallels at Varoš near Koraj. In absolute terms, published radiocarbon (C14) series—despite limited field documentation—indicate Starčevo horizons in the mid-6th millennium cal BC (e.g. OxA-23296: 5574–5482 cal BC), followed by an early Vinča signal around 5216–5011 cal BC, with the Vinča phase continuing into the mid-5th millennium cal BC. The continuity of barbotine vessels and technological practices suggests a long-lived local tradition linked to salt exploitation, while refinement of micro-phasing requires new, well-documented radiocarbon samples derived from closed archaeological contexts.

Literatura

Bakalović, M. 2017, Neolitska naselja na području sjeveroistočne Bosne, Muzej istočne Bosne, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne XX, Tuzla 2017, 83-101.

- Benac, A.* 1960/61, Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, GZM, n. s., sv. XV–XVI, Sarajevo 1961, 39-78.
- Berciu, D.* 1961, Contribuții la problemele neolitice în România în lumina noilor cercetări. Editura Academiei Republicii Populare Romine, București 1961.
- Botić, K.* 2016, Neolithisation of Sava-Drava-Danube interfluvium at the end of 6600–600 BC period of Rapid Climate Change: a new solution to an old problem, *Documenta Praehistorica XLIII*, Ljubljana 2016, 183-208.
- Brigić, Dž.* 2018, Gornja Tuzla – prahistorijsko naselje sjeveroistočne Bosne (Kulturna stratigrafija na osnovu Čovićevo iskopavanja iz 60-tih godina 20. st.), *Acta Illyrica II*, Sarajevo 2018, 27-41.
- Burić, M.* 2009, Vinčanska kultura i njezin utjecaj na neolitik istočne Hrvatske, nepublicirana doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2009.
- Burić, M.* 2014, Vinčanska kultura, u: Darovi zemlje, Neolitik između Save, Drave i Dunava, Arheološki muzej u Zagrebu / Muzej Slavonije Osijek / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb / Osijek 2014, 40-59.
- Chapman, J.* 1981, The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society, International Series 117, British Archaeological Report, Oxford 1987.
- Childe, V. G.* 1929, The Danube in Prehistory, Clarendon Press, Oxford 1929.
- Čović, B.* 1960/61, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM, n. s., sv. XV–XVI, Sarajevo 1961, 79-139.
- Dimitrijević, S.* 1974, Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema, u: Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Materijali X, Beograd 1974, 39-76.
- Dimitrijević, S.* 1979, Sjeverna zona, u: A. Benac, (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja II: neolitsko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 229-360.
- Garašanin, D. / Garašanin, M.* 1951, Arheološka nalazišta u Srbiji, Prosveta, Beograd 1951.
- Garašanin, M.* 1979, Vinčanska grupa, u: A. Benac, (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Sarajevo 1979, 144-207.
- Holste, F.* 1939, Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik, *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 26, Wien 1939, 1-21.
- Jovanović, B.* 1961, Stratigrafska podjela vinčanskog naselja, *Starinar*, n. s. XI, Beograd 1961, 9-20.
- Karmanski, S.* 2000, Donja Branjevina, Odžaci 2000.

- Karmanski, S.* 2005, Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia), *Societa per la Preistoria e Protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 10, Trieste* 2005.
- Kujundžić-Vejzagić, Z. / Lippert, A. / Tiefengraber, G. / Bakalović, M.* 2017, Neolithic and chalkolithic settlement. Research in north-eastern Bosnia. The austro-bosnian excavation project in Gornja Tuzla: Some texts for the preliminary report on the first excavation campaign at Gornja Tuzla in October 2007, *Muzej istočne Bosne, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne XX, Tuzla* 2017, 147-154.
- Lazarovici, G.* 1979, Neoliticul Banatului, *Bibliotheca Musei Napocensis* 4, Cluj-Napoca 1979.
- Milojić, V.* 1949, *Chronologie Der Jüngerer Steinzeit Mittel Und Südosteuropas*, Berlin 1949.
- Minichreiter, K.* 2007, Slavonski Brod Galovo, Deset godina arheoloških istraživanja, Institut za arheologiju, Zagreb 2007.
- Minichreiter, K.* 2007a, Bijelo slikani linear A stupanj starčevačke kulture u Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb 2007, 21–34.
- Minichreiter, K.* 2007b, Slavonski Brod-Galovo, arheološka istraživanja 2006, *Annales Instituti Archaeologici, Vol. III, No. 1, Zagreb* 2007, 26-30.
- Nikolić, D.* 2005, The development of pottery in the middle Neolithic and chronological systems of the Starčevo culture, *Glasnik srpskog arheološkog društva* 21, Beograd 2005, 45-70.
- Nikolov, V.* 2012, Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500–4200 BC), u: *Nikolov, V. (ur.), Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*, Alexander von Humboldt Foundation, Provadia, Veliko Tarnovo 2012, 11-65.
- Parzinger, H.* 1993, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Middlem Taurus*, Romisch-Germanische Forschungen Band 52, Teil 1, Mainz am Rhein 1993.
- Schier, W.* 1995, *Vinča-Studien: Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefaskeramik aus Vinča-Belo Brdo*, Unpublished Habilitation thesis, Heidelberg University, Heidelberg 1995.
- Stojanovski, D.* 2014, Whit-painted Pottery in the Early Neolithic Balkans, u: *Proceedings of the XVII UISPP World Congress, Burgos, Spain, Volume 13 / Session A25a*, 1-13.
- Šošić Klindžić, R. / Hršak, T.* 2014, Starčevačka kultura, u: *Darovi zemlje, Neolitik između Save, Drave i Dunava, Arheološki muzej u Zagrebu / Muzej Slavonije Osijek / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb / Osijek* 2014, 14-29.
- Tasić, N.* 1997, *Hronologija starčevačke kulture, neobjavljena doktorska teza, Filozofski fakultet u Beogradu*, Beograd 1997.
- Tasić, N. / Marić, M. / Bronk Ramsey, C. / Kromer, B. / Barclay, A. / Bayliss, A. / Beavan, N. / Gaydarska, B. / Whittle, A.* 2016a, Vinča-Belo Brdo, Serbia: the times of a tell, *Germania* 93, Frankfurt 2016, 1-76.
- Tasić, N. / Marić, M. / Filipović, D. / Penezić, K. / Dunbar, E. / Reimer, P. / Barclay, A. / Bayliss, A. / Gaydarska, B. / Whittle, A.* 2016b, Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic tell of Vinča-Belo Brdo, Serbia, *Biological and Environmental Sciences Journal Articles, vol. LVIII, University of Arizona* 2016, 795-831.
- Vander Linden, M. / Pandžić, I. / Orton, D.* 2014, New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina, *Godišnjak* 43, Sarajevo 2014, 7-35.
- Vasić, M.* 1932, *Preistoriska Vinča I*, Beograd 1932.
- Vasić, M.* 1936, *Preistoriska Vinča II*, Beograd 1936.
- Weller, O. / Dumitroaia, Gh.* 2005, The earliest salt production in the World. A Neolithic exploitation in Lunca-Poiana Slatinei, Romania, *Antiquity* 79, Durham 2005.
- Whittle, A. / Bartosiewicz, L. / Borić, D. / Pettitt, P. / Richards, M.* 2002, In the beginning: New Radiocarbon Dates for the Early Neolithic in Northern Serbia and South-East Hungary, *Anateus* 25, Budapest 2002, 63-117.
- Whittle, A. / Bayliss, A. / Barclay, A. / Gaydarska, B. / Banffy, E. / Borić, D. / Drasovean, F. / Jakucs, J. / Marić, M. / Orton, D. / Pantović, I. / Schier, W. / Tasić, N. / Vander Linden, M.* 2016, A Vinča potscape: formal chronological models for the use and development of Vinča ceramics in Southeast Europe, *Documenta Praehistorica XLIII, Ljubljana* 2016, 1-60.

Tabla I. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, keramika iz stratuma VIb i Via

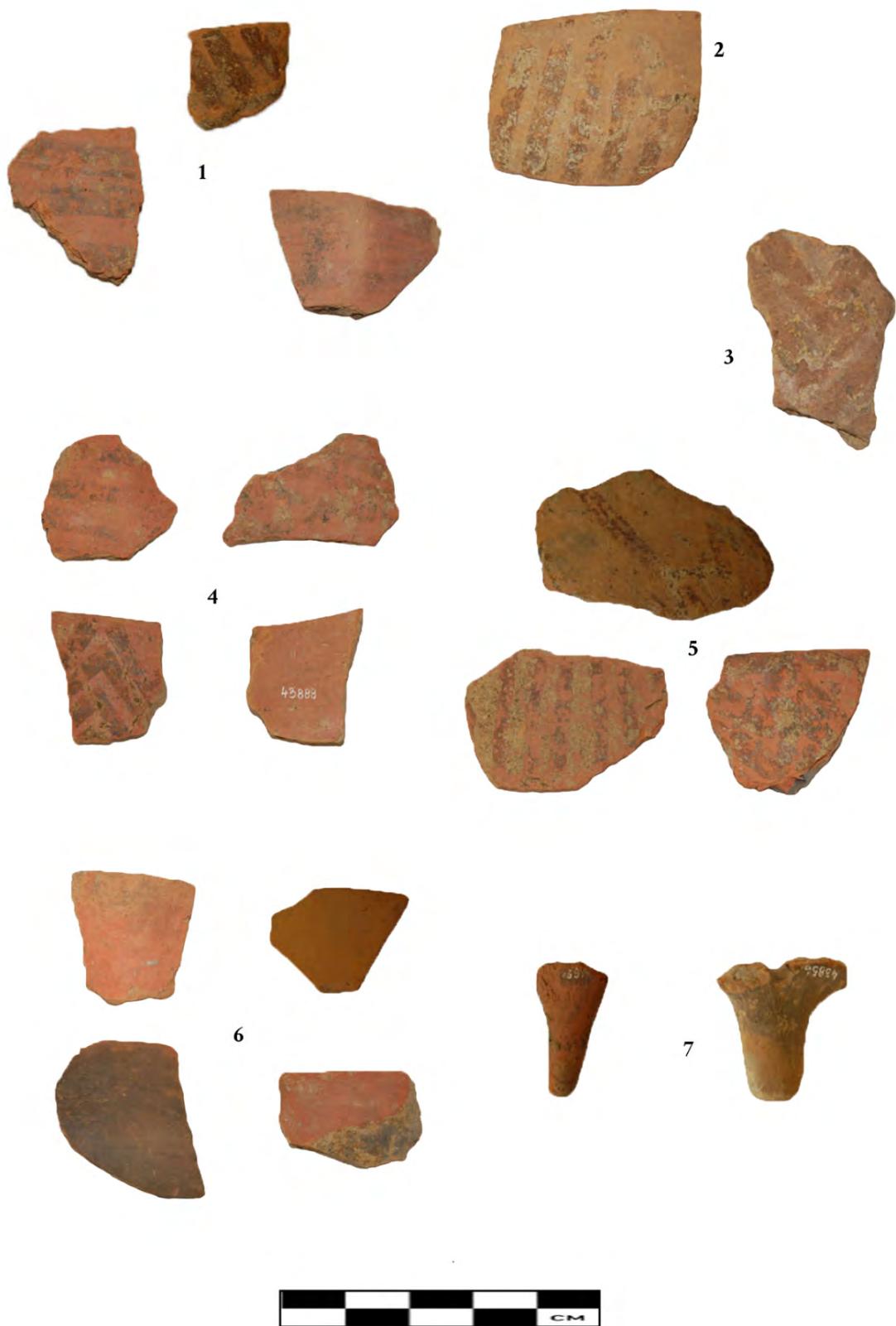

Tabla II. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, stratum VIb: 1–5 slikana keramika, 6 monohromna keramika, 7 noge žrtvenika monohromne keramike

Tabla III. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, stratum V: 1 slikana keramika, 2, 3, 10 monohromna keramika, 4 impresso ukraši, 5 čepasta noga, 6 ukrašena keramika, 7, 9 noge posude, 8 bradavičaste drške

Tabla IV. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, stratum IV: 1 crnoglačana keramika, 2–4 gruba keramika stratuma IV, 5 otisak asure; stratum III: 6 šiljate noge, 7 trbušasta posuda s izvraćenim obodom

Tabla V. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, stratum III: 1–7 oblici grube i fine keramike, 8 nakit od bakra; stratum II: 9 noge sa zdepastim dnom, 10 bradavičaste drške na obodu, 11 oblici grube keramike

Tabla VI. Gornja Tuzla, Sonda II-1958, stratum II, oblici posuda vinčanske keramike

Tabla VII. Gornja Tuzla, Sonda I-2018, keramika starčevačke kulture

Tabla VIII. Gornja Tuzla, Sonda I-2018, 1–4 keramika starčevačke kulture, 5–8 keramika vinčanske kulture

Tabla IX. Gornja Tuzla, Sonda I-2018, keramika vinčanske kulture

Tabla X. Gornja Tuzla, 1–3 Usjek-2018, 4–14 Sonda IV-2018 (6 – prikaz dijagonalnih ukrasa na zidu posude i ukrašenog oboda istog fragmenta)

Early Copper Age layer of the Orlovka-Kartal settlement (Izmail District, Odessa County, Ukraine)

I. Bruyako
Odessa

<https://orcid.org/0000-0001-6359-2806>

Blagoje Govedarica
Berlin/Sarajevo

<https://orcid.org/0009-0007-4799-6350>

I. Manzura*
Chişinău

<https://orcid.org/0009-0004-2848-4307>

Abstract: The article discusses the materials of the Gumelnița culture, obtained as a result of field studies of the multi-layered settlement of Orlovka-Kartal. Finds of this culture have been discovered both on the fortified part of the monument (the Acropolis) and on the adjacent site, which is designated as Suburb. The cultural layer of the Early Chalcolithic on the territory of the Suburb was practically not traced, with the exception of a few household pits. At the same time, a well-defined layer of this culture was identified on the territory of the Acropolis, in which various structures were traced and rich and diverse material was collected. The article consistently characterizes the stratigraphy of the site at the Acropolis area, the studied structures of the Gumelnița culture and various categories of materials. Particular attention is paid to the chronology of the site. Analysis of the materials shows that the settlement of Orlovka-Kartal played a special role in the structure of exchange relations of that time which determined certain specific features of this site.

Keywords: North-West Pontic region, prehistory, prehistoric archaeology, Early Eneolithic, Gumelnița culture, settlement, chronology.

Introduction

The archaeological site of Orlovka-Kartal (the Izmail district¹, the Odessa county) with numerous cultural layers represents a very extensive and structurally diversified complex consisting of settlement areas, special production zones, barrow and flat cemeteries as well as defensive structures. It occupies a huge area extended along the east-west line for about 3.5 kilometres. The eastern border of the complex is marked by a Roman rampart and a ditch running from the south-east to the north-west and crossing

the eastern periphery of the modern village of Orlovka. Almost whole territory of the village represents part of the archaeological site. It is evidenced by numerous archaeological finds which are regularly found in the village.

Main archaeological objects are concentrated in the western part of the site about 1.5 km west of the village (Fig. 1, 1). They are situated on a narrow promontory extended from the east to the west and bordered on the north by the Cahul Lake and on the south by a girt of the Danube. Western extremity of the promontory is occupied by a multilayer settlement which consists of two parts. The western part (Acropolis) is located on the top of an eminence with the local name of Kamennaya Gora (English: Stone Hill) which represents a kind of a fortified part of the

* Research was carried out within the Subprogram 180101 “The historical-archaeological museum heritage: systematization and scientific-cultural valorization” at the National Museum of History of Moldova.

¹ Former Reni district.

settlement. Initially this eminence covered the area of about 3–4 ha but now it is almost completely destroyed due to extraction of schist. A lower settlement (Suburb) is attached from the east to the Acropolis. Cultural deposits on the settlement are about 3 m thick. They consist of separate layers of different epochs. Remains of the settlement of the Gumelnița A culture (the Bolgrad variant) are uncovered only on the territory of the Acropolis, where they lay in the basis of the deposits. Only a few household pits of this culture have been found on the territory of the Suburb.² The settlement of the Gumelnița culture in the Acropolis is covered by the late Eneolithic layer represented by the Cernavodă I culture which is especially good represented in the Suburb area.³ Upper layers include materials of the Early Iron Age, classical Greek and Hellenistic periods of the IV–III centuries BC and the late Roman period.⁴ Sporadic finds of the Middle Ages are evidenced too. All these cultural layers are uncovered both in the acropolis and in the lower settlement. The settlement of the Cernavodă I culture was protected by seven defensive ditches up to three meters deep. An extensive multicultural cemetery was uncovered in 2004 approximately 200 meters east of the settlement.⁵ The cemetery is situated on the slope of the promontory gently declining to the Kagul Lake (Fig. 1, 1). Several hundred graves are related to the Early Iron Age. Additionally, isolated burials of the Yamnaya and Babino cultures, the Late Bronze Age and the Sarmatian culture have been found on the territory of the cemetery. About forty graves can be attributed to the Cernavodă I culture of the late Eneolithic period.⁶

Due to the fact that the layer of the Gumelnița culture on the territory of the Suburb was practically absent, in 2011 and 2013 excavations were carried out on the territory of the Acropolis. The northern edge of the preserved outcrop was chosen for excavations (Fig. 1, 2). At this place in the 80s of the last century, R. D. Bondar laid out an excavation area, explored to a depth of about 0.9–1.3m from the modern surface of the remnant. As a result, the layers of the Hellenistic

period and the late Roman period were almost completely removed. The excavation site of 2011 was inscribed within the boundaries of the old excavation area by R. D. Bondar. Initially, it was a rectangle with an area of 32 square meters, oriented along a long axis from east to west. The northern side of the trench was originally located about 2 m from the edge of the cliff. Subsequently, the excavation was continued in the northern direction. As a result, the area explored at the level of the last stratigraphic context was more than 50 square m (Fig. 7).

Cultural layers were examined in layers 20 cm thick. After removing each layer, the excavation area was cleaned in order to identify structures and record the general stratigraphic situation. In 2011, 18 contexts were studied at the settlement. In order to document the stratigraphy, the cleaned sides of the trench were mainly used (Fig. 2–6). All measurements were made from R_0 , which was taken as the southeastern corner of the excavation area. It was located at a depth of 0.97m from the modern surface of the remnant. This survey benchmark was tied to a permanent benchmark (R central), which in 2008 was taken as an angular telegraph pole of a power line going from the village to the fish farm during a geomagnetic survey. The difference between the heights of both benchmarks was 7.144m, that is, R_0 was 7.144m higher than R central.

The 2013 excavation is a continuation of the area explored in 2011 in an easterly direction. Initially, it was a rectangle with an area of 32 square meters, oriented along a long axis from east to west. The northern side of the excavation area was initially located about 2m from the edge of the cliff, and the eastern side by a maximum of 1m. Subsequently, as the edge of the cliff deepened and removed, the excavation was continued in the northern and eastern directions, thus reaching the natural edges. As a result, at the level of the sixth context, its area was about 60 sq. m. However, later it was possible to establish that in the eastern direction there was a dump of Roman ceramics from the excavations of R. D. Bondar. Due to the instability of the ground in this area, it was decided to stop the study along the line of squares H and I in order to avoid the collapse of the walls in this direction. As a result, the area of the excavation was significantly reduced and in

² Govedarica / Manzura 2015, 440; Бруяко 2020, 9.

³ Govedarica / Manzura 2015, 440-442.

⁴ Бруяко et al. 2005; Бруяко et al. 2009.

⁵ Вруяко et al. 2005; Бруяко et al. 2006.

⁶ Вруяко et al. 2022.

the final version was slightly more than 32 square meters (Fig. 10).

As the stratigraphic profiles showed, the sequence of cultural strata on the Acropolis area almost completely corresponds to the stratigraphic situation attested on the territory of the Suburb (Fig. 2–6). At the base of the layer lies the horizon of the Early Eneolithic (the Gumelnița culture). Above is a layer of the Late Eneolithic, represented by the Cernavodă I culture, which in turn is overlain by cultural deposits of the Early Iron Age. The stratigraphic column is closed by the layers of the III–IV centuries BC and the late Roman time.

The cultural layers of the Hellenistic and late Roman periods were mainly removed in the 80s of the last century. The border between them, in fact, is not traceable. If we consider the horizon of structure 1 (surface dwelling) as the upper boundary of the Early Iron Age, then the maximum thickness of the cultural strata of the Hellenistic and Roman periods should have been 0.80–0.90m from or approximately 1.80–1.90m from the modern surface. In the upper part of these cultural deposits, from top to bottom, layers of grey-brown lumpy soil can be traced, saturated with construction remains and pieces of burnt and unburnt clay. Beneath them is a relatively uniform grey-brown lumpy layer up to 0.50m thick which in the south-eastern part of the excavation lies directly on the structure 1 of the Early Iron Age. It is quite possible that this layer represents traces of leveling of the hill surface in the late Roman period.

Cultural deposits of the Early Iron Age, starting at a depth of 0.80–0.90m and ending at a depth of 2.0–2.40m from R_0 , are one of the most thick and saturated in this area of the settlement. Their thickness in some areas reaches 1.50–1.75m. The cultural horizon of this period consists of many separate layers of soil of different structures, baked clay, coals, ashes and other building remains, the thickness of which ranged from 5 to 20cm. By their nature, these strata most of all correspond to such a concept as a tell-type settlement. It is in settlements of this type that there is a continuous growth of the layer due to repeated reconstructions of existing structures. Numerous structures in the form of various pits, hearths, buildings, etc., are also associated with

the layers of the Early Iron Age. Some of them are recorded in stratigraphic profiles.

The layer of the Cernavodă I culture began directly under the strata of the Early Iron Age, at a depth of 2.0 to 2.40m from the benchmark. The thickness of the layer averaged 0.6–0.7m. The upper boundary of the Late Eneolithic layer is unequivocally fixed by the building remains of the Early Iron Age. At the same time, taking into account the significant chronological gap between the Late Eneolithic and the Early Hallstatt period, it seems that at least the upper part of the Late Eneolithic layer is the result of a gradual natural accumulation of soil due to deluvial processes. The lower boundary separating the Late Eneolithic layer from the Gumelnița culture layer is clearly visible in all stratigraphic profiles (Fig. 2–6). The layer of the Late Eneolithic consisted of dense fine-structured gray-brown soil, very homogeneous in its consistency, without visible interlayers, building horizons and any inclusions. The saturation of the layer with finds is relatively insignificant. In some cases, the layer was disturbed by invasions dating back to the Early Iron Age.

If on the territory of the Suburb the layer of the Early Eneolithic actually remained inexpressible, with the exception of a few pits, then on the Acropolis it is distinguished by a significant thickness. In addition to fairly thick cultural strata, various structures were discovered here and an impressive collection of rich and diverse material was collected. Interestingly, in relation to the Late Eneolithic, the situation looks absolutely opposite, since the materials of the Cernavodă I culture prevailed significantly on the territory of the Suburb. The period of the Early Eneolithic is associated with various pits, two ditches and the remains of what appears to be a semi-dug-out dwelling. The Early Eneolithic layer began at a depth of 2.70–3.10m from R_0 in various areas. A general slight lowering of the layer from south to north was observed. The thickness of cultural deposits averaged 0.7–1.0m, and in the area of ditches it reached 1.60–1.70m. The thickness of cultural deposits averaged 0.7–1.0m, and in the area of ditches it reached 1.60–1.70m. The layer in some areas consisted of numerous horizons of soil of unequal structure and color, which is especially characteristic of ditches and a semi-dug-out dwelling.

The maximum depth of the 2011 excavation, determined by the bottom of structure 50 (the ditch of the Gumelnița culture), corresponds to 5.73m from R_0 or 6.70m from the level of the modern surface of the “Stone Hill”. The bottom of the 2013 excavation was located at a depth of about 4 meters from R_0 . At the same time, the depth of the ditch was more than 5.5m from R_0 or more than 6.5m from the modern surface of the “Stone Hill”.

Structures of the Gumelnița culture

Structure 29 was found in squares A1-A2, at a depth of 3.10m from R_0 (Fig. 7, 1). The structure was an irregular-shaped pit with clear boundaries, probably elongated in a southeast-north-west line, with traced dimensions of 1.50×2.10m and a depth of up to 0.25m. A significant part of the pit was located under the western side of the excavation area. The northern part of the pit was damaged by structure 27. The filling consisted of a soft mixed yellowish, gray, to ash-gray, color of the soil. In the filling, there were a large number of materials from the Early Eneolithic and one fragment of a vessel from the Late Eneolithic. The structure most likely dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 35 was found in squares C1-C2/D1-D2, at a depth of 3.07m from R_0 (Fig. 7, 1). The structure was the bottom part of a rounded pit with clear boundaries, with a diameter of 1.10m. In the pit, mainly materials of the Early Eneolithic and four fragments of pottery of the Late Eneolithic were found. The structure probably dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 42 was found in squares C1-C2/D1-D2, at a depth of 3.44m from R_0 (Fig. 7, 1; 8, 2). The structure was the bottom part of a rounded pit with clear boundaries, with a diameter of 0.90m. In the pit, mainly materials of the Early Eneolithic and several fragments of ceramics of the Late Eneolithic were found. The structure most likely dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 43 was found in square A2, at a depth of 3.74m from R_0 (Fig. 7, 1; 8, 1). The structure was an elongated, irregular pit with clear boundaries, up to 2.0m long and up to 1.10m deep. Numerous materials of the Early

Eneolithic and several fragments of ceramics of the Late Eneolithic were found in the pit. A flat stone adze of light crystalline rock comes from this structure (Fig. 16, 10). The structure dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 44 was found in squares B0-B1-B2/C0-C1-C2, at a depth of 3.57m from R_0 (Fig. 7, 1–3; 8, 3). The structure was a ditch stretched along the south-north line. In the south, it went under the southern side of the excavation area (Fig. 4), and in the north it ended on a cliff. In section, the ditch had a trough-like shape with sloping walls and a flat bottom. The width of the ditch in the upper part was 5.75m, at the bottom up to 1.30m, the traced depth was 0.70m. In the filling, there were numerous materials from the Early Eneolithic and several fragments of pottery from the Late Eneolithic, as well as a fragment of a stone hammer axe. From here also comes the end scraper on a large blade of brown flint (Fig. 15, 2). The structure dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 45 was found in square B2, at a depth of 3.76m from R_0 (Fig. 7, 1). The structure was probably an oval-shaped pit with indistinct boundaries, with traced dimensions of 0.90×0.50m and a preserved depth of up to 0.45m. The eastern part was damaged by structure 44. The filling consisted of mixed dark gray soil. Numerous materials of the Early Eneolithic and individual ceramic fragments of the Late Eneolithic were found in the pit. The structure most likely dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 46 was found in square C2, at a depth of 3.73m from R_0 (Fig. 7, 1). The structure was a pit with indistinct boundaries, probably oval in shape, with the dimensions of the traced part of 0.40×0.30m, preserved to a depth of up to 0.40m. Most of the pit was located under the southern side of the trench or was destroyed by structure 44. The filling consisted of a fairly uniform dark gray soil. There were no materials.

Structure 47 was discovered in squares D0-D1, at a depth of 3.80m from R_0 (Fig. 7, 1). The structure was probably a pit, possibly oval-shaped, elongated in a south-north line. Most of the structure was located under the eastern side of the trench (Fig. 3). The traced dimensions are 1.60×0.25m, the preserved depth is up

to 0.25m. Several fragments of ceramics of the Early Eneolithic were found in the filling.

Structure 48 was found in squares C0-C1-C2/D0-D1-D-2, at a depth of 4.01m from R_0 (Fig. 7, 2, 3). The structure was probably the remains of a semi-dugout dwelling of an irregular shape, with clear boundaries, stretched along the southwest-northeast line. The eastern part of the structure was located under the eastern side of the excavation area (Fig. 3). The western part of the structure is cut by structure 44 (ditch). The traced dimensions of the structure are 3.20×2.90m, the preserved depth is 0.50m. The filling consisted of layers of gray soil, from light to dark shades, with the inclusion of yellow clay. The filling contained numerous materials from the Early Eneolithic. Five fragments of vessels of the Late Eneolithic were also found. The structure dates back to the Early Eneolithic period.

Structure 49 was found in squares C0/D0, at a depth of 4.19m from R_0 (Fig. 7, 2, 3). The structure was a subrectangular pit with indistinct boundaries, oriented along the southwest-northeast line, measuring 2.0×1.60m, traced to a depth of 0.15m. The pit was damaged by structure 48. Numerous materials of the Early Eneolithic and one fragment of a vessel of the Late Eneolithic were found in the pit.

Structure 50 was found in squares A-D/0-1, at a depth of 4.19m from R_0 (Fig. 7, 2, 4). The structure was a ditch stretched along the east-west line. The eastern and western ends of the ditch went under the sides of the excavation area (Fig. 3; 5). The eastern part of the ditch in the upper layers was damaged by structure 48. In cross-section, the ditch had a funnel-shaped shape with a rounded bottom. The lower part of the filling consisted of soft gray soil, in the upper part interspersed layers of yellow continental clay and gray soil (Fig. 9, 6). The width of the ditch in the upper part reached 2.50m, the depth reached 1.40m. In the filling of the ditch, only pottery of the Early Eneolithic was found in large quantities.

Structure 51 was found in the square D1, at a depth of 4.18m from R_0 (Fig. 7, 3). The structure was an oval spot of gray-brown soil, possibly the bottom part of the pit, with dimensions of 1.50×1.35m, oriented along the line southeast – northwest. The eastern edge of the spot was located under the eastern side of the trench (Fig.

3). There were no materials. In terms of stratigraphic position, the structure should belong to the Early Eneolithic.

Structure 52 was found in squares A1-A2, at a depth of 4.57m from R_0 (Fig. 7, 3). The structure was an oval pit with clear boundaries, oriented along the south-north line, with dimensions of 1.60×1.50m, with a traced depth of 0.30m. The filling consisted of soft gray-brown soil. In the filling, only materials of the Early Eneolithic were found in large quantities.

Structure 53 was found in squares A1-A2/B1-B2, at a depth of 4.31m from R_0 (Fig. 7, 3; 8, 6). The structure was a rounded pit with indistinct borders, 0.70m in diameter, with a traced depth of 0.20m, with a semicircular profile. The filling consisted of sandy homogeneous light gray soil. In the filling, there were fragments of ceramics of the Early Eneolithic.

Structure 54 was discovered in squares C1-C2/D1-D2, at a depth of 4.39m from R_0 . This number was assigned to this structure during excavations. In fact, this structure is the lower part of a semi-dugout dwelling registered under No 48. At this level, it looks in the form of an oblong oval with clear borders, elongated along the east-west line. The eastern part of the structure was located under the eastern side of the trench (Fig. 3). The filling consisted of mixed dark gray soil with inclusions of pieces of clay and ash. The traced dimensions of the structure are 2.50×1.25m, the preserved depth is up to 0.30m. Two fragments of ceramics of the Early Eneolithic were found in the filling.

Structure 55 was found in square C2, at a depth of 4.38m from R_0 (Fig. 7, 4; 9, 1). The structure was a rounded pit with clear boundaries, with a diameter of 0.80m, with a traced depth of 0.30m, with a semicircular profile. The filling consisted of mixed light gray soil. Six fragments of ceramics of the Early Eneolithic were found in the filling.

Structure 56 was discovered in squares A1-A2/B1-B2, at a depth of 4.47m from R_0 (Fig. 7, 4; 9, 2). The structure was an irregularly rounded pit with indistinct boundaries, up to 2.10m in diameter, with a traced depth of 0.45m. In the filling, there were a large number of materials from the Early Eneolithic.

Structure 57 was discovered in squares B1/C1, at a depth of 5.06m from R_0 (Fig. 7, 3). The

structure was a pit of irregular shape, with indistinct boundaries, traced in dimensions of 1.40×1.0m, with a traced depth of up to 0.50m. In the filling, there were fragments of ceramics of the Early Eneolithic and one potsherd of the Late Eneolithic.

Structure 58 was found in squares C1-C2/D1-D2, at a depth of 4.90m from R_0 (Fig. 7, 5; 9, 5). The structure was an oval-shaped pit with clear boundaries, dimensions of 1.60×1.0m, with a traced depth of 0.30m, with a trough-shaped profile. The filling consisted of a homogeneous light brownish soil. Only materials from the Early Eneolithic were found in the filling. The structure dates back to the Early Eneolithic period. The bush part of the stone hammer-axe also originates from this structure (Fig. 16, 3).

Structure 59 was discovered in squares D1-D2, at a depth of 4.90m from R_0 (Fig. 7, 5). The structure was a pit of irregular shape, with indistinct boundaries, established dimensions of 1.10×1.0m, with a traced depth of up to 0.30m, with a trough-like profile. The eastern part of the pit was located under the eastern side of the trench. The filling consisted of mixed light brownish soil. There were no materials. According to the stratigraphic position, the structure belongs to the Early Eneolithic period.

Structure 107 was found in squares G00/G0, at a depth of 4.17–4.28m from R_0 (Fig. 10, 1; 11, 1). The object was an accumulation of stones, animal bones and ceramics on an area of 2.10×1.10m, lying approximately at the same level. The ceramics (43 fragments) belong exclusively to the Early Eneolithic. The blade part of a stone hammer-axe is also associated with this object (Fig. 16, 6. 7). As further research has shown, this structure is the upper horizon of a number of structures of this period, located below, and in fact can belong to structure 108.

Structure 108 was discovered over a vast area of approximately 5.60×3.70m, in the eastern part of the excavation area, in squares F-H00/F-H2, at a depth of 4.12–4.15m from R_0 (Fig. 10, 1. 2; 11, 2. 3. 5). At the detection level, the structure was a spot with relatively unclear boundaries. In the course of further clearing, it was possible to establish that the area of the object was strongly pitted with large animal holes, which were also traced in stratigraphic sections. As the final clearance showed, structure 108 actually

consisted of several pits or depressions throughout its area (structures 111–115) located below. During the clean-up on the site area, at a depth of 4.12m from the R_0 , burns and ash layers along the south-north line were recorded. The filling consisted of a fairly dense dark-gray soil, in some places interspersed with coals and ash. The material consisted mainly of Early Eneolithic pottery (more than 300 fragments), but occasionally fragments of Early Iron Age pottery (6 fragments) were found, which were probably brought into the structure by animals. In addition, the blade part of a stone hammer-axe (Fig. 16, 4) and a disk with a hole made of a fragment of ceramics of the second category were found in the structure. From the same structure comes the clasp of a bronze fibula of the Early Iron Age, apparently brought in by animals. It is quite possible that the structure 108 and the pits associated with it are a semi-dugout dwelling, although no structures for domestic purposes have been identified in it.

Structure 109 was found in squares E-G/1-2, at a depth of 4.11m from R_0 (Fig. 10, 1. 2; 11, 6; 12, 1–3). The structure was a ditch stretched along the east-west line with a slight deviation. On the eastern side, the northern part of the ditch filling in the upper layers is cut by structure 115. Certain intrusions are also noted in the southern part of the ditch on the western side, which probably belong to some structures that were not recorded in the plan. In cross-section, the ditch had a regular funnel-like shape with a rounded bottom, sharply widening in the upper part. The filling of the ditch consisted of alternating layers of soft gray-brownish soil, light gray soil and yellow virgin clay. By the nature of the filling, it can be assumed that the ditch was filled in deliberately. The width of the ditch in the upper part reached 2.50m, the depth reached 1.40–1.47m (5.66–5.73 m from R_0). In the filling of the ditch, there was a large amount of pottery fragments of the Early Eneolithic (about 350 fragments), but there were also sherds of the Late Eneolithic (3 specimens) and the Early Iron Age (1 specimen), which got there, most likely, as a result of the activities of animals.

Structure 110 was found in square E/2, at a depth of 4.13m from R_0 (Fig. 10, 1. 2; 11, 1; 12, 2). The structure was a rounded depression with a diameter of up to 0.9m, traced to a depth of

0.10m (4.23m from R_0). The filling consisted of soft gray soil. Only two fragments of pottery of the Early Eneolithic were found in the filling.

Structure 111 was found in squares G00/G0, at a depth of 4.93m from R_0 (Fig. 10, 2). The structure was a small oval depression up to 1.40m long and 0.98m wide with a traced depth of up to 0.08m (5.01m from R_0). The filling consisted of soft dark gray soil. Only 5 fragments of pottery of the Early Eneolithic were found in the structure.

Structure 112 was discovered in square G00, at a depth of 4.94m from R_0 (Fig. 10, 2; 12, 3). The object was an oval depression up to 1.02m wide, oriented along the north-east-southwest line. The southwestern part of the object was cut off by object 113. The observed depth of object 112 was 0.12m (5.06m from R_0). In the dark filling of the depression, 17 fragments of pottery of the Early Eneolithic were found.

Structure 113 was found in squares F00-F0/G00, at a depth of 4.94m from R_0 (Fig. 10, 2; 12, 3). The object was an oval pit of 1.23×0.95m, oriented in a northeast-southwest line. The traced depth is 0.34m (5.28m from R_0). This object cut the south-western edge of the object 112 and the north-eastern edge of the structure 114. In the dark-gray homogeneous filling, 23 pottery fragments of the Early Eneolithic were found.

Structure 114 was found in squares F00/F0, at a depth of 4.95m from R_0 (Fig. 10, 2; 12, 3). The object was an oval pit 1.55×1.20m, oriented along the northeast-southwest line. The traced depth is 0.22m (5.17m from R_0). The filling consisted of homogeneous dark gray soil. There were no materials.

Structure 115 was found in squares F0-F1/G0-G1, at a depth of 4.95m from R_0 (Fig. 10, 2; 12, 2, 3). Only the eastern part of the structure has been explored. It was a large depression with a width of up to 1.95m and a traced depth of 0.32m (5.27m from R_0). Judging by the stratigraphic section, this structure cut the northern edge of the ditch (structure 109) and, therefore, is stratigraphically later. The upper part of the filling is disturbed by extensive animal holes. In the lower levels, layers of clay and dark gray soil can be traced (photo 9: 6). More than 300 fragments of ceramics from the Early Eneolithic and 3 fragments of the Cernavodă I culture were found in the filling, which, apparently, got into the structure by accident.

Flint tools

In the settlement of Orlovka-Kartal, the most numerous chronological group of tools made of split flint belongs to the Gumelnița culture (27 pieces). Apparently, it includes a significant part of the materials of the “Eneolithic as a whole”, and some of the things of uncertain origin. 22 objects come from the Acropolis (incl. 18 from the cultural layer and 4 from the objects) and 5 from the Suburb (incl. 2 from the structures [ovens and pit 22] and 3 from the cultural layer).

The raw material is quite monotonous: the Ravno lithogroup completely predominates. Several flakes and a semi-primary blade represent lithogroups of raw materials of the Prut-Dniester provenance.

From a technical point of view, the collection consists of primary flakes (with retouching, Fig. 14, 9; 15, 4), semi-primary flakes, semi-primary blades, flakes (5 flakes / incl. 2 with secondary processing), blades (19 copies / 17 with secondary processing). Most of the blades were apparently not produced locally, but were imported to the settlement in the form of blanks already removed from nucleuses.⁷

The main chipping technique was most likely an indirect blow with the help of a horn mediator. A group of blades can be classified as massive according to the ratio of width to thickness. The cleavage angle is close to the right angle and often exceeds it. Preparation for removing the blades is scarce and was often limited to rough removal of the cornice by wide short chips (trimming). The notch from the impact tubercle of the previous chip could not be completely removed in this way. Probably, it did not interfere with further splitting. The grounds are most often flat, prepared with a single chip, with a characteristic appearance (“with horns” or “with wings”) in the plan. All these morphometric indicators are more likely to indicate the technique of the mediator⁸ than any other techniques known in the Early Eneolithic of the Danube region.⁹

From the typological point of view, the collection consists of the proximal part of the blade with semi-steep retouching along the two edges

⁷ Скакун 1994.

⁸ Pelegrin 2006; 2012a; 2012b.

⁹ Furestier / Mihail 2011; Hansen et al. 2012; Mihail / Ștefan 2014.

and flat chips along the abdomen (Fig. 13, 9), 3 fragments of retouched blades and 1 whole blade with partial irregular retouching (Fig. 13, 4. 5. 7. 11; 14, 4. 5. 7. 12), 4 fragments of blades with retouching and polishing (Fig. 13, 1; 14, 1; 15, 7), 2 retouched flakes (one of them is primary, Fig. 14, 9; 15, 4), 5 end scrapers on retouched blades (Fig. 15, 1. 2. 5) (in one case a blade with a polishing – Fig. 15, 3, in the other case with toothed retouching), an end scraper on a blade (Fig. 13, 2; 14, 2), the medial part of a gable blade with an incisal chip (Fig. 13, 8; 14, 8), a perforator on a blade fragment (Fig. 13, 12; 14, 11), a chisel-shaped product on a flake, a multifaceted dihedral transverse cutter on a blade (Fig. 13, 10).

The typological composition of the collection corresponds to the published data on the structure of the complexes of the Gumelnița culture, including its Bolgrad variant. The predominance of end scrapers on retouched blades and fragments of blades with retouching and polishing is a characteristic feature of these complexes. They also often contain retouched flakes, blades with convergent semi-steep retouching, perforators on blades, chisel-shaped products and cutters.

For example, oblique stripes of polishing located from the abdomen and from the back from one or two edges of the blade fragments are typical (Fig. 13, 10; 15, 7). As a rule, they correspond to the rounded edge of the working edge of the product. They are traditionally interpreted as inserts of sickles, although N. N. Skakun¹⁰ and some other traceologists¹¹ point out that such polishing can also be found on other types of tools. The oblique arrangement of polishing is proposed to be interpreted as the result of a special fastening of the flint blade in the frame of the sickle.¹²

The chisel-shaped toll has two blades and is arranged on the flake by removing wide thin chips from the back and abdomen of the flake. The blades are marked with a crumpled “clogged” edge.

The perforator is made on the blade with semi-steep convergent retouching. N. N. Skakun interprets such perforators as rod drills,¹³ although there are other interpretations of morphologically

similar products¹⁴ – as elements of a device for extracting fire.

Dihedral incisors are quite regularly found in the settlements of the Gumelnița culture.¹⁵ Nevertheless, the design features of this specimen, the transverse axis of the chipping of the workpiece, the direction of the incisor chips, distinguish it from the typical incisors of the Early Eneolithic (Fig. 13, 10).

One item is quite peculiar for the Early Eneolithic. It is a narrow (13.5mm wide) blade with retouched ends (Fig. 15, 6). The distal end was removed by semi-steep scraper retouching, the remains of the platform were removed from the proximal end (part of the impact tubercle was preserved). The edges of the blade are retouched with fine jagged retouching, rare regularity of outlines and regularity of application. The blade bears a characteristic oblique polish and apparently is a product from the group of “sickle inserts”. Perhaps a fragment of a close product is an artifact with field No 61 (2013). From the formal-typological point of view, it is an end scraper on a fragment of a blade with toothed retouching along both edges (Fig. 13, 3; 14, 3). This product is attributed to the Early Eneolithic in the report, although, judging by the field inventory, it comes from a depth (1.65m from R₀), that is, above the Early Eneolithic layer.

This nature of edge processing most likely requires retouching with a metal working element and is more typical of the Late Eneolithic than the early one. A. Păunescu believed that blades with a toothed edge (but a slightly different morphology) are inherent in the set of tools of the Cernavodă I culture.¹⁶ Good analogies to such blades can be found in the Late Trypillian materials¹⁷ and finds from the Durankulak cemetery of the Varna culture.¹⁸ Perhaps the subject under consideration is intrusive for the Gumelnița layer and is rather related to the tool kit of the bearers of the Cernavodă I culture. At the same time, final conclusions on this matter will be possible only with a significant increase in the sample of flint tools of both cultures.

¹⁰ Скакун 2006.

¹¹ Starnini 2002.

¹² Бибииков 1962, 5-6.

¹³ Скакун 2006.

¹⁴ Budziszewski 1995.

¹⁵ Păunescu 1970.

¹⁶ Ibid., 57.

¹⁷ Шмарлий 1966.

¹⁸ Sirakov 2002.

Thus, to a large extent, the flint processing of the Gumelnița culture on the left bank of the Lower Danube and the Prut depended on long-distance supplies of raw materials. Such long-distance delivery systems are characteristic of a number of related societies of early farmers in the Near East, the Balkans, and Central and Eastern Europe. There are already several assumptions about the interpretation of this phenomenon. On the one hand, they may be due to the need for logistical support for the sedentary way of life established in the Neolithic, including through the supply of raw materials and tools from it. On the other hand, some scholars tend to emphasize the social component of such long-distance exchanges and see them as a way to ensure social cohesion at a higher level than settlement.¹⁹

The social aspect of the problem in the distribution of flint raw materials should also be considered. On the Acropolis of the Orlovka-Kartal settlement, almost whole or whole blades of Dobrudzha raw materials of the Ravno lithogroup were found. Since blade blanks were used as much as possible in the flint-poor Danube region, their whole or almost complete forms are practically unknown in the settlements of the Bolgrad variant. A few specimens come only from the excavations of the settlement of Nagornoye 2. The settlement of Orlovka-Kartal yielded a very expressive series of whole blades from the earlier excavations of R. D. Bondar. An almost complete blade was discovered in 2013 in the cultural layer (Fig. 13, 11; 14, 12). In the context of the Early Eneolithic of the Lower Danube region, an unfragmented blade is a tool blank in motion from the manufacturer (craftsmen of North-Eastern Bulgaria) to the consumer (the inhabitants of the resident settlements). The concentration of such blanks on “Stone Hill” may testify to the special place of Orlovka-Kartal in the exchange system of settlements of the Lower Danube region. For the Linear-Band Ceramic culture in the Rhineland, A. Zimmermann attached social importance to the redistributive functions of such settlements (primary centers of distribution of raw materials), believing that due to the primacy in distribution, these sites had a

higher status in the hierarchy of settlements.²⁰ The settlement of Orlovka-Kartal, located in exceptionally convenient natural conditions on the Danube, could be the center (along with the sites between Reni and Giurgiulești) in which the blanks of flint tools came to the territory of Budjac.

The absence of nucleuses, technical flakes and fission products in the raw material groups of presumptive “Dobrudzha” origin is evidence that this flint came to the settlement mainly in the form of blanks or ready-made tools. In this aspect, the settlements of the left-bank Danube region were included in the general exchange system operating in the area of the cultural community of KGK VI, which supplied flint of these varieties to the settlements of this community regardless of the remoteness from the deposits in Southern Dobrudzha. Blanks for tools from this raw material were made by a number of fission technologies well described for the Bulgarian part of this area. The most common was to obtain blades with the help of an intermediary. Less often, reinforced spinning was used. All blades from the Orlovka-Kartal settlement from the UA-Bolg-F1 and UA-Nov-F2 raw material groups are within the range of variations in the morphology of intermediary cleavage products,²¹ although not strong enough to draw definite conclusions about the cleavage technique, based only on the small collections of these settlements.

In contrast, the degradation products of the UA-Bolg-F4 feedstock groups have different metric parameters and different morphologies, suggesting an excellent repertoire of cleavage techniques and splitting techniques applied to them.²² Apparently, a certain amount of flint from these groups came to the settlement in the form of separate raw materials and/or prepared pre-nucleuses. The above allows us to assume a different social role of different groups of raw materials in the settlements of the Danube region. If flint of the Ravno and Kriva Reka varieties are material remnants of the settlement’s inclusion in the Balkan exchange system, then flint of a different appearance could have been mined in a different way – as a result of individual or group ex-

¹⁹ Zimmermann 1995; Gurova / Bonsall 2014; Biagi 2015.

²⁰ Zimmermann 1995.

²¹ Pelegrin 2006; 2012b.

²² Pelegrin 1994; 2000; Inizian / Pelegrin 2002.

peditions of settlement residents directly to the deposits.

There is no reason to assume the social “prestige” of raw materials other than the “Dobrudzha” varieties. Its quality in terms of splitting is much lower than that of the latter. Rather, the appeal to it was really of the nature of an economic necessity, while the use of flint of Dobrudzha origin could also have a certain cultural and social meaning – as a symbol of preserving one’s cultural identity in conditions of considerable remoteness from the “metropolis”.

Stone tools

Tools made of crystalline rocks of stone or schist are represented by a relatively small number, which is also characteristic of other sites of the Gumelnița culture in the Northwest Pontic region.²³ For the manufacture of tools, apparently, imported raw materials from the territory of Dobrudzha were used, since in the adjacent territories of the steppe zone there are almost no outcrops of hard rocks. At the same time, in some cases, local quartz and coarse-grained sandstones or diabase rocks were used, especially for the manufacture of grain graters, fenders and grinders.²⁴ The tools found at the settlement include hammer-axes, adzes and hammerstones.

Hammer-axes are made of greenish (Fig. 16, 3, 8, 9) or dark gray (Fig. 16, 4, 6) crystalline rocks of stone. They are represented only by fragments, which does not allow us to fully characterize their shape. The tools were pre-processed by means of a point technique (picketing) and then refined with the help of grinding to give the final shape. A hole was drilled in the widest part of the tool. Basically, elongated shapes of products with a length not exceeding 15–16cm, a width of up to 4–5cm and a thickness of up to 3cm prevail (Fig. 16, 6–9), but there are also shorter and wider specimens (Fig. 16, 3, 4). In terms of the totality of traits, the tools of this category show distinct parallels with similar items found in other settlements of the early stage of the development of the Gumelnița culture.²⁵

²³ Субботин 1983, 41; Бейлекчи 1978, 91.

²⁴ Субботин 1983, 41; Бейлекчи / Чирков 2019, 14.

²⁵ Бейлекчи 1978, 91, Fig. 18, 5, 8; 38, 1, 2; 46, 9, 13; 55, 4, 5; 61, 23; 62, 1; Субботин 1983, 43–44, Fig. 16, 9–20; Dragomir

Adzes are represented only by two intact specimens discovered at the Acropolis site in 2011. They have a trapezoidal plan and a rectangular or trapezoidal cross-section. In longitudinal section, they have an asymmetrical shape with a beveled blade, which is typical for tools of this type. The length of the larger specimen is 12.2cm, the width of the blade is 7.4cm, and the thickness is 1.8cm (Fig. 16, 11). Dimensions of the smaller adze: length – 6.3cm, blade width – 4.4cm, thickness – 1.3cm (Fig. 16, 10). In terms of manufacturing technique, morphological features and dimensional parameters, the adzes from the Orlovka-Kartal settlement almost completely correspond to the tools of this category from other sites of the Bolgrad-Aldeni variant of the Gumelnița culture.²⁶

The third category of tools includes hammerstones made of various types of stone. They have as a rule a regular spherical shape with a diameter of 4–5cm (Fig. 16, 1, 5) or oval outlines with dimensions of 6×5cm (Fig. 16, 2). It is likely that some similar tools found on the territory of the Suburb in the layer of the Chernavodă I culture are also associated with the Gumelnița culture. In general, it can be noted that in terms of their nomenclature and typological features, the stone tools of the Orlovka-Kartal settlement almost completely correspond to the collections from other sites of the early stage of the development of the Gumelnița culture in the Northwest Pontic region and on the territory of Romania and do not reveal any distinctive features.

Bone and horn tools

Items made of bone and horn, as well as other categories of tools, were found in small quantities at the settlement. Bone tools are represented by punctures from 9.5cm to 15cm long, made of longitudinally split tubular bones of animals (Fig. 17, 6, 7). The surface of the found specimens is well polished, which probably indicates their long-term use. One tool is a fragment of the blade part of the chisel, also cut from tubular bone (Fig. 17, 8). All the tools were discovered

1983, 45, Fig. 11, 7–11; Бейлекчи / Чирков 2019, 14, Fig. 6, 2–5; Govedarica / Manzura 2020, 126, Fig. 15, 3, 6.

²⁶ Бейлекчи 1978, 91–92, Fig. 38, 3–5; 55, 3; 62, 2; 69, 5, 10; Субботин 1983, 43, Fig. 15, 10–15; Dragomir 1983, 45, Fig. 12, 1, 2, 8–17; Govedarica / Manzura 2020, 126, Fig. 15, 7.

during excavations of the Gumelnița culture layer at the Acropolis site. A fairly large collection of bone tools comes from the territory of the Suburb, but they are associated with the layer of the Chernavodă I culture of the Late Eneolithic.

The horn tools at the Acropolis are represented by fragments of hoes with polished points, probably due to long-term use (Fig. 17, 1, 2). Three large hoes with curved ends, made of deer antler appendages from 16 cm to 26cm long, have also been preserved (Fig. 17, 9–11). A perfectly preserved 8.2cm long tool with a rounded hole in the center, which is probably a small hoe, was also made of horn (Fig. 17, 5). Fragments of two large horn objects are probably parts of the handle (Fig. 17, 3, 4), although one similar item from the Vulcănești settlement was considered by L.V. Subbotin as a fragment of a pickaxe-type tool.²⁷ In general, it can be noted that in terms of their characteristics, the tools made of bone and horn from the Gumelnița culture layer at the Orlovka-Kartal settlement are not particularly original and find wide analogies in the most diverse Neolithic and Eneolithic cultures of South-Eastern Europe.

Pottery

The pottery makes up the bulk of the finds obtained during the excavations of the settlement at the Acropolis area. Almost all the vessels have been preserved in a fragmented state, although several whole vessels come from the excavations of R. Bondar. At the same time, in many cases, sufficiently large fragments of vessels were found, which make it possible to reconstruct the shape of ceramic wares and ornamental motifs relatively accurately.

In the study of ceramics of the early stage of the development of the Gumelnița culture, various classification schemes were developed. One of the first classifications of Gumelnița pottery as a whole was proposed by V. Dumitrescu on the basis of the materials of the eponymous settlement, who divided them according to the thoroughness of manufacture into household and cult wares. Within these two groups, separate morphological types of vessels were

determined.²⁸ Later, using ceramics from the same settlement, the researcher identified three groups of wares that were characterized by different ornamentation techniques.²⁹ In the 20th century, this approach was developed in the works of M. Petrescu-Dîmbovița, D. Berciu, E. Comșa and other researchers, but there was no generally accepted classification.³⁰ The first detailed classification scheme in Romanian archaeology, which would take into account most of the available features and their correlation, was developed by I. T. Dragomir in 1983. The researcher divided all ceramic material into three groups, which differed from one another, primarily according to technological characteristics: general-purpose ceramics (*ceramica de uz comun*), good quality ceramics (*ceramica bună*) and fine ceramics (*ceramica fină*).³¹ Morphological and stylistic features were used for a more detailed division of the material within groups. The classification of ceramics of the early stage of the Gumelnița culture (cultural aspect of Stoicani-Aldeni II or Bolgrad variant) created by I. T. Dragomir turned out to be quite successful in essence and continues to be used with certain adjustments both in the Romanian archaeological literature³² and in studies in adjacent territories.³³

On the territory of the North-Western Black Sea region, the earliest attempts to classify the ceramics of the Gumelnitsa culture were made by T. S. Passek and E. K. Chernysh, who, based on the results of the first studies of the settlements of this culture in the region, identified four groups of vessels. This division was based on such features as the character of surface treatment and the technique of ornamentation, which, of course, could not convey the entire complexity of the ceramic complex.³⁴ As the materials of the excavations were accumulated, V. S. Beylekchi proposed a more detailed classification scheme, which mainly took into account the shape of the vessels (appearance and type of vessels) and their

²⁸ Dumitrescu 1924, 330, 341.

²⁹ Dumitrescu 1925, 56 ff.

³⁰ Petrescu-Dîmbovița 1953; Berciu 1956; Comșa 1963; Dragomir 1970.

³¹ Dragomir 1983, 53.

³² Paveleț 2010; Frînculeasa 2011; 2012; Grigoraș / Paveleț 2013; Garvăn / Adamescu 2018, etc.

³³ Govedarica / Manzura 2020.

³⁴ Пассек / Черныш 1965, 10.

²⁷ Субботин 1983, 51, Fig. 20. 10.

functional purpose.³⁵ However, this principle of using these attributes in characterizing ceramic groups in the work was not always applied consistently, which was rightly noted by L. V. Subbotin.³⁶ In addition, the differences associated with the technology of making ceramics were practically not taken into account, as a result of which functionally and technologically different vessels were included in one type.

These shortcomings were taken into account in the classification of L. V. Subbotin himself, published in 1983. The entire ceramic ensemble was divided into two main groups – kitchen and tableware, within which taking into account mainly morphological features kinds, types, and subtypes of vessels were distinguished.³⁷ In fact, the second group combined ceramic vessels, which in the classification scheme of I. T. Dragomir belonged to different groups – the second and the third, which can hardly be considered a completely justified approach, since the differences between these groups are quite noticeable. In subsequent studies, when characterizing the ceramics of the Gumelnitsa culture, both the classification of L. V. Subbotin³⁸ and the scheme of I. T. Dragomir³⁹ were mainly used. It should be recognized that the classification developed by I. T. Dragomir better takes into account the characteristic traits of the ceramic material, is quite applicable to finds from the Northwest Pontic region and therefore is used in this study.

The fundamental criterion in the division of ceramic material is the concept of “category”, which takes into account technological differences in the manufacture of vessels. Within the framework of individual categories, on the basis of morphological features, varieties or kinds of vessels are distinguished, for example, pots, bowls, beakers, amphorae, etc. Within independent kinds, there are types of ceramic products that have specific morphological features, as well as variants of these types, which are characterized by certain details with a common morphological structure. When distinguishing between technological categories and morphological types, the technique and composition of ornament were

not taken into account, since the same stylistic traits are found in different groups of pottery, which has already been noted in other studies on this topic.⁴⁰ For example, painting with various dyes, a grooved pattern, impressions of rounded or oval stamps are inherent in both the second and third groups of vessels. At the same time, applied ornamentation is found mainly on vessels of the first group. Such a technological method as polishing was used in all three ceramic groups. The percentage of different categories of pottery was mainly determined by counting potsherds and in some cases was accompanied by weighing them. It is noteworthy that the use of different methods of counting materials led to almost identical results. It should be noted that all vessels are exclusively flat-bottomed.

First category

Pottery of the first category, commonly referred to as “kitchenware”, is the most abundant (49.9% in 2011 and 49.4% in 2013). It is made of clay with an admixture of coarse shamot, in many cases with the addition of fine sand. Vessels with plant temper, as on other sites, have not been found. The firing of the vessels is quite good, the potsherd is dense, in the fracture it is mainly dark gray. The thickness of the walls is usually 1–1.5cm. The outer surface of the vessels is usually yellowish, orange or reddish in color, although there are pots with gray and dark gray surfaces. The inner surface is usually gray. The body of the vessels is often covered with barbotine on the outside, sometimes with traces of vertical or diagonal smoothing with the fingers (the so-called “organized” barbotine) (Fig. 18, 1. 3. 4. 6–13. 15. 16; 19, 1–3. 5–10. 12–22). Along with this, in this category of ceramics, there are vessels with a carelessly smoothed surface without barbotine (Fig. 18, 2. 5. 14; 19, 4). The inner surface of the vessels is always carefully treated, even and smooth, sometimes with traces of polishing.

Among the morphological varieties, one can distinguish bowls, basins, cauldrons, pots, amphorae and pans. Bowls are extremely rare. Two types of vessels of this kind were found, which are represented by truncated-conical bowls (Fig. 18, 1) and semispherical bowls (Fig. 18, 4). The basins include relatively high vessels with

³⁵ Бейлекчи 1978, 98-99.

³⁶ Субботин 1983, 59-60.

³⁷ Ibid., 60-89.

³⁸ Манзура / Сорокин 1990; Sorokin 1994.

³⁹ Govedarica / Manzura 2015; 2020.

⁴⁰ Бейлекчи 1978, 98.

conically tapering straight or slightly curved walls (Fig. 18, 2. 5. 6. 8). Cauldrons (Fig. 18, 3. 7. 9) are distinguished by a wide-open mouth and a rounded body, reaching a height of up to 40cm and a diameter of more than 50cm. The rim on such vessels, as a rule, has a rounded or oval thickening (Fig. 18, 5. 8).

Pots are the most common kind of vessels. The type of wide-open pots with a rounded body and without an accentuated neck, often decorated with horizontal relief bands, is especially numerous (Fig. 18, 11–16; 19, 1–4. 6–8. 10). A separate type is probably made up of pots with a highlighted neck, separated from the body by a low step (Fig. 18, 10). In this type of pots, the neck is usually well smoothed, while the body is covered with barbotine. Pots with a sharp bend separating the vertical neck from the body are probably an independent type, although they can also be considered as a variant of pots with a step (Fig. 19, 5. 9). In the monograph of L. V. Subbotin, much more types of pots are mentioned from various settlements of the Gumelnița culture in the Northwest Pontic region.⁴¹ However, the significantly fragmented state of ceramics at the Orlovka-Kartal settlement does not allow in most cases to reliably reconstruct the shape of vessels. It is possible that some of them differed in different body profiles, such as types 1–4 in the classification of L. V. Subbotin,⁴² but at the same time the design of the rims looks quite the same.

The shape of such vessels as amphorae could not be traced from the materials of the Orlovka-Kartal settlement. L.V. Subbotin designates these types as jugs with a high cylindrical neck, an elongated rounded body and massive vertical handles on the body.⁴³ Only handles from such vessels were found in the materials of the settlement (Fig. 19, 11–13). At the same time, such a type of vessels as frying pans is widely represented in the ceramic materials (Fig. 19, 17–22). They are distinguished by low and conically expanding walls, a rounded, sometimes slightly bent rim and a large diameter. Very often there are vertical single or double handles on the walls (Fig. 19, 18. 19. 22). In general, the nomenclature of morphological types of vessels of the first

category at the Orlovka-Kartal settlement looks relatively limited in comparison with the various classification units presented in the works of L. V. Subbotin and I. T. Dragomir. This is most likely due to the small scale of excavations and the highly fragmented state of the materials. At the same time, the main types of vessels inherent in the ceramic ensemble of the early Gumelnița culture are found here.

Ceramics of the first category are usually ornamented with horizontal relief ribs with finger or nail impressions located below the short neck (Fig. 18, 4. 13; 19, 1–4. 10). Sometimes the ribs stretch vertically from the base of the neck downwards (Fig. 19, 16), are located directly under the cut of the rim (Fig. 18, 3. 9) or form arcuate figures (Fig. 19, 14). Conical, washer-shaped or bifurcated protrusions-supports are quite often found as relief ornaments (Fig. 18, 15. 16; 19, 15). Similar types of ornamentation of vessels of the first category are characteristic of almost all ceramic collections from other settlements of the Gumelnița culture throughout its area.

Second category

The pottery of the second technological category is numerically inferior to wares of the first category, accounting for 34.3% (2011) or 24.3% (2013) of the total amount of ceramics. It is made of clay with an admixture of fine shamote or other mineral additives, exclusively flat-bottomed. In this category, according to the character of surface treatment and color range, three independent groups can be distinguished. The first group includes black polished pottery with a wall thickness of mainly 0.8–1.0cm, sometimes up to 1.3cm (Fig. 20, 16. 18; 21, 3. 10. 12–14). The inner surface of the vessels is carelessly smoothed, uneven, bumpy, orange, reddish, light brownish in color. The outer surface in the upper part of the vessels is usually well polished, in the lower part it is simply carefully smoothed, dark gray to black. Inside and outside, the surface is often covered with a thick layer of red paint, and only the unpolished rough part of the vessel was painted on the outside. The second group includes good fired mainly polished vessels with a surface of light gray, yellowish, light reddish or beige color (Fig. 20, 2–9. 14. 15. 17. 19. 20; 21, 1. 4. 6. 9). The thickness of the walls is on average

⁴¹ Субботин 1983, 61-64.

⁴² Ibid., 62, Fig. 26.

⁴³ Ibid., 64-65.

0.8–0.9cm. The third group consists of vessels with a smoothed surface inside and outside, occasionally with traces of slight polishing (Fig. 20, 10–13; 21, 2. 11). The color scheme includes mainly light gray, orange, reddish shades. The thickness of the walls varies between 0.8–0.9cm.

In this category of pottery, several morphological types can be distinguished, which include a variety of bowls, pots, amphorae and lids. Bowls are divided into several morphological types. The first type, the most numerous, is represented by truncated-conical bowls, which can be divided into several variants according to the features of the rim design. There are bowls with rims thickened on one or both sides, faceted, pointed, simple rounded or T-shaped (Fig. 20, 1–9; 22, 1. 2). The second morphological type is represented by hemispherical bowls, which are known in much smaller numbers (Fig. 20, 10; 22, 7). The third type includes bowls with a sharply tapering lower part and a cylindrical upper part, which usually ends with a bent rim, although vessels with a straight rim are also known (Fig. 20, 11–13). The fourth type consists of bowls with an S-shaped profile (Fig. 20, 15. 16; 22, 5. 6) and the fifth type embraces biconical bowls (Fig. 20, 14; 22, 3).

Among the morphological kind of pots, the type of wide-open vessels with a cylindrical neck separated from the spherical squat body by a low nut prevails significantly (Fig. 20, 18–20; 22, 9. 12). Some pots have small handles with a vertical hole (Fig. 21, 1). Often on such vessels, the body is located on a hollow cylindrical pedicle (Fig. 21, 20). A separate type, apparently, are pots with a rounded body and a tightened top with a slightly marked neck and a highlighted rim (Fig. 20, 17; 21, 11; 22, 10). The third type includes pots with a rounded body and a high cylindrical neck (Fig. 21, 6. 7; 22, 8. 13). A special morphological type is small pear-shaped pots, which in their shape correspond to ceramics of the first category, but are made in the technological tradition of ceramics of the second category (Fig. 21, 2. 5). The third kind of vessels of the second category is represented by amphorae with a rounded body, a high cylindrical neck and small vertical handles on hangers (Fig. 21, 4). The fourth morphological type includes lids with a mushroom-shaped flattened or convex handle, among which several types can be distinguished by the design of the profile (Fig.

21, 15–19. 21. 22). As a rule, the inner surface of the lids is carelessly treated, which distinguishes them from some bowls of similar shape.

A significant part of the vessels of the second category is ornamented, and different ornamentation techniques can be used to decorate one vessel. There is a painted geometric pattern in white paint in the form of narrow horizontal or diagonal lines, placed on the neck of pots, which is sometimes combined with a curvilinear ornament (Fig. 20: 17. 18; 21, 7. 20; 22, 11–13). Quite often it is practiced to paint the inner and/or outer surface of vessels with red dye (Fig. 20, 1; 21, 10. 12). Sometimes an arcuate pattern is applied with red paint on the outer surface of the vessels. Some vessels are decorated with horizontal cannelurs (Fig. 20: 15. 16. 18. 19; 21, 11; 22, 5. 6. 10. 12), carved or drawn lines (Fig. 21, 9; 22, 8). A combination of polished and smoothed areas of the surface of vessels can be perceived as an ornament (Fig. 20, 18; 21, 23. 14; 22, 12). In terms of their morphological and stylistic traits, the vessels of the second category from the Orlovka-Kartal settlement practically do not differ in any way from the ceramic materials of the early Gumelnița culture from the territory of Romania and the Northwest Pontic region. As in the case of ceramics of the first category, an incomplete set of morphological types which are characteristic of the ceramic complex of this culture as a whole should be noted at this settlement.

Third category

The pottery of the third category is the smallest compared to other groups of ceramics (from 15.8% in 2011 to 26.3% in 2013), but it is the most diverse. It is made of carefully sifted fine-grained clay without visible impurities and is perfectly fired. The vessels are thin-walled, the thickness is mainly 0.4–0.5cm, although there are specimens with a wall thickness of up to 0.15cm. The surface of all vessels, as a rule, inside and outside is carefully leveled and excellently polished, often to a mirror-like metallic shine. The color of the vessels is mainly dark gray, to radical black, but occasionally there are gray or brownish wares.

The morphological kind, designated as bowls, has the highest degree of variability, although several stable types of vessels can be distinguished in this group. The first type includes

bowls of a simple truncated-conical shape (Fig. 23, 1–4), which are divided into several variants according to the features of the rim structure. Vessels with a sharply tapering body and a low vertical rim should probably be considered a special type of conical bowls (Fig. 23, 5, 6). The third morphological type includes hemispherical bowls, which also have several variants in terms of the shape of the rim (Fig. 23, 7–11). The fourth type is represented by bowls with a conical lower part and a bent upper half of the body, which are divided into several different variants (Fig. 23, 12–24; 25, 4, 8, 11). The fifth type includes bowls with a similar profile of the lower part and a cylindrical upper half of the body (Fig. 24, 1–5, 8; 25, 1, 5, 7, 10, 12, 13). The sixth type of bowls includes vessels with a soft S-shaped profile (Fig. 24, 6, 7, 9, 10). Bowls with a sharper bend of the body can be considered as a variant of this type (Fig. 24, 13; 25, 2). The seventh type includes biconical bowls, among which individual variants can also be distinguished (Fig. 24, 11, 12, 14, 15). In terms of their proportions, vessels of this type can occupy an intermediate position between bowls and beakers (Fig. 24, 12, 15).

The second fairly common morphological kind of pottery of the third category is beakers, which are divided into several leading types. The first type includes biconical beakers. One of the variants of this type contains vessels with a sharp profile of the body and a prominent rim (Fig. 26, 1–6, 9; 27, 1–3). The second variant is represented by beakers with a softer body profile (Fig. 26, 7, 8; 27, 4). The second type is represented by beakers with a conically tapering lower part and a cylindrical upper half of the body. As in the first case, in this type it is possible to distinguish vessels with sharper (Fig. 26, 11–19; 27, 5–7) and softer (Fig. 26, 20, 21; 27, 8) outlines. Funnel-shaped beakers are relatively rare in this kind of pottery of the third category (Fig. 26, 18, 22).

Such a morphological type as pots in the pottery of the considered technological category are known only in single specimens. Three morphological types can be conventionally distinguished. The first of these includes small pots with a high cylindrical neck (Fig. 24, 18, 20). The second type also includes small pots with a high conical neck and a bent rim (Fig. 24, 21). The third type is represented by pots with a spherical body, a low vertical neck and a straight rim (Fig. 24, 19).

The bottoms of vessels in all morphological types are mostly concave, while flat bottoms are relatively rare. Some bowls and beakers have small vertical handles located under the fold of the body (Fig. 23, 14, 20; 24, 9; 26, 2–5, 7, 12, 19; 27, 1, 4, 7). Some vessels of the third category are ornamented. The painted ornament in the form of thin white lines forming oblique ribbons on the neck or body of the vessels, as well as a spiral pattern, predominates (Fig. 23, 18; 24, 3, 5–7, 10; 25, 4, 10–12; 26, 1, 4–6, 8–10, 12, 16, 17, 21; 27, 2, 6–8). Less common is the ornament of horizontal flutes, carved lines, small rounded or oval depressions (Fig. 23, 5, 8; 24, 2; 26, 1, 4, 6, 15; 27, 2). Sometimes a rather complex pattern is formed by alternating polished and worn surfaces of vessels, and in some cases the ornamentation technique is negative, when the worn areas of the surface are perceived as a composition (Fig. 23, 14, 20, 24; 26, 17). Among the ceramics of the third category, one fragment of a red-burnished vessel decorated with dark red painting in the form of horizontally arranged rows of triangles attracts special attention (Fig. 24, 17). Such a composition of ornament is not typical for the sites of the Gumelnița culture as a whole, so this vessel can probably be considered as an imported ware from remote territories of the Balkan Peninsula or the Carpathian Basin.

As a whole, it can be recognized that the ceramic complex of the Orlovka-Kartal settlement in general fully corresponds to the ceramic collections of the rest of the settlements of the early stage of the Gumelnița culture. At the same time, the extremely high level of diversity of ceramics of the third category in comparison with other sites of the Northwest Pontic region is noteworthy. This is especially noticeable in the specific technique of the ornament, consisting of alternating polished and worn areas of the surface. It is found in Orlovka-Kartal in a fairly large number, unlike other sites in the region. In all likelihood, the great variety of high-quality ceramics of the third category, which undoubtedly has a prestigious character, reflects the special place of the settlement in question in the regional system of interrelations perhaps as an important logistics center.

Imported ceramic ware

Two wall fragments, apparently from a single vessel, come from the Acropolis and have no parallels in the materials of the Gumelnița culture (Fig. 28, 1–4). They were found in undisturbed layers of a ditch (structure 109) associated with the Early Eneolithic. Due to this stratigraphic position, the chronological attribution of this find is beyond doubt.

The vessel was made of clay with an admixture of finely crushed shells. The shard is quite dense, lumpy, dark gray. The inner and outer surfaces are covered with a thin grayish-brown engobe and are well smoothed. The fragments retain an ornament applied with an angular toothed stamp. The stamp impressions were arranged in several rows or were enclosed in a triangular figure.

In terms of technological attributes, these fragments partly resemble the ceramics of the Cernavodă I culture. At the same time, such a technique and style of ornamentation in the materials of this culture at the Orlovka-Kartal settlement have not yet been encountered. On the other hand, very similar examples of ornamentation can be found outside the North-Western Black Sea region, in the areas of the steppe Eneolithic cultures and the Cucuteni-Trypillia culture.

According to technological traits, the finds from Orlovka are quite consistent with, for example, ceramics from the third layer of the settlement of Strilcha Skelya, which belongs to the Skelynska culture (according to Yu. Ya. Rassamakin) or the Skelynska phase of the Sredny Stog culture (according to D. Ya. Telegin and N. S. Kotova). On the vessels of this culture, patterns of hanging triangles and impressions of an angular stamp are found.⁴⁴ At the same time, similar ceramics (type Cucuteni C) are well known in the settlements of the Cucuteni-Trypillia culture, starting from the Cucuteni A period. It also contains patterns in the form of incised hanging triangles and angular impressions of a toothed stamp, located in several rows.⁴⁵ In some cases, the stamp impressions are literally identical in shape to the patterns on

the ceramic fragments from Orlovka.⁴⁶ It is quite possible that the clay vessel with an admixture of crushed shells came to the Orlovka-Kartal settlement from the Cucuteni A culture area, taking into account the possibility of synchronization of monuments such as Bolgrad-Alden and settlements of the Cucuteni A2 and A3 period,⁴⁷ although more distant connections with the Skelynska culture are not excluded.

Anthropomorphic figurines

Anthropomorphic figurines were found at the settlement in single copies and in a fragmented state. Two fragments come from the upper part of the figurines (Fig. 28, 8. 9. 12. 13) and four from the lower part (Fig. 28, 5. 7. 11). A single specimen shows a separate leg with a highlighted foot, which is also most likely part of a figurine (Fig. 28, 6) and a leg bent at the knee, possibly originating from a small altar (Fig. 28, 10).

All figurines are made of carefully sifted clay without visible impurities. The surface of the figurines is carefully smoothed and polished. The color varies from gray to dark gray. All the figurines are sculpted in a conventionally realistic manner and convey a standing female figure. The upper part is a flat torso with the arms extended to the sides. On one figurine, the chest and navel are depicted in semicircular moldings (Fig. 28, 12. 13). The same specimen depicts a shaded horizontal ribbon encircling the body below the chest. The legs are depicted in a three-dimensional manner, separately with a well-pronounced steatopygia in the pelvic area (Fig. 28, 5. 7. 11). The recessed lines show *montem veneris* (Fig. 28, 5. 12. 13). On the sides of some figurines above the pelvis there are through holes (Fig. 28, 7. 11). On one figurine, traces of red paint have been preserved. The exact size of the figurines is difficult to determine due to their preservation.

In their shape and other features, the female figurines from the Orlovka-Kartal settlement fully correspond to the anthropomorphic images of other sites of the early stage of the Gumelnița culture.⁴⁸ The small number of figurines found

⁴⁴ Котова 2006, Fig. 15, 2. 3; 16, 3–5; 17, 3; 18, 7–9.

⁴⁵ Dragomir 1985, Fig. 21, 1. 3; Sorochin 2002, Fig. 81, 4; 105, 6; 106, 6–8; 117, 2.

⁴⁶ Пасек 1961, Fig. 22, 2. 3; Бурдо 2016, Fig. 4, 1.

⁴⁷ Sorochin 2002, 168–169.

⁴⁸ Бейлекчи 1978, 117–121, Fig. 11, 1. 2; 63, 1–5; 70, 3. 6–9; Субботин 1983, 107–111, Fig. 49, 3–13; 50, 1–11; Dragomir

and the absence of other artifacts related to ritual activities are probably due to the relatively small area explored and the peripheral nature of the area where the excavations were carried out.

Chronology

The chronological position of the settlement of the early stage of the Gumelnița culture in Orlovka-Kartal is determined from three radiocarbon dates, which were obtained from samples from the layer on the territory of the Acropolis (Table 1). According to these dates, an early Eneolithic settlement functioned in this area in the interval 4683–4453 BC (2σ). The reality of such a duration of the existence of the settlement may be indicated by the difference in absolute dates obtained from samples from different contexts. Two samples (MAMS 14641 and 14642) come from structure 50, which was a ditch, and their earlier dates are likely to reflect the initial stage in the development of the settlement. The third sample (MAMS 14643) comes from contexts 15–16, i.e., from the cultural layer above structure 50, which is reflected in its later dating.

Another radiocarbon date for the Orlovka-Kartal settlement, 5550 $\pm$ 70 BP/4539–4262 BC, is given in a work of A. Frînculeasa.⁴⁹ At the same time, the researcher refers to the article by I. Bruyako on the paleoecology of the landscape in the vicinity of the settlement, published in 2016.⁵⁰ However, in this case there is a certain misunderstanding, since the indicated date in the work of I. Bruyako refers to the spore-pollen complex 7 from the vicinity of the village of

Ciumai in Republic of Moldova⁵¹ and is mentioned in connection with the determination of the possible age of the Gumelnița culture layer in Orlovka-Kartal.

For other sites of the Gumelnița A1 culture and the cultural variant Stoicani-Aldeni (Bolgrad-Aldeni), very few radiocarbon dates are known so far. Three dates were obtained from samples from the Vulcănești II settlement: 5790 $\pm$ 150 BP, 5810 $\pm$ 150 BP, 5300 $\pm$ 60 BP.⁵² However, the first two dates have too large a standard deviation, reaching 150 years, making them highly unreliable. The third date also does not look very convincing, since it places the time of the existence of this settlement at the very end of 5th millennium BC or even the beginning of 4th millennium BC (4320 (2.5%), 4290, 4270 (92.9%), 3980 – 2σ), which is too late for sites of this type.

Much more reliable is the series of AMS dates from the settlement of the Bolgrad-Aldeni group in Cialic, the earliest of which (4682–4504 BC – 2σ), obtained from the bone of an animal from the ditch, falls on the second quarter of 5th millennium BC and reflects the initial period of the existence of this settlement.⁵³ The other four dates from Cialic are placed in the middle to the third quarter of the same millennium, which generally corresponds to the absolute dating of the Orlovka-Kartal settlement.

Several radiocarbon dates from the sites of the early stage of the development of the Gumelnița culture and the Stoicani-Alden aspect are considered in the works of Romanian researchers.⁵⁴ It should be noted that they are distinguished by a certain contradiction, especially when compared with the chronological indicators of other

Table 1. Radiocarbon dates of the Gumelnița culture from the Orlovka-Kartal settlement

Lab Nr. MAMS	Probe name	Site	Probe material	C14 age	$\pm$	13C	CalBC 1 sigma	CalBC 2 sigma	C: N	%C	%coll
14641	1 str. 50 settlement-Acropolis	Orlovka-Kartal 2011-1	cattle bone	5722	31	-16,9	4603– 4504	4683– 4466	3,2	21,1	15,4
14642	2 str. 50 settlement-Acropolis	Orlovka-Kartal 2011-2	deer bone	5725	32	-19,8	4609– 4505	4684– 4490	3,2	8,7	5,7
14643	3 contexts 15–16 settlement-Acropolis	Orlovka-Kartal 2011-3	cattle bone	5687	33	-18,7	4545– 4464	4611– 4453	3,2	22,1	12,9

1983, 97–101, Fig. 48, 1–8; Манзура / Сорокин 1990, 91–92, Fig. 1, 1. 4; Бейлекчи / Чирков 2019, 22–24, Fig. 11, 1–5; Govedarica / Manzura 2020, 126, Fig. 15, 1. 2.

⁴⁹ Frînculeasa 2016, 67.

⁵⁰ Бруйко 2016.

⁵¹ Ibid., 126.

⁵² Семенцев / Романова / Долуханов 1969, 256; Dergacev / Dolukhanov 2008, 34.

⁵³ Govedarica / Manzura 2020, 126, Fig. 16.

⁵⁴ Mantu 1995; 2000; Frînculeasa 2016, 67–69; Bem 2000.

cultural units in the same area or in neighboring territories. In this regard, it is indicative that, for example, the radiocarbon dates from the settlement Mălăeștii de Jos of the Stoicani-Aldeni group are generally located on the border of the third and last quarter of 5 thousand BC, which is more consistent with the period of the Gumelnița A2 culture.⁵⁵

The same late date comes from the settlement of the same group in Seciu.⁵⁶ On the other hand, the dates for the Gumelnița A1 culture layer from Hârșova and Lișcoteanca-Movila Olarului fit in the middle and third quarter of 5th millennium BC, which generally corresponds to the dates of the Orlovka-Kartal and Cialic settlements,⁵⁷ although they look somewhat later. Based on these dates and the materials of some other sites, C. Bem dated the A1 stage of the Gumelnița culture to the interval of 4600/4550–4350 BC,⁵⁸ which to a certain extent agrees with the dating of the settlements of the Northwest Pontic region.

Several radiocarbon dates were obtained for layers 1 and 2 of the settlement in Aldeni-Gurguiul Balaaurului of the Stoicani-Aldeni group, which fall within the interval of 4368–4064 cal BC according to 2σ. C. E. Ștefan, comparing these dates with the dates of the settlements of Orlovka-Kartal and Cialic, noted their later age and on this basis suggested that the south of Bessarabia could be the zone of formation of the cultural aspect of Stoicani-Aldeni.⁵⁹ This conclusion can hardly be considered legitimate, since in the southern regions of Bessarabia there are no archaeological sites of the Balkan Neolithic at all, with the exception of rare finds of fragments of vessels of the Boian culture. In other words, in this region there was no cultural environment on the basis of which the Gumelnița culture could have arisen. For the North-Western Black Sea region, this culture is undoubtedly an alien phenomenon, penetrating this territory from Dobruđa and/or the right bank of the Prut.

In general, the stratigraphic situation in Muntenia and Dobruđa differs radically from the stratigraphic relationship of cultures in the North-Western Black Sea region. This territory

in the late Neolithic was part of the Boian culture area, the traditions of which largely predetermined the appearance of the early Gumelnița culture. In addition, the discovery of settlements of the Precucuteni III culture in the upper reaches of the Călmățui River, which were stratigraphically overlapped by layers of the Stoicani-Aldeni cultural aspect, is important. Radiocarbon dates from the layer with Precucuteni culture materials occupy the interval 4720–4500 cal BC,⁶⁰ which corresponds to the dating of monuments of this culture in the main area and partly coincides with the dates from Orlovka-Kartal and Cialic.

It is difficult to judge at this point to what extent these discoveries attest to the significant role of the Precucuteni culture in the formation of cultural traditions of the Stoicani-Aldeni type. If we accept this scenario of events, then the formation zone of the Stoicani-Aldeni group can be localized in the south of Moldova, between the Prut and the Carpathians, where both cultures border,⁶¹ and the connections with the communities of the Precucuteni culture must have been particularly intense. At least in the territory of Bessarabia such contacts are traced quite well,⁶² although in the settlement of Orlovka-Kartal the materials of the Precucuteni culture itself have not yet been found. In general, the situation at present seems relatively unclear, therefore the role of the Precucuteni cultural traditions in the formation of the Gumelnița culture should probably not be overestimated yet.

It should be recognized that the dates from the settlements of Orlovka-Kartal and Cialic are currently the most reliable for determining the absolute age of both the Stoicani-Aldeni group and for the Gumelnița A1 culture as a whole. They agree well with the dates of the Precucuteni III-Trypillia A2 culture and the beginnings of Cucuteni A and Trypillia BI, which fall within approximately the same time range.⁶³ This synchronization is confirmed by mutual imports both in the Precucuteni/Cucuteni-Trypillia A settlements and in the Gumelnița A1 (Bolgrad-Aldeni) culture. It is significant that radiocarbon dates from the settlements of the Stoicani-Aldeni

⁵⁵ Frînculeasa 2016, 68, Tab. 1.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Bem 2000, Tab. 1.

⁵⁸ Ibid., 340.

⁵⁹ Ștefan 2023, 259.

⁶⁰ Garvăn 2021, 73.

⁶¹ Govedarica / Manzura 2020, Fig. 1.

⁶² Сорокин 1997.

⁶³ Mantu 1995; 2000; Відейко 2004; Diachenko et al. 2024; Govedarica / Manzura 2024.

group in the territory of Muntenia mainly correspond to the absolute dating of the burials of the Suvorovo group, in which materials of the Gumelnița A2 culture were found.⁶⁴ At the same time, there is still no convincing evidence of connections between this group and the preceding early Gumelnița culture in the North-Western Black Sea region.

Conclusion

The archaeological complex near the village of Orlovka still remains a unique phenomenon in the prehistory of the Northwest Pontic region. This reputation of the site is clearly confirmed by the recently published cemetery of the Early Iron Age, numbering over 530 burials, which is the largest funerary site of this time in Eastern Europe.⁶⁵ The importance of the complex is largely due to the peculiarities of its location. It is located on the very bank of the Danube, next to the crossing that connects both banks of the river and has been operating from ancient times to the present day. Its important role was also manifested in the Early Eneolithic period, when the settlement of the Gumelnița A1 culture was founded on this site.

The appearance of the first farmers on the left bank of the Lower Danube in the vicinity of the modern village of Orlovka goes far beyond the framework of a local event. The settlement that arose here served as a kind of springboard for the further colonization of the steppe territories of the Northwest Pontic region by the agricultural population of Balkan origin. Relatively quickly, long-term settlements appeared in various steppe localities, almost reaching the southern border of the Precucuteni-Trypillya A culture. At the same time, the steppe zone at that time was not suitable for primitive agriculture, primarily because of the extremely limited resources necessary for normal existence and development in steppe conditions.

Most of the various raw materials for the manufacture of tools had to be brought from areas where they were available in sufficient quantities and possessed the appropriate qualities. In this context, the settlement of Orlovka-Kartal, whose

inhabitants had easier access to the deposits of high-quality flint and other types of stone in Dobrudzha, was supposed to serve as an important logistics center, supplying the district and more remote villages with valuable raw materials. This position of the settlement in question to a certain extent predetermined the special nature of the material culture of the local population, which was manifested primarily in the field of flint processing and the high level of diversity of the ceramic ensemble.

The settlement of the Gumelnița culture (Bolgrad/Stoicani-Aldeni) near the village of Orlovka arose relatively unexpectedly, like other settlements of this type in the steppe zone, setting a completely new vector of development in this region. Based on the materials from Orlovka-Kartala and other archaeological sites, it is still difficult to build a reliable periodization of this culture, although the difference in radiocarbon dates from Bessarabian sites seems to indicate a certain duration of the existence of agricultural settlements within 150–200 years. At the same time, the period of existence of these settlements still cannot be considered too long. They disappeared as suddenly as they appeared in this territory. It is still difficult to judge what factors of internal development or external influence caused the rapid departure of agricultural communities from the steppe, but in any case, these events can be regarded as the first successful attempt in European prehistory to develop the steppe space by ancient farmers.

Rezime

Sloj ranog eneolita u naselju Orlovka-Kartal (okrug Izmail, oblast Odesa, Ukrajina)

Višeslojni nasebinsko/kulturni kompleks Orlovka-Kartal predstavlja jedinstven arheološki fenomen na područja sjeverozapadnog Crnog mora. Ovaj lokalitet je bio stalno iznova naseljavan, počev od eneolita, pa sve do kraja Rimskog carstva, a novim istraživanjima njegov značaj sve više dolazi do izražaja. To pokazuje i nedavno objavljena nekropola iz ranog željeznog doba

⁶⁴ Govedarica / Manzura 2024.

⁶⁵ Бруяко 2024.

koja je sadržavala preko 530 grobova i koja predstavlja najveći funerarni lokalitet tog perioda u Istočnoj Evropi. Jedinственost ovog nalazišta u velikoj mjeri proizlazi iz posebnosti njegove lokacije. Smješten je na isturenom rtu prirodne terase koji dobro kontroliše prostor između ušća Pruta u Dunav i početka dunavske delte, područje koje je od davnina imalo izuzetni strateški značaj. Posebna vrijednost ove pozicije došla je do izražaja već u ranom eneolitu, kada je ovdje nastalo naselje balkanske kulture Gumelnița A. Ta pojava prvih poljoprivrednika na lijevoj obali donjeg toka Dunava svakako nadilazi okvire lokalnog događaja. Naselje koje se tu razvilo služilo je kao svojevrsna odskočna daska za dalju kolonizaciju stepskih teritorija sjeverozapadnog Pontskog regiona od strane poljoprivrednog stanovništva balkanskog porijekla. To potvrđuje relativno brzo širenje naselja ovog tipa na području besarabijske stepe, sve do južne granice kulture Precucuteni-Tripolje A. Ovo je prilično neobična pojava s obzirom da stepska zona nije bila pogodna za tadašnju ekstenzivnu poljoprivredu, prvenstveno zbog izrazito ograničenih resursa potrebnih za normalnu aktivnost ratarskih zajednica.

Većina različitih sirovina za izradu oruđa morala se dobavljati iz područja gdje su bile dostupne u dovoljnoj količini i imale odgovarajuće karakteristike. U tom kontekstu, naselje Orlovka-Kartal, čiji su stanovnici imali lakši pristup nalazištima visokokvalitetnog kремена i drugih vrsta kamenih materijala u Dobrudži, moglo je služiti kao važan logistički centar, snabdijevajući okolinu i udaljenija sela vrijednim sirovinama. Ova pozicija naselja u određenoj mjeri predodređuje posebnu prirodu materijalne kulture lokalnog stanovništva, koja se najprije ogledala u obradi kремена i visokom nivou raznovrsnosti keramičkog repertoara.

Naselje Orlovka-Kartal pripada stepskoj varijanti kulture Gumelnița A (varijanta Bolgrad/Stoicani-Aldeni). Ono je poput drugih naselja ovog tipa, nastalo relativno neočekivano, postavljajući potpuno novi razvojni vektor u zoni besarabijske stepe. Na osnovu materijala iz ovog naselja, kao i iz drugih arheoloških lokaliteta, teško je izgraditi pouzdanu periodizaciju ove kulture, iako dijapazon radiokarbonskih datuma sa besarabijskih lokaliteta sugerise trajanje postojanja ovih poljoprivrednih naselja u rasponu od 150–200 godina. To svakako nije previše dug period, a uz to se pokazuje da su ta naselja nestala jednako iznenađeno kao što su se pojavila na ovom prostoru. I dalje je teško prosuditi koji su faktori unutrašnjeg razvoja ili spoljnog uticaja izazvali nastanak i dosta brzo napuštanje stepskog područja od strane poljoprivrednih zajednica, ali u svakom slučaju se ovi događaji, barem kad je u pitanju evropska prošlost, mogu smatrati prvim uspješnim pokušajem da se stepski prostor razvije djelovanjem drevnih poljoprivrednika.

Bibliography

- Bem, C.* 2000, Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian-Gumelnița-Cernavoda I și Precucuteni-Cucuteni/Tripolie, Cercetări arheologice XI, 1 (1998–2000), București 2000, 337-359.
- Berciu, D.* 1956, Cercetări și descoperiri arheologice în regiunea București, Materiale și Cercetări Arheologice II, București 1956, 491-562.
- Biagi, P.* 2015. The Middle Neolithic and Chalcolithic Chipped Stone Assemblages of Transylvania: Their Exploitation, Manufacture and Trans-Carpathian Trade, in: Hansen, S. / Raczky, P. / Anders, A. / Reingruber, A. (eds), Neolithic and Copper Age between the Carpathian Basin and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. International Workshop, Budapest 2012, Archäologie in Eurasien 31, Bonn 2015, 253-272.
- Bruyako, I. / Manzura, I. / Subbotin, L.* 2005, Prehistoric Settlement “Kartal” (Orlovka): Preliminary Information on the Excavations in 2001–2002, in: Nikolova, L. / Fritz, J. / Higgins, J. (eds), Prehistoric Archaeology & Theoretical Anthropology and Education, Reports of Prehistoric Research Projects 6–7, International Institute of Anthropology, Salt Lake City / Karlovo 2005, 13-33.
- Bruyako, I. / Govedarica, B. / Manzura, I.* 2022, The cemetery of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal, Godišnjak/Jahrbuch 51, Sarajevo 2022, 5-34.
- Budziszewski, J.* 1995, Flint materials from cemeteries of the Sofievka type, Baltic-Pontic Studies 3, Poznań 1995, 148-189.
- Comșa, E.* 1963, Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II, Studii și Cercetări de Istorie Vechi 14 (1), București 1963, 7-31.
- Dergacev, V. / Dolukhanov, P.* 2008, Black Sea level fluctuations, climat change and neolitisation of the North Pontic area and the Balkans, in: Славчев, В. (ред.). Варненският халколитен некропол и проблемите на праисторията на Югоизточна Европа, Acta Musei Varnaensis VI, Varna 2008, 19-42.
- Diachenko, A. / Harper, T. K. / Chernovol, D. K. / Bo-dean, S. / Levinzon, Y. / Rassamakin, Y. Y. / Sokhatskyi, M. P. / Shumova, V. A. / Eccles, L. R. / Kennett, D. J. / Sobkowiak-Tabaka, I.* 2024, Testing scale-dependent temporal and spatial biases in relative chronology using AMS 14C dating: A case study of Early-Middle Cucuteni-Tripolye sites in Southeastern Europe, Journal of Archaeological Science: Reports 55, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104495>.
- Dragomir, I. T.* 1970, Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Considerații asupra ceramicii, Danubius 4, Galați 1970, 25-91.
- Dragomir, I. T.* 1983, Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni, București 1983.

- Dragomir, I. T.* 1985, Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Berești “Dealul Bulgarului” (1981), județul Galaț, Memoria Antiquitatis 9–11, Piatra-Neamț 1985, 93-139.
- Dumitreșcu, V.* 1924, Découvertes de Gumelnița, Dacia I, București 1924, 325-342.
- Dumitreșcu, V.* 1925, Fouilles de Gumelnița, Dacia II, București 1925, 29-103.
- Frînculeasa, A.* 2011, Seciu – județul Prahova. Un sit din epoca neo-eneolitică în nordul Moldovei, București 2011.
- Frînculeasa, A.* 2012, Tradiții și contacte culturale în nordul Munteniei în epoca eneolitică: despre siturile de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), Seciu (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău), Buletinul Muzeului Județean Teleorman 4, Alexandria 2012, 133-165.
- Frînculeasa, A.* 2016, Nordul Munteniei și cronologia aspectului cultural Stoicani-Aldeni – stratigrafie, elemente de reper, și date radiocarbon din situl de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova), Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie 8, Alexandria 2016, 59-107.
- Furestier, R. / Mihail, F.* 2011, L’industrie lithique taillée de Taraschina, in: Carozza, L. / Bem, C. / Micu, C. (red.), Societe et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5eme millenaire avant notre ere, Iași 2011, 365-384.
- Garvăn, D.* 2021, Valea Călmățuiului în neo-eneolitic, Târgoviște 2021.
- Garvăn, D. / Adamescu, A.-I.* 2018, Câteva considerații asupra ceramicii eneolitice de la Largu (jud. Buzău), Danubius 36, Galaț 2018, 43-62.
- Govedarica, B. / Manzura, I.* 2015, The Cooper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine), in: Hansen, S. / Raczky, P. / Anders, A. / Reingruber, A. (eds.), Neolithic and Copper Age between the Carpathian Basin and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE. International Workshop, Budapest 2012, Archäologie in Eurasien 31, Bonn 2015, 437-456.
- Govedarica, B. / Manzura, I.* 2020, Die Bolgrad-Aldeni-Kultur im nordwestlichen Schwarzmeergebiet: zur Frage einer balkanischen Steppenkolonisation in der Mitte des 5. Jt. v. Chr., in: Bodi, G. / Govedarica, B. / Hansen, S. / Rubel, A. / Ursu, C.-E. (hrsg.), Die Cucuteni-Kultur und ihre südlichen Nachbarn: Forschungsgeschichte – Kulturbeziehungen – offene Fragen, Suceava 2020, 113-129.
- Govedarica B. / Manzura I.* 2024, Absolute chronology of the early Eneolithic of the Northwest Pontic region, in: Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei: ediția a 34-a, 24–25 octombrie 2024: Program. Rezumatel comunicărilor, Chișinău 2024, 37-38.
- Grigoraș, L. / Paveleț, E.* 2013, Ceramica Stoicani-Aldeni. Studiu de caz: tell-ul de la Aldeni, com. Cernătești, jud. Buzău, Biblioteca Mousaios II, Buzău 2013.
- Gurova, M. / Bonsall, C.* 2014, Lithic studies: an alternative approach to Neolithization, Bulgarian e-Journal of Archaeology 4, Sofia, 2014, 107-135.
- Hansen, S. / Toderas, M. / Reingruber, A. / Wunderlich, J. / Benecke, N. / Gatsov, I. / Marinova, E. / Müller, M. / Nachev, C. / Nedelcheva, P. / Nowacki, D. / Ropke, A. / Wahl, J. / Zauner, S.* 2012, Pietrele an der Unteren Donau, Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2011, Eurasia Antiqua 18, Berlin 2012, 1-68.
- Inizian, M.-L. / Pelegrin, J.* 2002, Débitage par pression et expérimentation: une question de méthodologie, Paléorient 28/2, Paris 2002, 105-108.
- Mantu, C.-M.* 1995, Cîteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România, Studii și Cercetări de Istorie Vechi și Arheologie 46 (3–4), București 1995, 213-235.
- Mantu, C.-M.* 2000, Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic, Analele Banatului 7–8 (1999–2000), Timișoara 2000, 75–105.
- Mihail, F. / Ștefan, C. E.* 2014, Obiecte din piatră și materii dure descoperite în tell-ul de la Baia, jud. Tulcea, in: Ștefan, C. E. / Florea, M. / Ailincăi, S.-C. / Micu, C. (red.), Studii privind preistoria sud-estului Europei, Volum dedicat memoriei lui Mihai Șimon, Brăila 2014, 263-298.
- Păunescu, A.* 1970, Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României, București 1970.
- Paveleț, E.* 2010, Ceramica Stoicani-Aldeni din așezările de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău), Ploiești 2010.
- Pelegrin, J.* 1994, Lithic technology in Harappan times, in: Parpola, A. / Koskikallio, P. (eds.), SouthAsian Archaeology 1993. Proceedings of the Twelfth International Conference of the European Association of South Asian Archaeologists held in Helsinki University 5–9 July 1993, II, Helsinki 1994, 585-598.
- Pelegrin, J.* 2000, Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire: critères de diagnose et quelque réflexions, in: Valentin, B. / Bodu, P. / Christensen, M. (eds), L’Europe Centrale et Septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement. Table ronde de Nemours 13–16 mai, 1997, Mémoires du Musée de Préhistoire d’Île de France 7, Nemours 2000, 73-86.
- Pelegrin, J.* 2006, Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results, in: Apel, J. / Knutsson, K. (eds), Skilled Production and Social Reproduction. Aspects on Traditional Stone-Tool Technologies, Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20–24, 2003, Uppsala 2006, 37-68.

- Pelegrin, J.* 2012a, Conférence inaugurale: Grandes lames de l'Europe néolithique et alentour, in: Marquet, J.-C. / Verjux, C. (red.), L'Europe, déjà, à la fin des temps préhistoriques. Des grandes lames en silex dans toute l'Europe, Actes de la table-ronde internationale, Tours (Indre-et-Loire, France), vendredi 7 Septembre 2007, Paris 2012, 15-44.
- Pelegrin, J.* 2012b, New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques, in: Desrosiers, P. M. (ed.), The Emergence of Pressure Blade Making: From Origin to Modern Experimentation, Berlin 2012, 465-500.
- Petrescu-Dîmbovița, M.* 1953, Cetățuia de la Stoicani, Materiale și Cercetări Arheologice I, București 1953, 13-155.
- Sirakov, N.* 2002, Flint artefacts in prehistoric graveyard assemblages from the Durankulak necropolis, in: Todorova, H. (Hrsg.), Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder, Teil 1, Sofia 2002, 213-246.
- Sorokin, V.* 1994, Culturile eneolitice din Moldova, Thraco-Dacica 15, 1–2, București 1994, 67-92.
- Sorochin, V.* 2002, Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XI, Piatra-Neamț 2002.
- Starnini, E.* 2002, La transizione Mesolitico-Neolitico in Ungheria: uno sguardo critico sullo stato della ricerca, Omaggio a Santo Tiné. Miscellanea di studi di Archeologia preistorica e protostorica, Genova 2002, 173-190.
- Ștefan, C. E.* 2023, Așezarea neo-eneolitică de la Aldești-Gurguiul Balaurului, jud. Buzău. O reevaluare interdisciplinară, Târgoviște 2023.
- Zimmermann, A.* 1995, Austauschsysteme von Silexartefakten in der Bandkeramik Mitteleuropas, Bonn 1995.
- Бейлекчи, В. С.* 1978, Ранний энеолит низовьев Прута Дуная, Кишинев 1978.
- Бейлекчи, В. С. / Чирков А. Ю.* 2019, Раскопки гумельницкого поселения у пгт. Тараклия в Молдове в 1984–1985 ггм Вестник Московского государственного областного университета Серия: История и политические науки 5, Циркумпонтика, Москва 2019, 8–26.
- Бибииков, С. Н.* 1962, Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы, Советская археология 3, Москва 1962, 3-24.
- Бруяко, И. В.* 2016, Природный ландшафт поселения Картал в эпоху энеолита, in: Церна, С. / Говедарица, Б. (ред.), Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы, Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры, Кишинев 2016, 121-131.
- Бруяко, И. В.* 2020, Поселение культуры Чернавода I на городище Картал (раскопки 2001 и 2015 гг.), Материалы по археологии Северного Причерноморья, Монографическая серия № 5, Одесса 2020.
- Бруяко, И. В.* 2024, Могильник Картал III на Нижнем Дунае (эпоха среднего гальштата), Кишинев 2024.
- Бруяко, И. В. / Манзура, И. В. / Субботин, Л. В. / Топал, Д. А.* 2005, Слои раннего железного века городища Картал (участок Картал-«посад»), Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр., Київ 2005, 5-9.
- Бруяко, И. В. / Манзура, И. В. / Субботин, Л. В.* 2006, Раскопки городища Картал в 2005 г., открытие могильника эпохи палеометалла, Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр., Київ-Запоріжжя 2006, 78-80.
- Бруяко, И. В. / Засыпкина, Г. В. / Манзура, И. В. / Субботин Л. В.* 2009, Слои римского времени городища Картал (участок Картал-«посад»), Stratum plus 4, Chișinău 2009, 339-364.
- Бурдо, Н. Б.* 2016, Керамика «типа Кукутень С» в керамических ансамблях культурного комплекса Кукутень-Триполье (Постановка проблемы и краткая историография), Tyragetia (S. N.) X [XXV], 1, Chișinău 2016, 7-38.
- Відейко, М. Ю.* 2004, Нова хронологія Кукутень-Трипілля, in: Черняков, І. (гол. ред.), Трипільська цивілізація у спадщині України, Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури, Київ 2004, 106-117.
- Котова, Н. С.* 2006, Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья, Луганск 2006.
- Манзура, И. В. / Сорокин, В. Я.* 1990, Гумельницкое поселение у пгт Тараклия, in: Дергачев, В. А. (отв. ред.), Археологические исследования молодых ученых Молдавии, Кишинев 1990, 78-93.
- Пассек, Т. С.* 1961, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, Материалы и исследования по археологии СССР 84, Москва 1961.
- Пассек, Т. С. / Черныш, Е. К.* 1965, Открытие культуры Гумельница на территории СССР, Краткие сообщения Института археологии АН СССР 100, Москва 1965, 6-18.
- Семенцев, А. А. / Романова, Е. Н. / Долуханов, П. М.* 1969, Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА, Советская археология 1, Москва 1965, 251-261.
- Скаун, Н. Н.* 1994, Новые раскопки энеолитических поселений в низовьях Дуная, Археологические Вести 3, Санкт-Петербург 1994, 58-68.
- Скаун Н. Н.* 2006, Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы в эпоху энеолита, Санкт-Петербург 2006.
- Сорокин, В. Я.* 1997, К проблеме культурных связей прекукутеньско-трипольских племен с

обществами Балкано-Дунайского региона,
in: Dergaciov V. (resp.). Vestigii arheologice din
Moldova, Chişinău 1997, 138-155.

Субботин, Л. В. 1983, Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины, Киев 1983.

Шмаглій, М. М. 1966, Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури, Археологія XX, Київ 1966, 15-37.

1

2

Fig. 1. Location of the Orlovka-Kartal archaeological complex in the region and a locality (1) and view of the excavation area 1 at the Acropolis from the north in 2011

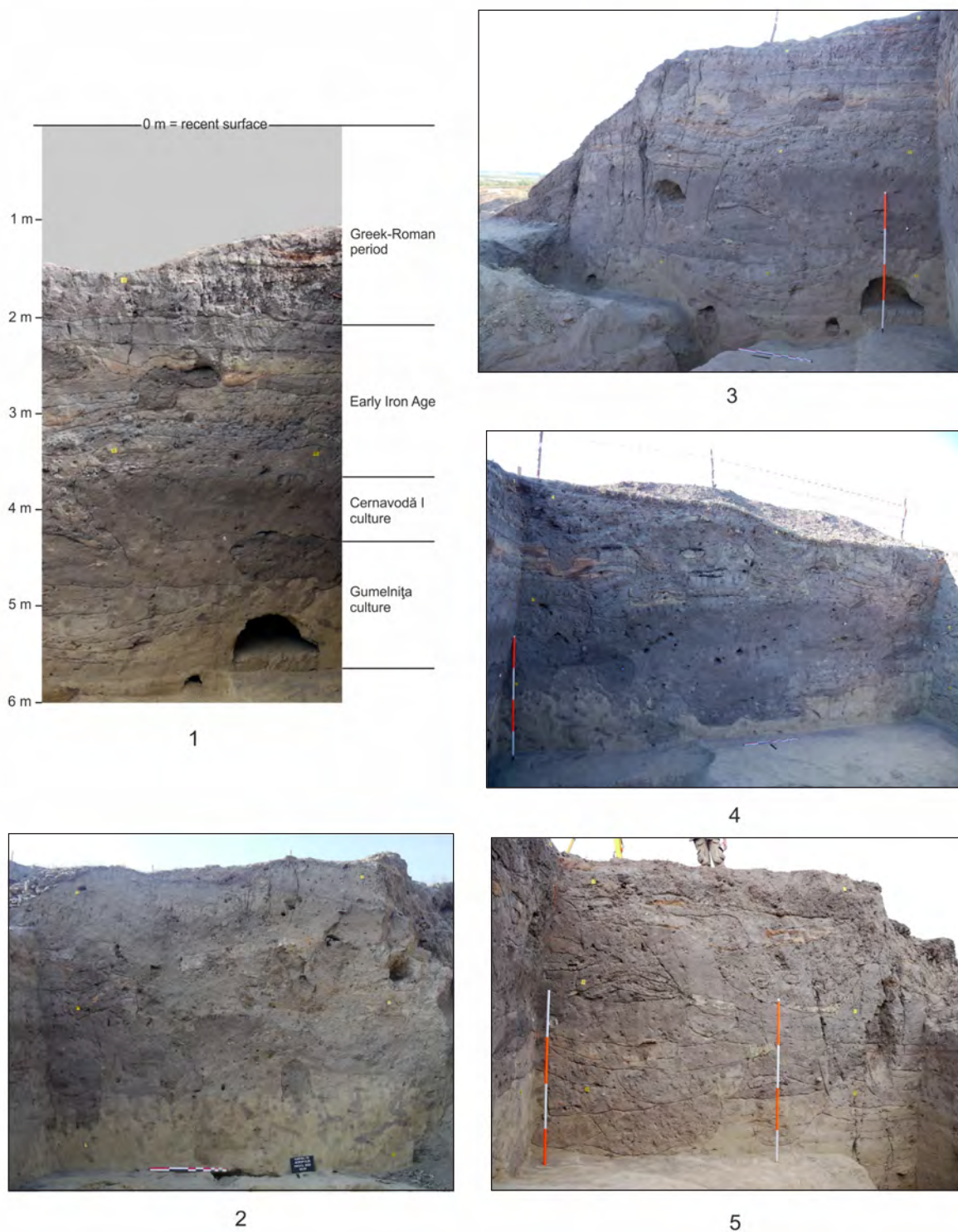

Fig. 2. Stratigraphic sections at the Acropolis: 1 – excavation area 1, part of the eastern section (2011) with designation of cultural layers; 2 – excavation area 1 (2011), photo of the southern section; 3 – excavation area 1 (2011), photo of the eastern section; 4 – excavation area 1 (2011), photo of the western section; 5 – excavation area 2 (2013), photo of the southern section

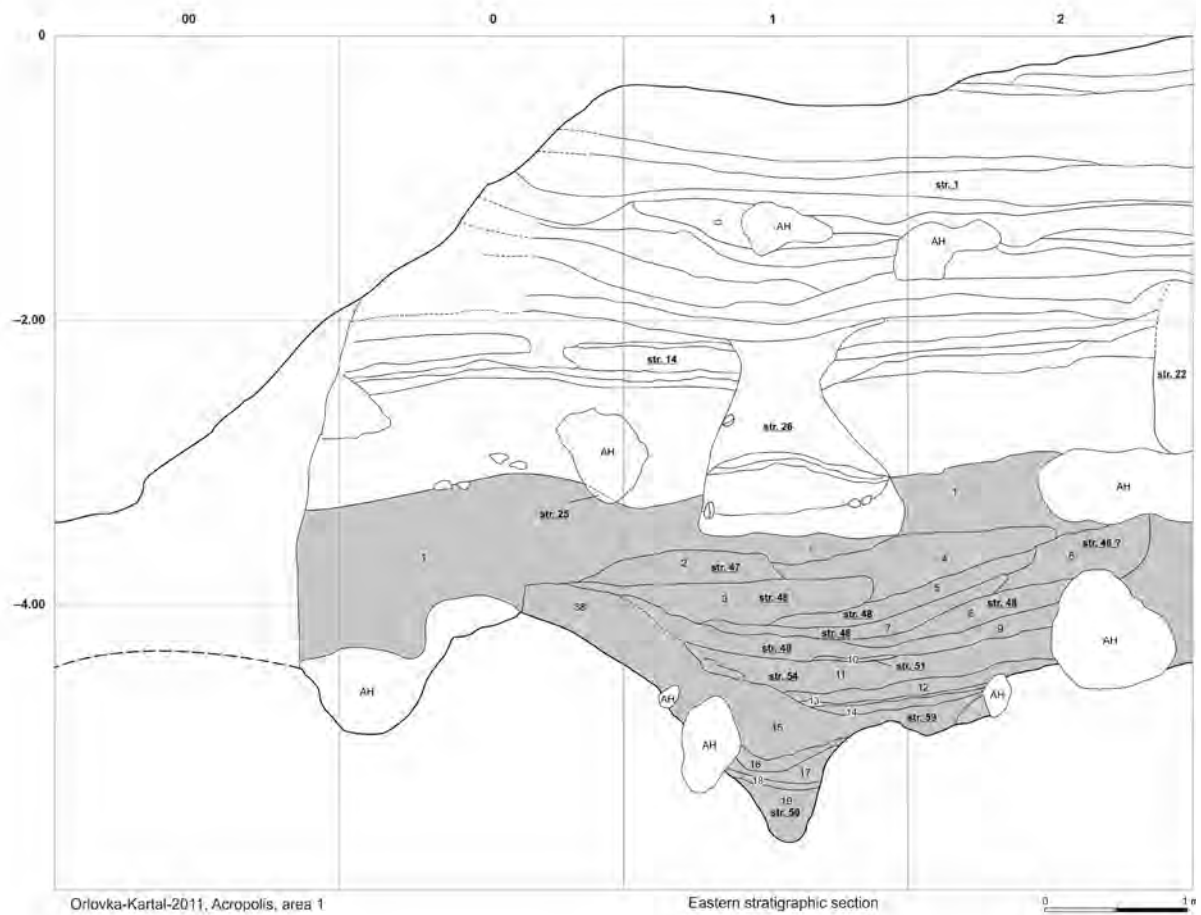

Fig. 3. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), draft of the eastern section. Designation of layers in the cultural stratum of the early Eneolithic: 1 – light grey-brown soil. Fine and compact; 2 – grey-brown soil relatively coarse with the packing of the clay particle; 3 – grey-brown soil less coarse; 4 – light grey-brown soil fine, bioturbated; 5 – light grey-brown soil; 6 – pack with narrow clay pieces; 7 – light grey-brown soil, sandy, fine, bioturbated; 8 – same as 7 but slightly brighter; 9 – dark grey-brown soil with few charcoal particles – bioturbated; 10 – light grey-brown sandy soil, bioturbated; 11 – dark grey-brown soil with lots of charcoal and ash; 12 – dark grey-brown soil with fired clay particles; 13 – light grey-brown soil of different intensities with shell, ash and clay powder

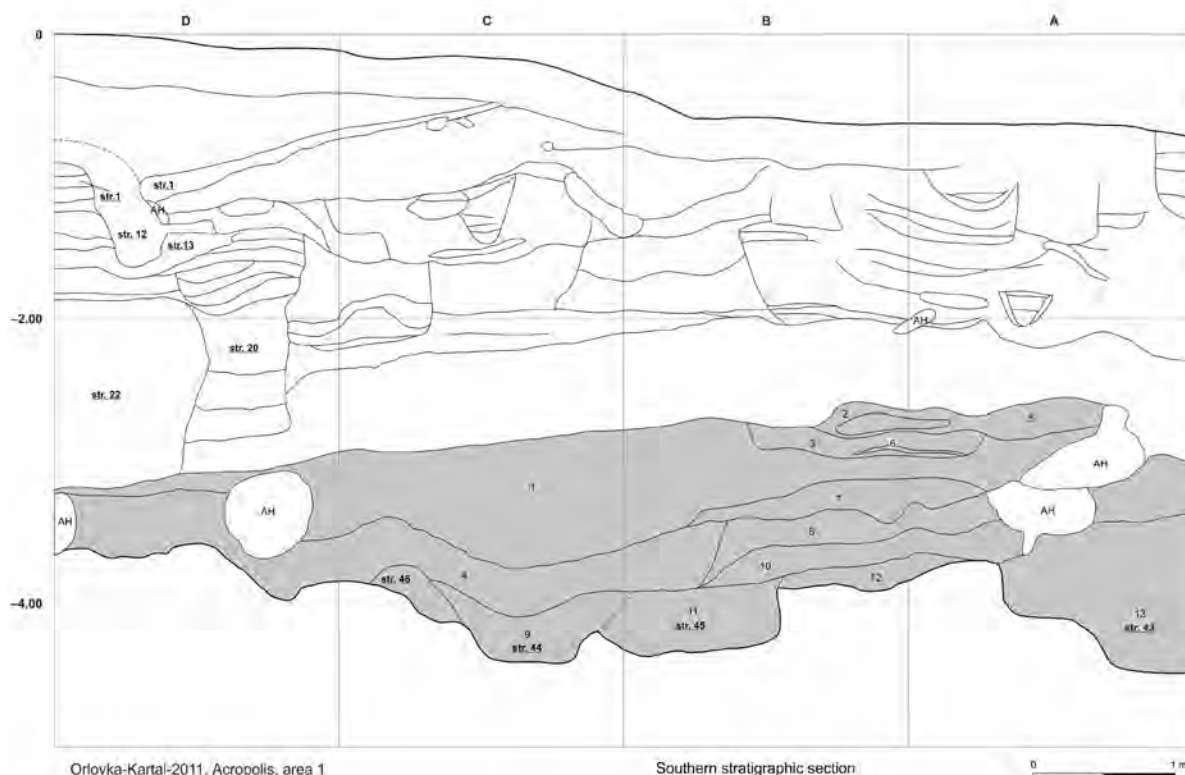

Fig. 4. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), draft of the southern section. Designation of layers in the cultural stratum of the early Eneolithic: 1 – light grey-brown soil. Fine and compact; 2 – grey-brown soil relatively coarse with the packing of the clay particle; 3 – grey-brown soil less coarse; 4 – light grey-brown soil fine, bioturbated; 5 – light grey-brown soil; 6 – pack with narrow clay pieces; 7 – light grey-brown soil, sandy, fine, bioturbated; 8 – same as 7 but slightly brighter; 9 – dark grey-brown soil with few charcoal particles – bioturbated; 10 – light grey-brown sandy soil, bioturbated; 11 – dark grey-brown soil with lots of charcoal and ash; 12 – dark grey-brown soil with fired clay particles; 13 – light grey-brown soil of different intensities with shell, ash and clay powder

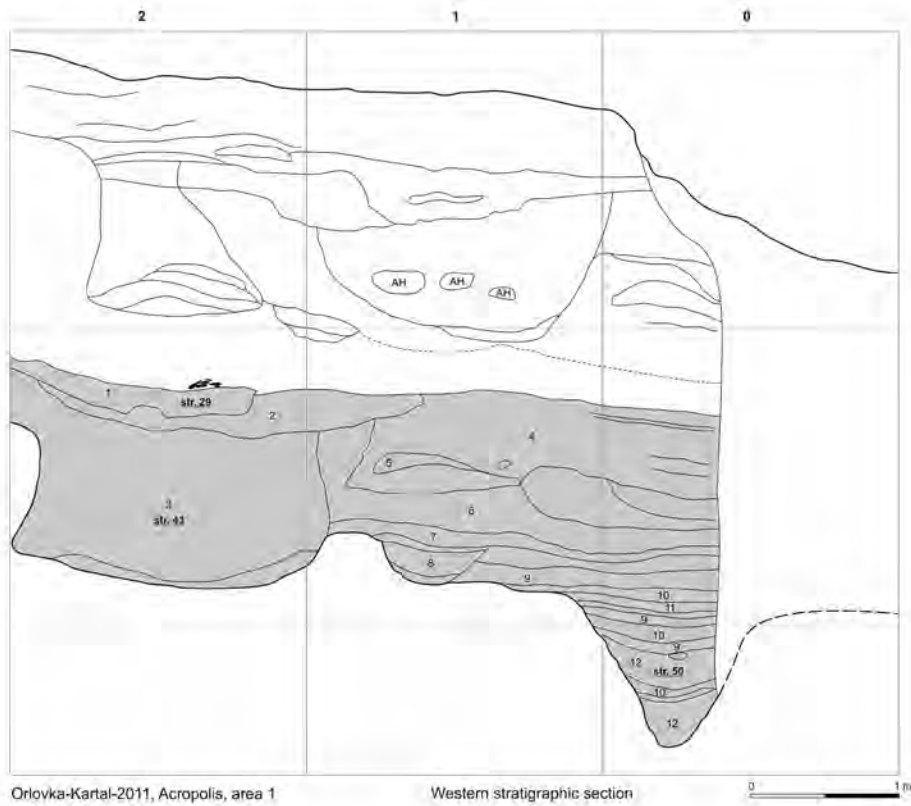

Fig. 5. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), draft of the western section. Designation of layers in the cultural stratum of the early Eneolithic: 1 – light grey-brown soil, sandy with unfired and fired clay powder; 2 – same soil with less clay powder; 3 – light grey-brown soil of different intensities with shell, ash and clay powder; 4 – light grey-brown soil, sandy with shells; 5 – intensive clay particles; 6 – mottled grey-beige fine sand; 7 – light grey-brown soil, fine; 8 – mottled brownish sand with clay admixture; 9 – brownish sand filling; 10 – light beige sand filling; 11 – light beige sand filling; 12 – brownish sand filling

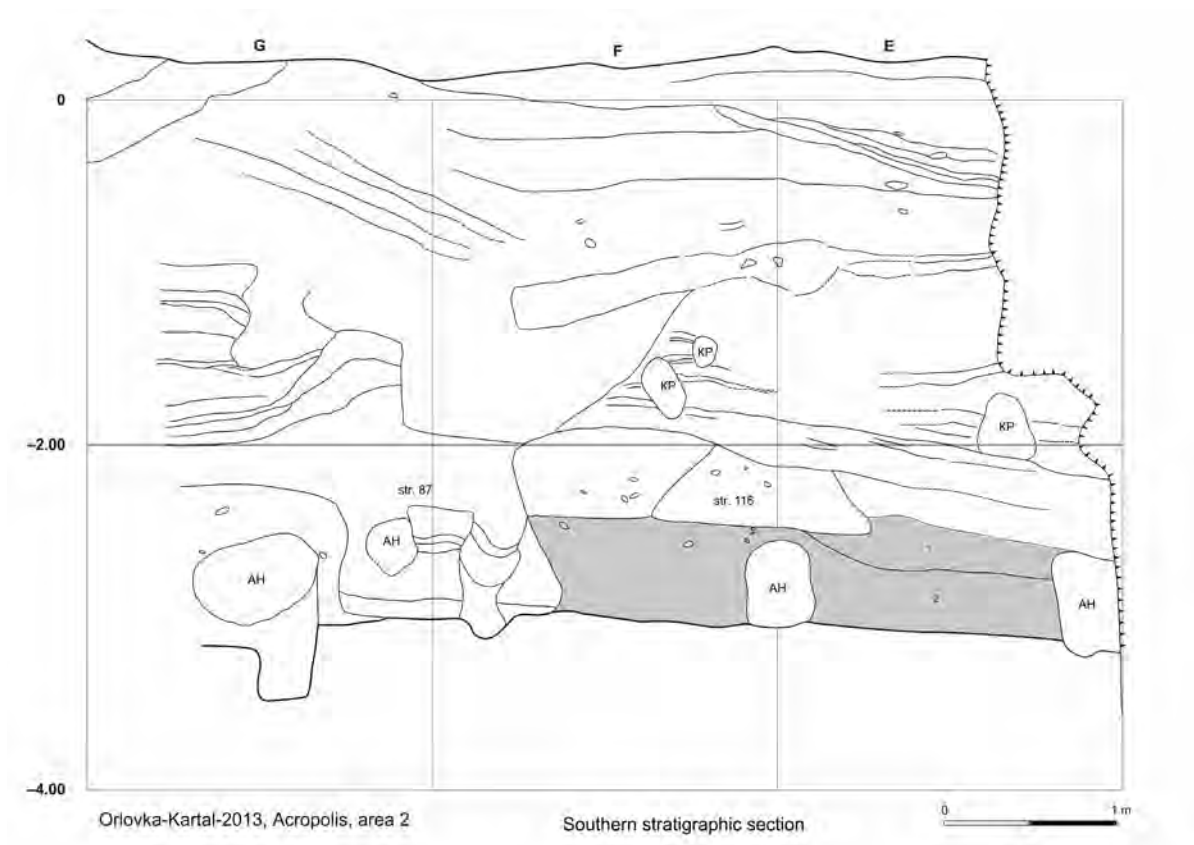

Fig. 6. Excavation area 2 at the Acropolis (2013), draft of the southern section. Designation of layers in the cultural stratum of the early Eneolithic: 1 – light grey-brown soil. Fine and compact; 2 – light grey-brown soil fine, bioturbated

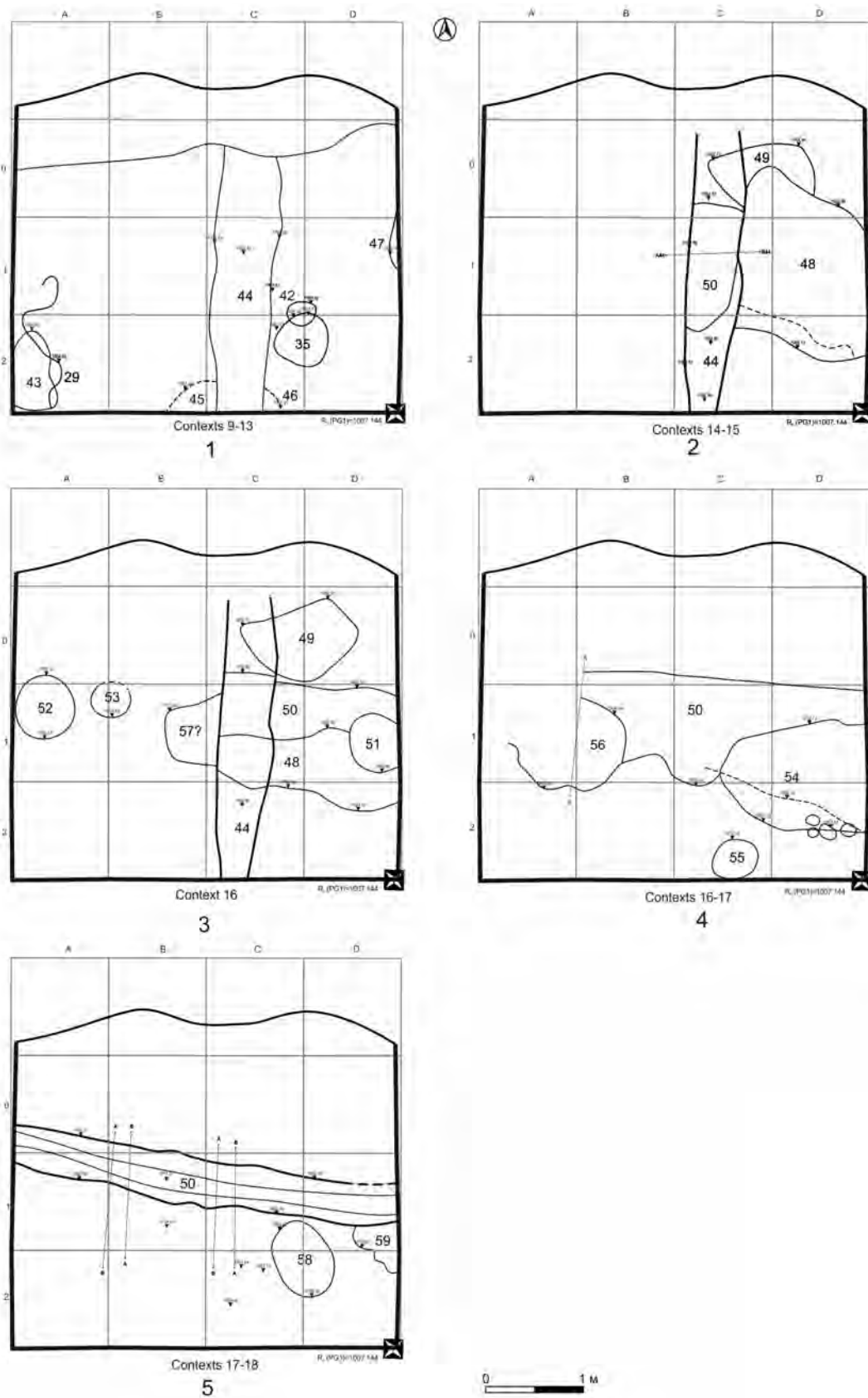

Fig. 7. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), draft of stratigraphic contexts with structures of the Gumelnița culture

1

2

3

4

5

6

Fig. 8. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), photos of structures of the Gumelnița culture

1

2

3

4

5

6

Fig. 9. Excavation area 1 at the Acropolis (2011), photos of structures of the Gumelnița culture

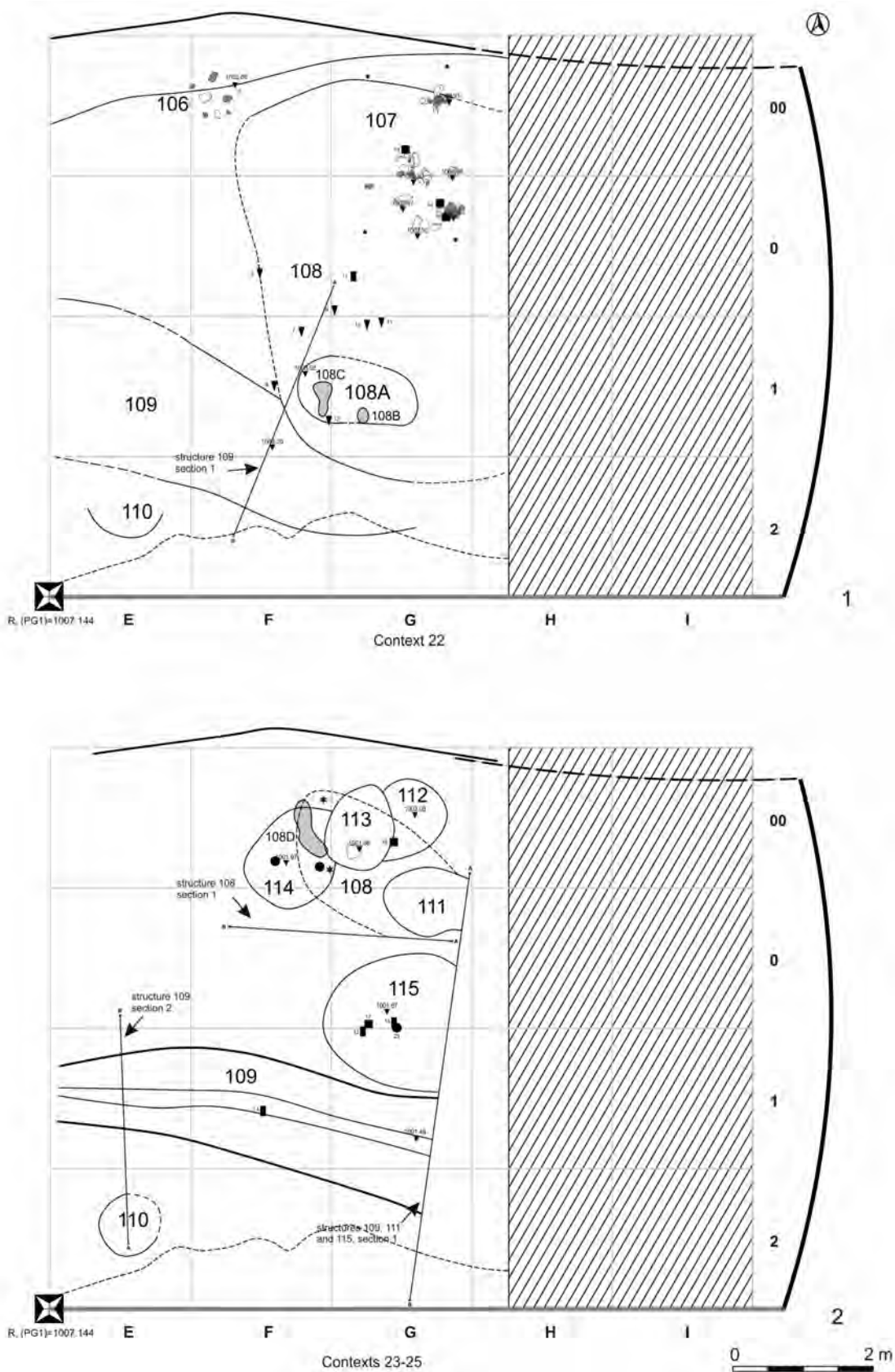
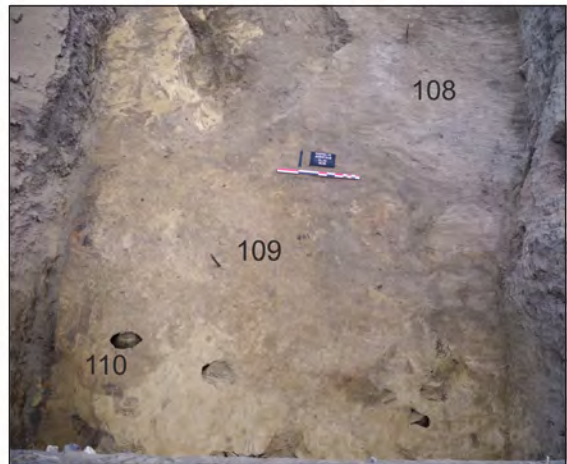

Fig. 10. Excavation area 2 at the Acropolis (2013), draft of stratigraphic contexts with structures of the Gumelnița culture

1

2

3

4

5

6

Fig. 11. Excavation area 2 at the Acropolis (2013), photos of structures of the Gumelnița culture

1

2

3

Fig. 12. Excavation area 2 at the Acropolis (2013), photos of structures of the Gumelnița culture

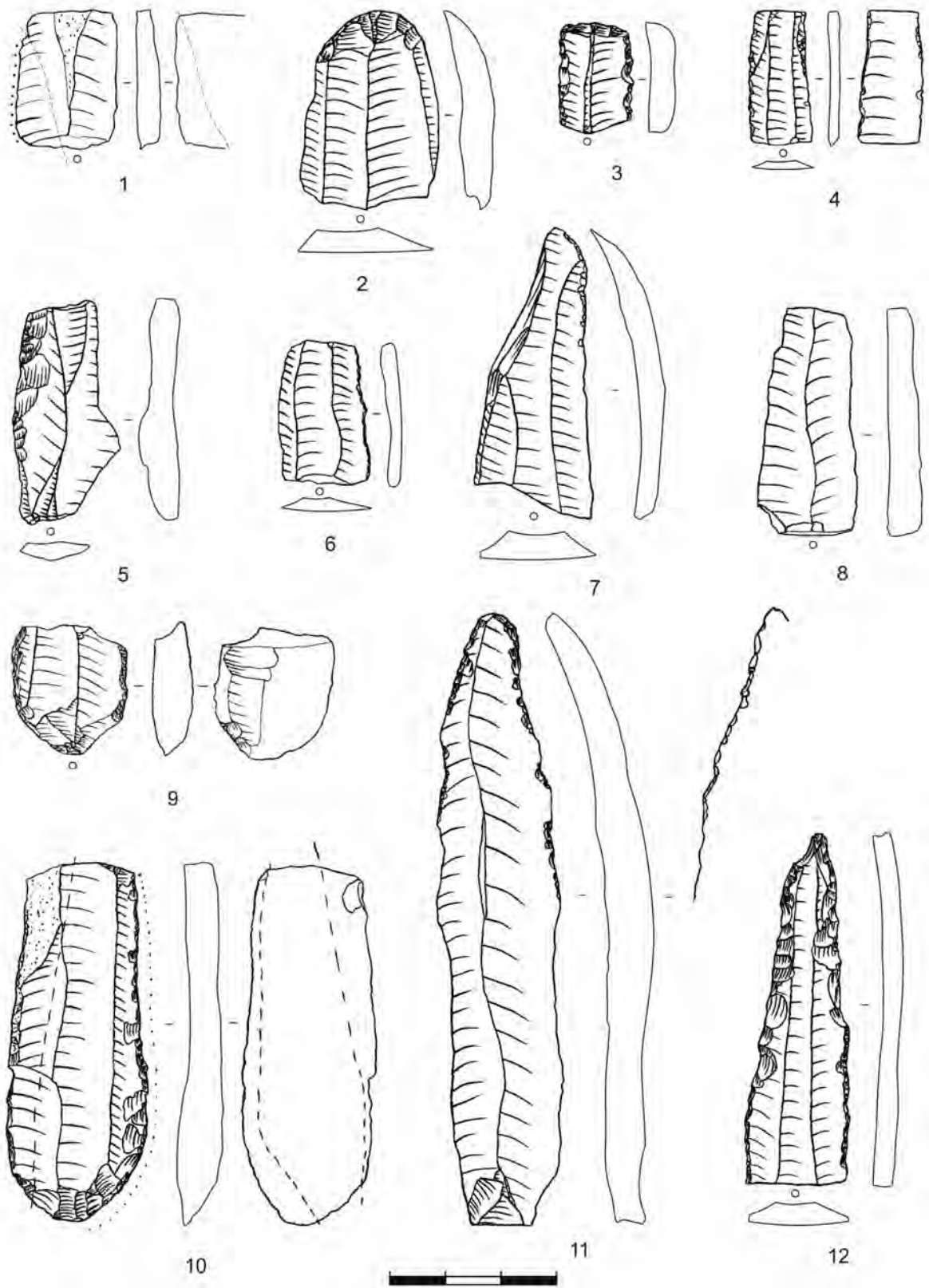

Fig. 13. Flint tools of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

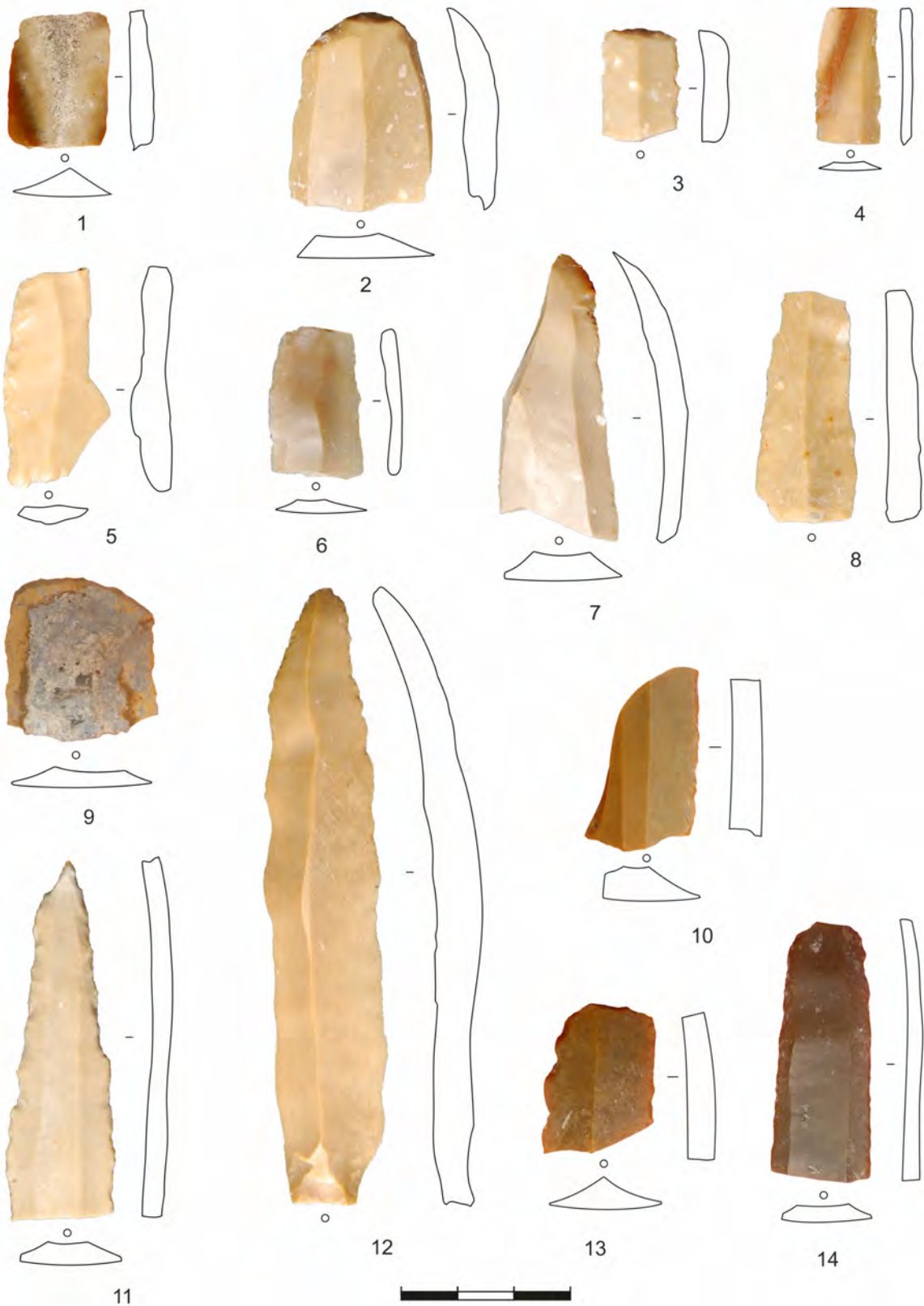

Fig. 14. Flint tools of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

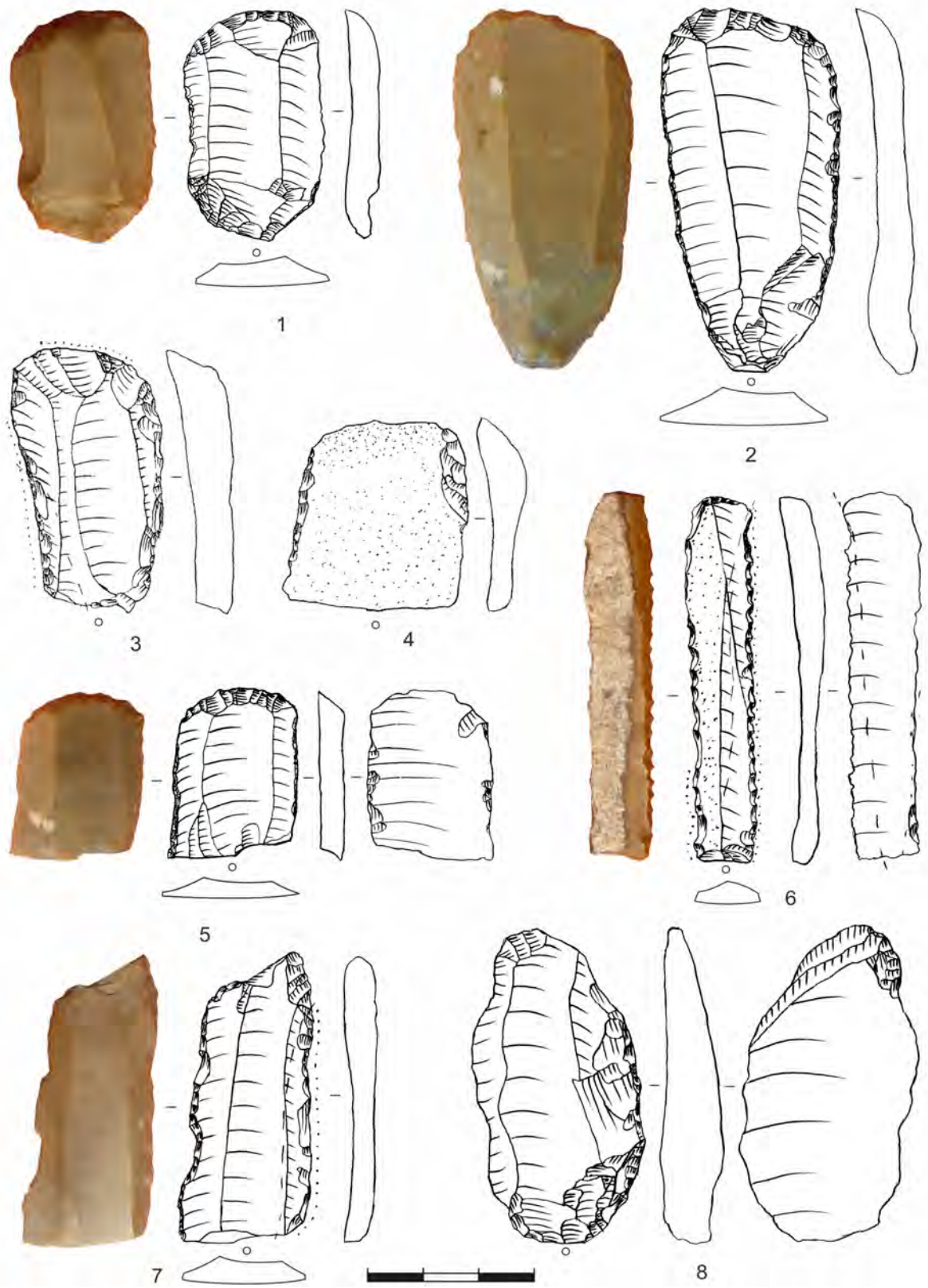

Fig. 15. Flint tools of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 16. Stone tools of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 17. Bone and antler tools of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 18. Pottery of the category I of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

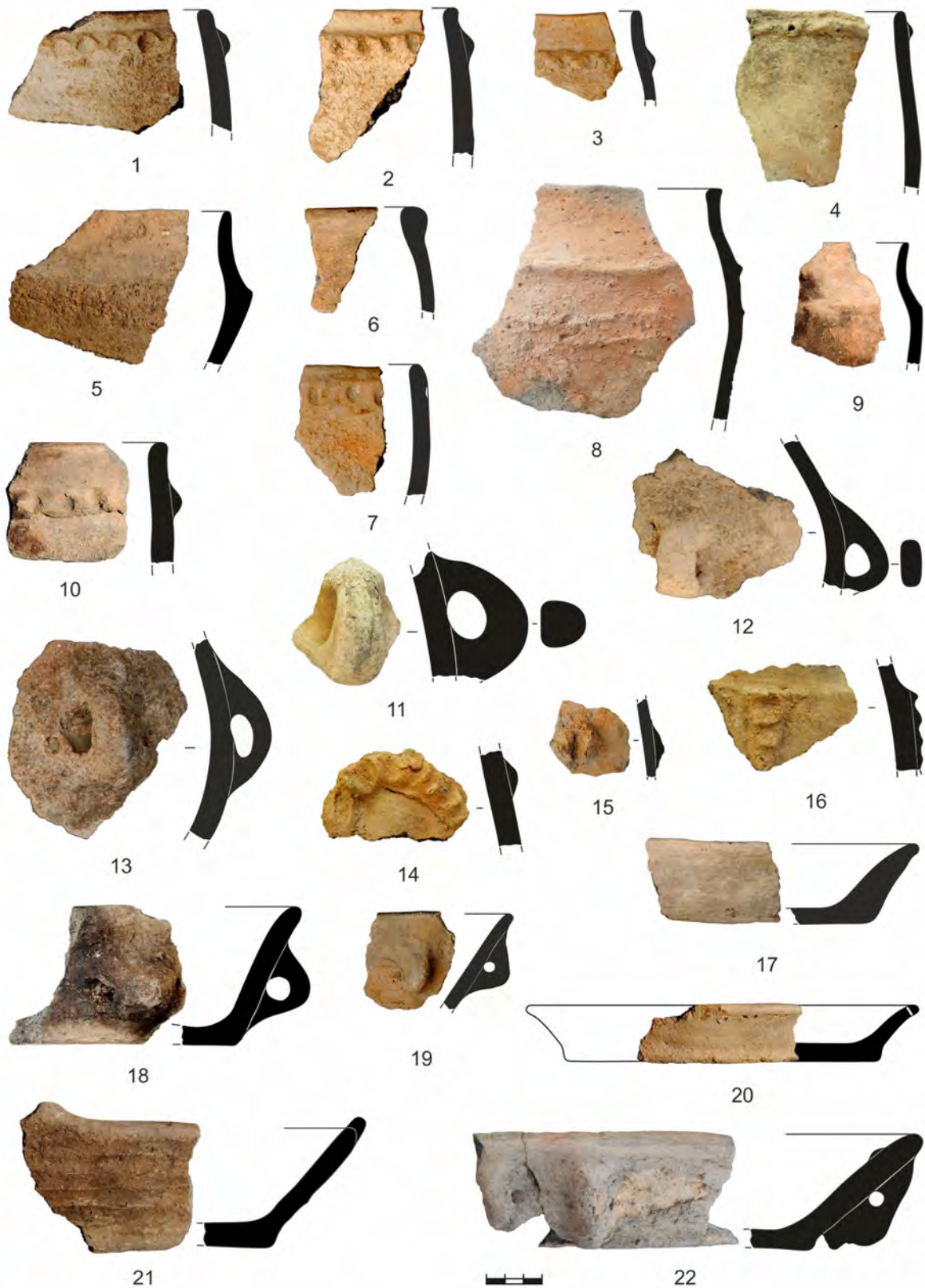

Fig. 19. Pottery of the category I of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

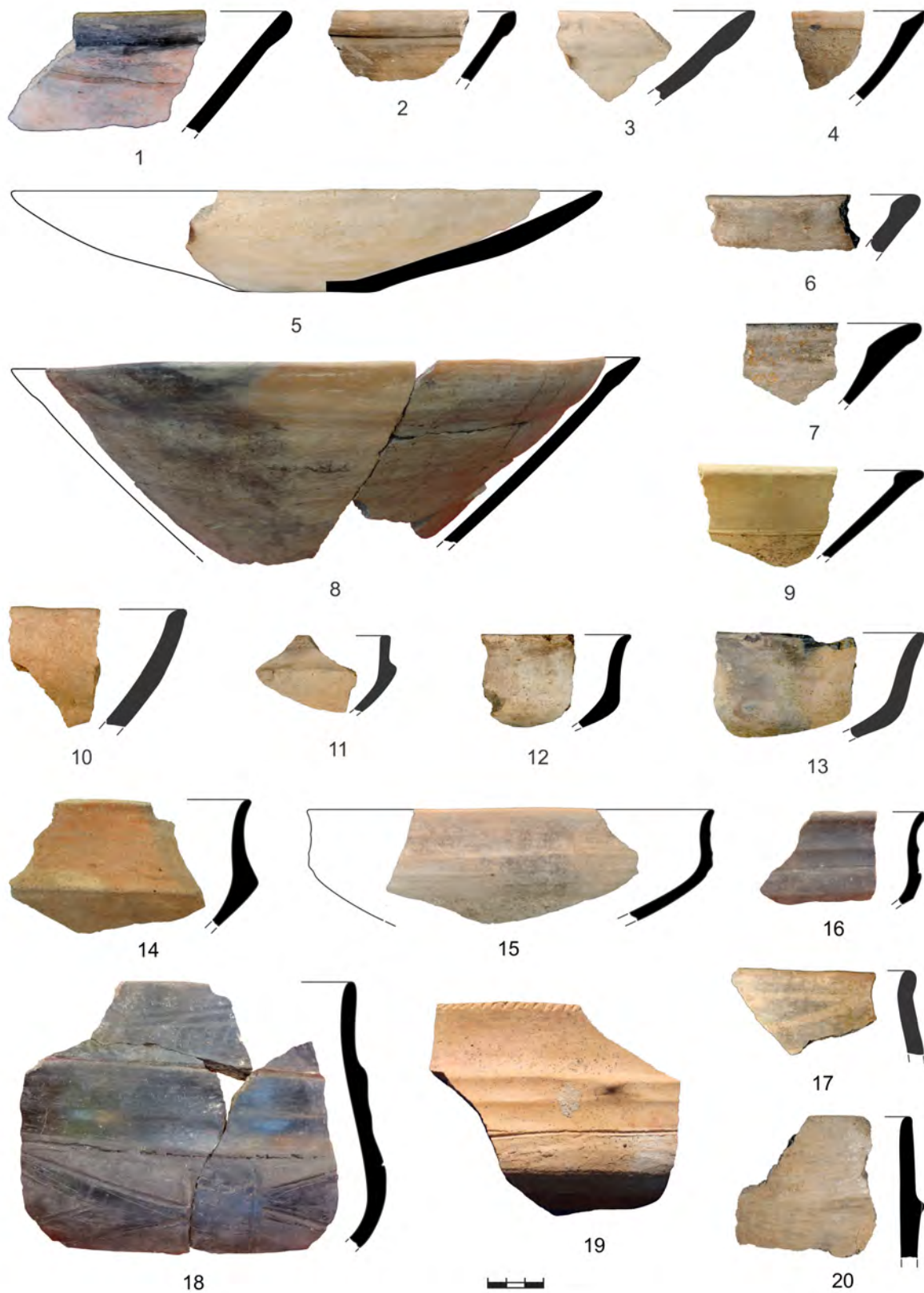

Fig. 20. Pottery of the category II of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 21. Pottery of the category II of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

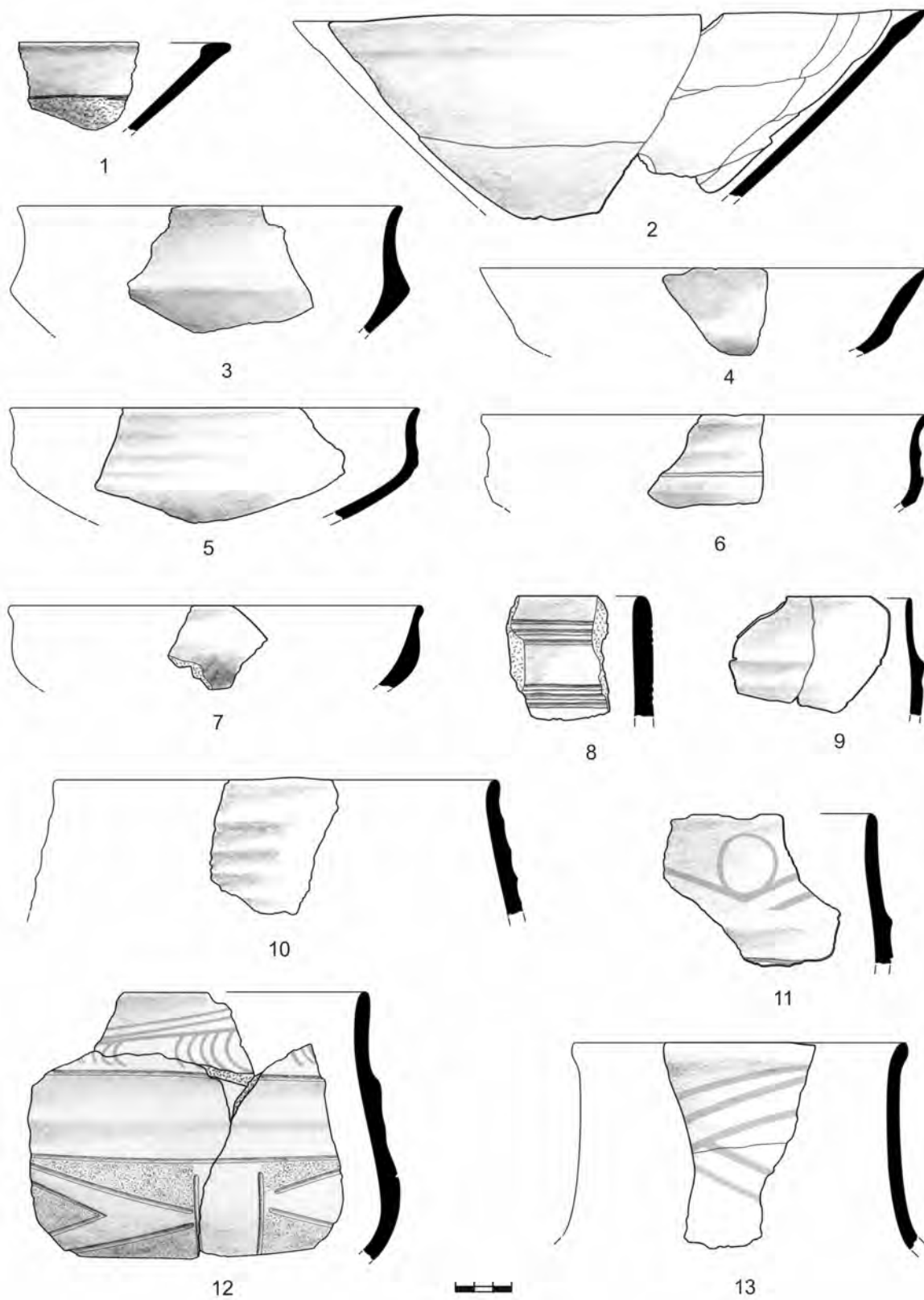

Fig. 22. Pottery of the category II of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 23. Pottery of the category III of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Fig. 24. Pottery of the category III of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

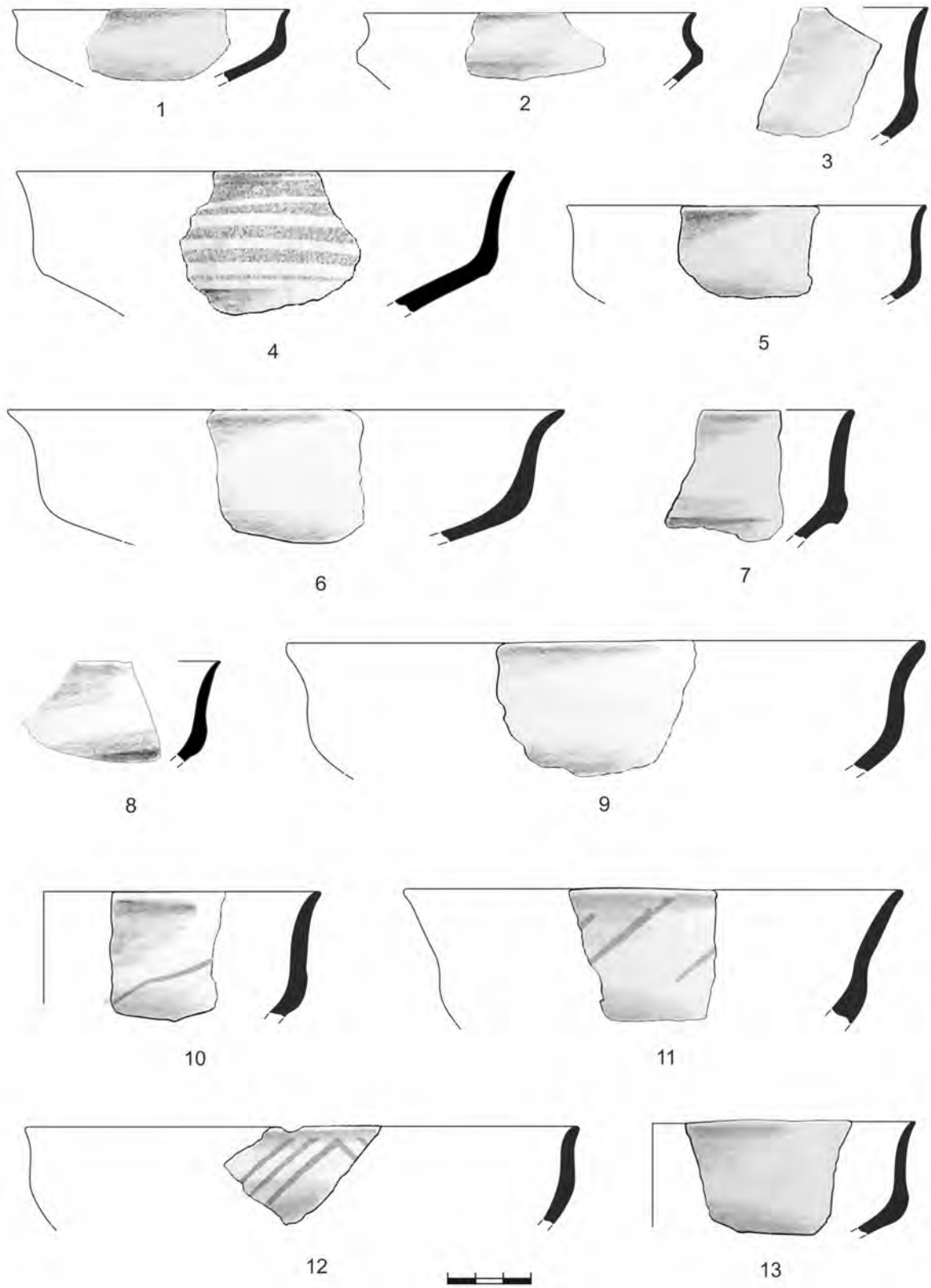

Fig. 25. Pottery of the category III of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

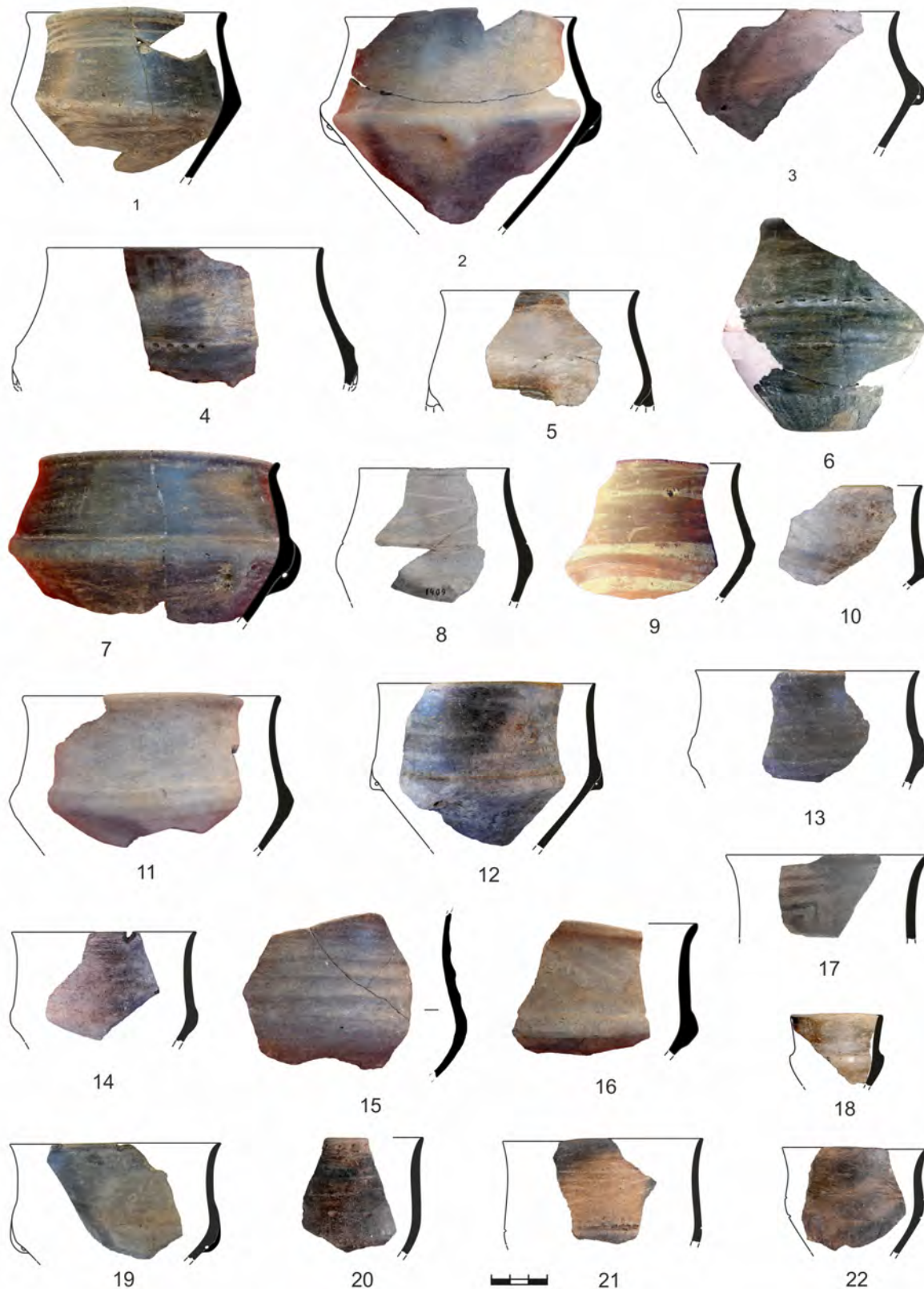

Fig. 26. Pottery of the category III of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

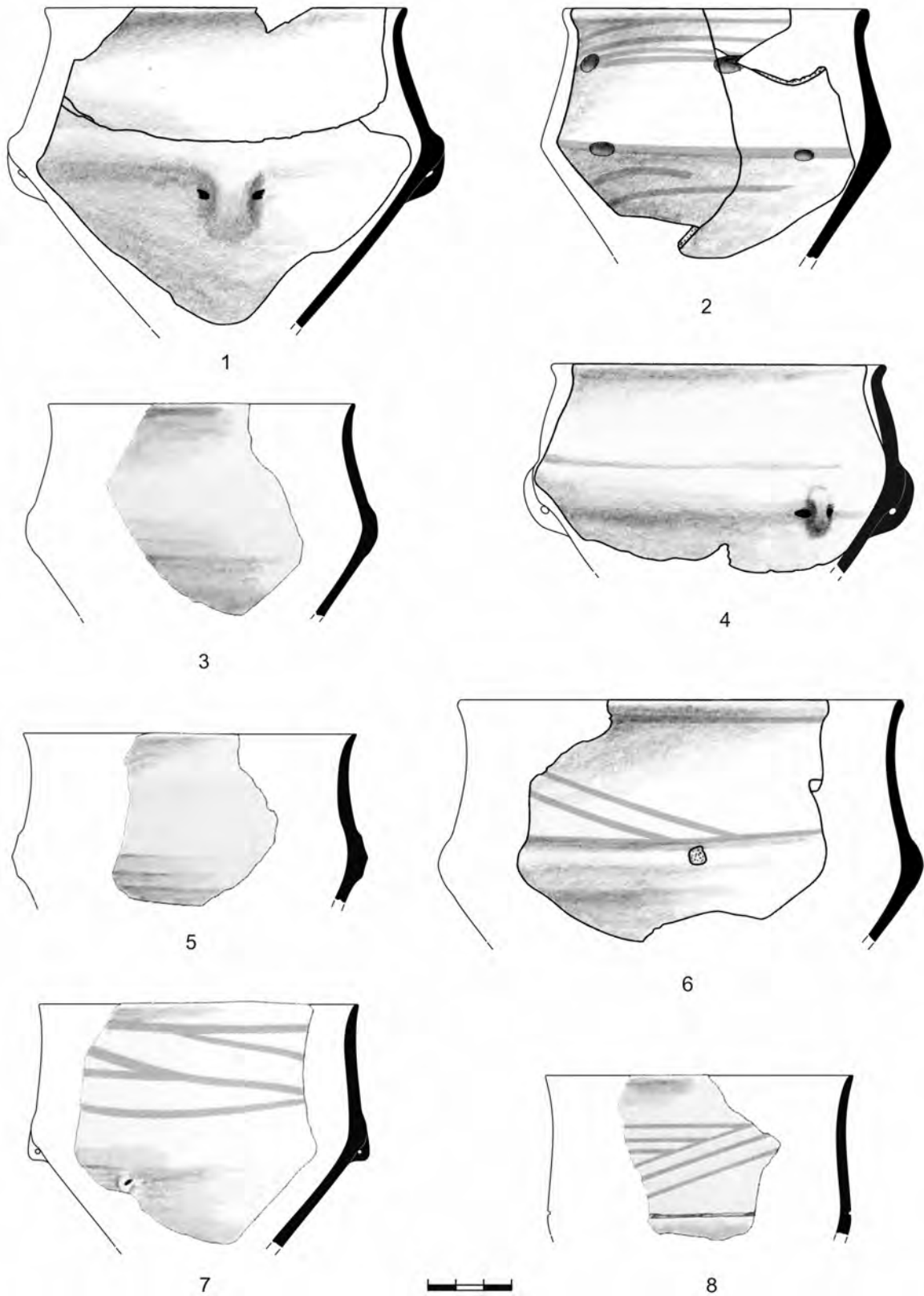

Fig. 27. Pottery of the category III of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

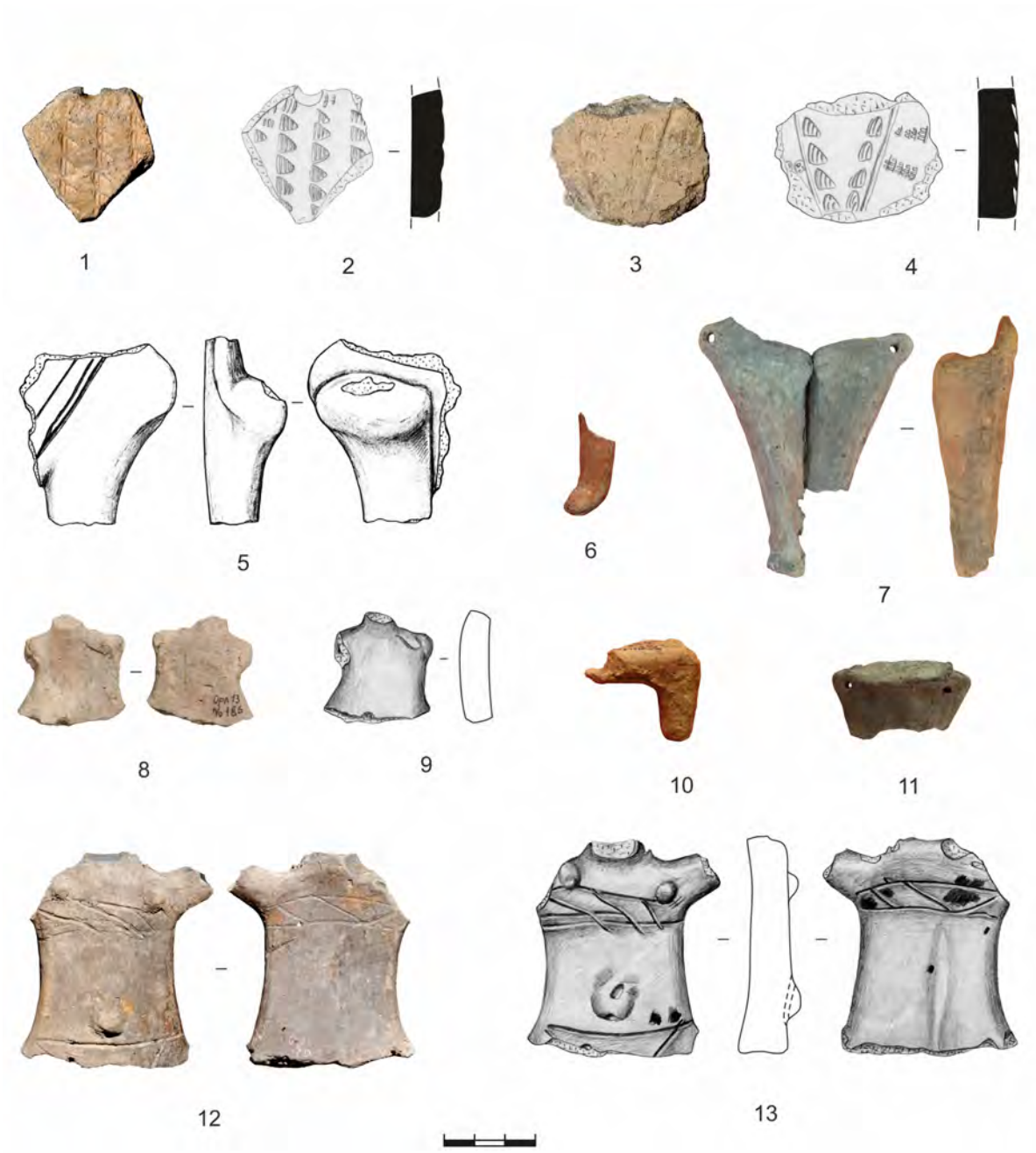

Fig. 28. Imported ceramic ware (1–4) and anthropomorphic figurines (5–13) of the Gumelnița culture at Orlovka-Kartal

Luksuzni brusevi u bronzanom i željeznom dobu Evroazije

Blagoje Govedarica
Berlin/Sarajevo

<https://orcid.org/0009-0007-4799-6350>

Abstract: This paper discusses the research conducted so far on the oblong stone whetstones with a perforation for hanging, with a particular focus on the question of their interpretation. A distinction is made between the simple, utilitarian variants of this type of whetstone and the luxury, ceremonial forms, which are the main subject of this discussion. The luxury forms most frequently occur as offerings in graves, in association with metal weapons, which, in addition to their utilitarian purpose, highlights their symbolic role as a warrior's emblem. It is established that the appearance of these whetstones can be dated to the first half of the fourth millennium BC in the region of the North Caucasus, and that it is coeval with the appearance of the first daggers made of arsenic bronze. The further development of the whetstones, during the third and second millennium BC, took place mainly in the territory of Mesopotamia and western Iran. At this time, these tools occurred only sporadically in central and western Europe. It was not before the first millennium BC that their presence in these areas increased, in connection with the so-called Cimmerian invasion that started off from the region north of the Caucasus and reached Pannonia and eventually central Europe. The final appearance of the luxury whetstones is connected with the Scythians and their expansion across the steppe regions of Eastern Europe.

Keywords: Whetstone, Daggers, Sword, Warriors, Status symbol, Bronze Age, Iron Age

Uvod

Brusevi ili glačala su jednostavne, često amorfne alatke od abrazivnog kamena koje se još od paleolita upotrebljavaju za finu obradu kosti, drveta, kamena i kremenca.¹ Ovakve alatke se često sreću u naseobinskim sedimentima, ali se u arheološkim izvještajima, zbog jednostavne utilitarnosti i time uslovljene tipološke neosjetljivosti, one uglavnom svrstavaju u grupu "ostali nalazi" kojima se posvećuje malo ili nimalo pažnje. Međutim, situacija se u znatnoj mjeri mijenja od 4. milenijuma BC, kada se na području sjevernog Kavkaza i na sjeverozapadnom priobalju Crnog mora pojavljuju prvi jasno definisani oblici ovih alatki. To su elegantne duguljaste forme, zaobljenog ili četvrtastog presjeka, sa perforacijom na jednom kraju koja je služila za pričvršćivanje

za pojas, ili za neki drugi držač. Već te formalne karakteristike upućuju na to da se ovdje radi o specijalizovanim alatkama koje se bile često u upotrebi. Specifični duguljasti oblik sa perforacijom je odmah postao kanon po kome će se ovakve alatke izrađivati u sljedećih nekoliko milenijuma, odnosno sve do kraja praistorijskog doba i do prestanka njihove masovne upotrebe.

Ali ni pojava ove kanonizirane forme nije pobudila veću pažnju istraživača, te su ovakve alatke i dalje ostale na margini naučnog interesa. Uglavnom se interpretiraju kao brusevi, bez detaljnijeg razmatranja njihovih ergonomskih karakteristika, iako se neka preciziranja u ovom smislu sama po sebi nameću. Naime, u prvoj polovini 4. milenijuma BC na području sjevernog Kavkaza pojavljuju se i prva duga sječiva od legiranog bakra (arsen-bronza) koja je trebalo povremeno zaoštavati, te nije teško ove dvije pojave dovesti u međusobnu vezu i navedene kamene alatke definisati kao specifične bruseve

¹ Ovaj prilog predstavlja aktueliziranu verziju članka objavljenog 2022. godine u časopisu *Eurasia Antiqua* 24. Up. Govedarica 2022.

čija je osnovna funkcija oštrenje metalnog oružja. U prilog ovom zaključku govori i činjenica da se takvi brusevi uglavnom nalaze u grobovima, i to uvijek zajedno sa metalnim oružjem, a najčešće u kombinaciji sa bodežima i mačevima. Zanimljivo je da se alatke ovog oblika povremeno susreću i u istorijskom dobu, tj. izvan razdoblja njihove primarne upotrebe. Tako ih u dosta velikom broju nalazimo u naseljima i u grobovima vikinških ratnika u Haithabu i Birka na sjeveru Evrope (8. do 11. v. AD).² Jedna varijanta duguljastih bruseva nošenih u futroli od roga obješenoj za pojasom još i danas se u nekim ruralnim oblastima Evroazije upotrebljava za oštrenje kosa, što u suštini odgovara navedenoj funkciji iz praiistorijskog razdoblja.

Međutim, funkcionalno opredjeljenje ovih alatki nije tako jednostavno kako bi to na prvi pogled moglo izgledati. Uz nalaze od abrazivnog kamena čija primarna funkcija nije upitna, od samog početka su prisutni i luksuzno rađeni primjerci, često od granita i drugih vrsta tvrdog kamena, koji nisu pogodni za brušenje i koji, prema tome, nisu mogli biti upotrijebljeni u tu svrhu. U kasnijim razdobljima dolazi do dalje diversifikacije kamenog materijala od koga su ove alatke izrađivane, a dio sa perforacijom dobija bogato ukrašene usadnike, ili drške od bronzne i zlata. Sve to govori da, pored utilitarnih, postoje i luksuzni brusevi, koji nisu imali upotrebnu, već prvenstveno simboličnu vrijednost. No, utilitarna i simbolična funkcija se ovdje međusobno ne isključuju. Već sama činjenica da se kameni brusevi, kako oni jednostavni, tako i luksuzni, obredno prilažu u grobove, svrstava ih u krug alatki koje, pored upotrebne, imaju i simboličnu funkciju.

Za razliku od tipološki statičnih utilitarnih formi, izražajnost luksuznih bruseva je u nauči već odavno prepoznata te se oni često tumače kao obilježja individualizirane vlasti, ili znak pripadnosti određenom društvenom sloju. U novije vrijeme ima i pokušaja sasvim drugačije interpretacije osnovne upotrebne funkcije ovih alatki, npr. kao *touchstone* za kontrolu kvaliteta plemenitih metala. Međutim, kako ćemo kasnije vidjeti, takva interpretacija je slabo argumentovana. Upotreba ovih alatki kao *touchstone* je i inače malo vjerovatna i, ukoliko je uopšte bilo, mogla

se odnositi samo na završna praiistorijska razdoblja, odnosno na posljednje periode njihove masovne pojave, pa i u tom slučaju samo u svojstvu sekundarne funkcije.

Imajući u vidu kompletan praiistorijski razvoj ovih alatki koji se proteže na skoro četiri milenijuma, smatramo da u razmatranju ove problematike treba poći od uobičajenog terminološko-funkcionalnog određenja kojim su one determinisane kao brusevi, odnosno oštrači. Njihove primarne tipološke karakteristike su duguljasta forma, uglavnom kružnog, ili zaobljenog, rjeđe četvrtastog presjeka, kao i postojanje perforacije na jednom kraju. Zavisno od vrste kamena, načina obrade te postojanja ili nepostojanja ukrašenog usadnika/drške, može se govoriti o dvije osnovne varijante: jednostavni i luksuzni brusevi. Jednostavni brusevi su upotrebne alatke, a luksuzni su njihova raskošna imitacija, koja ne mora imati upotrebnu, već prvenstveno ceremonijalnu i simboličnu vrijednost.

Ta osnovna funkcionalna diferencijacija alatki ovog tipa arheološki se izvodi na osnovu upotrijebljenog kamenog materijala i načina njegove obrade, po postojanju ili nepostojanju tragova upotrebe, kao i prema opremi usadnika – drške. No, treba imati u vidu da je ova podjela tipološki šematizovana i previše usmjerena na pretpostavljenu životnu svakodnevicu praiistorijskih zajednica te teško može imati opštu primjenljivost, pogotovu kad je u pitanju sfera simbolike. Objekti navedene varijante bruseva najčešće se nalaze kao prilozi u grobovima. Daleko rjeđi su nalazi iz ostava, kao i neke kultne predstave, u kojima su zastupljeni isključivo luksuzni primjerci. Za razliku od toga, u naseljima se sreću samo utilitarni brusevi ovog tipa i to uglavnom ne “in situ”, već polomljeni i odbačeni u jame za otpatke. U cjelini gledajući, primarni, a moglo bi se reći i jedini upotrebni izvor za proučavanje ovih alatki su grobovi. Pored toga što je u njima nađen najveći broj bruseva koje poznajemo, grobovi kao zatvorene i intaktne cjeline pružaju najsigurnije informacije o ovim nalazima, uključujući i one koje se tiču pitanja njihove funkcije, kojima ćemo se detaljnije pozabaviti u završnom dijelu ovog priloga. U ovom smislu naročito je indikativan kontekst grobnog nalaza, odnosno sastav i raspored priloženog inventara, kao i položaj brusa u odnosu na pokojnika i na druge priloge.

²Resi 1969; Sundbergh / Arwidsson 1989, 102 f.

Za razmatranje ove cjelokupne problematike od posebne važnosti su luksuzni brusevi kojima ćemo se ovdje najviše baviti i koji, za razliku od skoro potpuno kanoniziranih jednostavnih primjeraka, imaju dosta izražene razvojne tendencije, prije svega u izvedbi drški i usadnika, kao i u izboru i načinu obrade kamena. Luksuzni brusevi se skoro isključivo susreću u bogatim grobovima, što dodatno naglašava njihovu simboličnu vrijednost i informacioni potencijal. Dok su jednostavni brusevi, mada u početku dosta rijetki, ipak manje ili više kontinuirano prisutni u bronzanom i željeznom dobu Evroazije, pojava ukrašenih primjeraka ne pokazuje takvu hronološku konsekvencijnost. Oni nisu stalni pratilac jednostavnih bruseva, već se kao njihova luksuzna varijanta susreću samo u izdvojenim vremenskim intervalima, na različitim područjima i u raznim kulturnim miljeima.

U ranom i srednjem bronzanom dobu po kavkaskoj hronologiji,³ odnosno tokom 4. i 3. milenijuma BC (vrijeme arsen-bronze), takvi brusevi se javljaju pojedinačno u određenim kratkim razdobljima, i to samo na području sjevernog Kavkaza i u Mesopotamiji. Za razliku od jednostavnih bruseva, koji se tokom 2. mil. BC, tj. u doba punog zamaha metalurgije kalaj-bronze, počinju intenzivnije širiti na stepsko područje sjevernog Crnog mora i dalje na zapad, luksuzni primjerci nisu poznati tokom najvećeg dijela ovog milenijuma. Oni se ponovno pojavljuju tek krajem ovog i tokom prvog milenijuma, odnosno u vrijeme uspona metalurgije željeza, kada brusevi uopšte doživljavaju najveći procvat. U to doba je i luksuzna varijanta zastupljena mnogo češće nego ranije, i to prvo na prostoru zapadnog Irana i Mesopotamije, a zatim na zapadnom Balkanu i južnoj Panoniji, kao i na području Krima i u sjevernopontskim stepama. U cjelini, može se govoriti o pet izdvojenih perioda pojave luksuznih bruseva koje ćemo u narednom tekstu ukratko predstaviti.

Hronologija i tipologija nalaza

Prvi period: nastanak specijalizovanih bruseva u kulturama Majkop i Usatovo

Prema dosadašnjim saznanjima, najstariji primjer alatki ove vrste predstavlja luksuzno obrađeni brus iz centralnog groba kurgana u Majkopu, koji se datira u početak bronzanog doba sjevernog Kavkaza, tj. u 7–6. vijek 4. mil. BC.⁴ Nađen je u južnom uglu glavne grobne komore, odnosno u “kneževskom grobu”, u grupi sa bronzanim i kamenim oružjem (Sl. 1, 2/2). Brus dužine od 14,2 cm izrađen je od tvrdog kamena elipsastog presjeka sa stanjenim krajevima i kružnom perforacijom na gornjem kraju.⁵ Površina je dobro uglačana i bez tragova upotrebe, a perforacija je djelimično optočena zlatom, što vjerovatno predstavlja ostatke zlatne alke koja je služila za vješanje (Sl. 1, 1).

U grobovima majkopske kulture pojavljuju se i prvi brusevi ovog tipa uopšte. Tako su u majkopskom grobu iz kurgana 3 u Razmennyju (Kostromska), uz tipične bronzane bodeže i sjekire, priložena i dva arhaična duguljasta brusa. Jedan od njih je zaobljenog presjeka bez perforacije, a drugi je četvrtastog presjeka sa nedovršenom perforacijom i atipičnim tragovima upotrebe na jednom kraju (Sl. 3, 13. 14).⁶ Slična situacija je i u kurganu 31 iz nekropole Klady koji pripada mlađoj fazi majkopske kulture (Sl. 1, 1–3). U grobu 5 toga kurgana, kao i u tzv. žrtvenom kompleksu br. 1, uz bronzano oružje su, pored amorfnih glačala, nađeni i duguljasti brusevi bez perforacije, što poput onih iz Razmennyja ukazuje na rudimentarnu, početnu fazu razvoja ovih alatki.⁷

Duguljasti brusevi sa perforacijom, slični onome iz Majkopa, dakle već potpuno definisana forma ovih alatki, susreću se i na sjeverozapadu Crnog mora, u kulturi Usatovo, koja odgovara mlađoj majkopskoj fazi (ca 3500–3000. BC).⁸ prva nekropola sa tumulima iz Usatova, tumul 7,

³ O periodizaciji i hronologiji bronzanog doba na prostoru sjevernog i južnog Kavkaza vidi: Трифонов 2001, 72 f.; Bادتian et al. 2009, 34 f., Sl. 2.

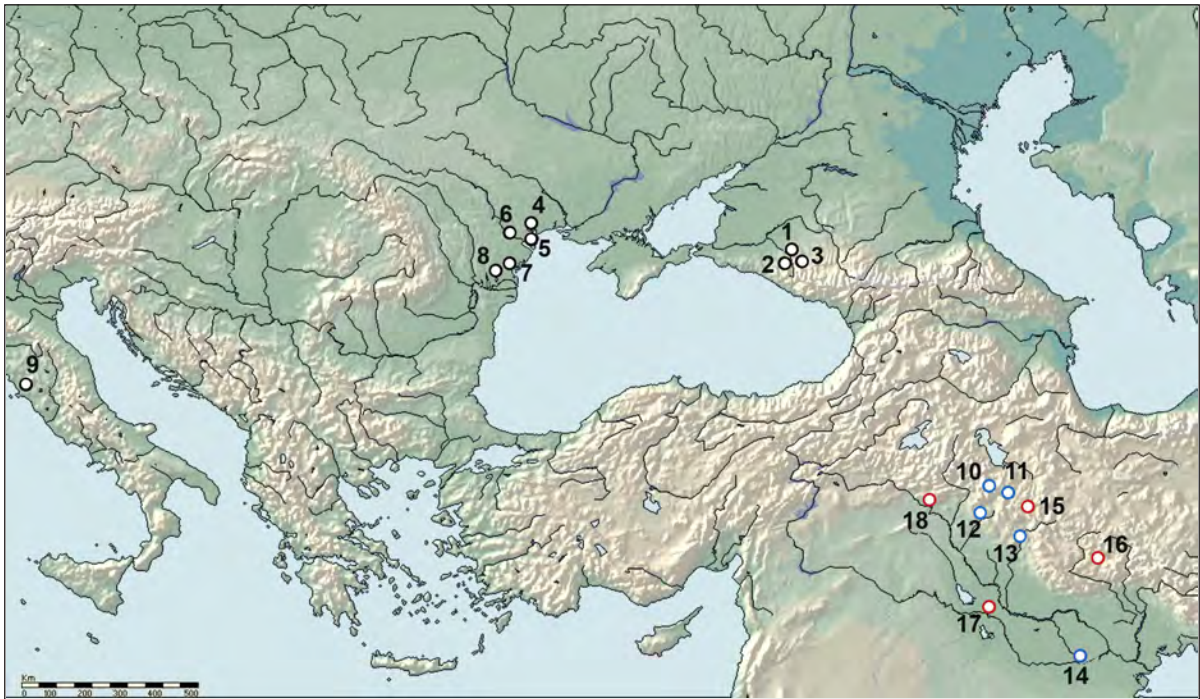
⁴ Пиотровский 1998, 242, Sl. 291; Govedarica 2002, 781 f.; Korenevskij 2012, 24.

⁵ Brus je samo kataloški objavljen bez bližih podataka o vrsti kamena. Uporedi Пиотровский, l. c.

⁶ Артамонов 1948, 161, 179-181, Sl. 5. Iskopavanja je poduzeo Veselovsky 1897. godine.

⁷ Rezepkin 2000, Tab. 56, 19; 59, 9–12.

⁸ Govedarica / Manzura 2011, 54-56.

Slika 1. **Period I** – Majkop; 2: Razmenny (Kostromska); 3: Klady; 4: Usatovo; 5: Majaki; 6: Sucleia; 7: Nerušaj; 8: Utkonosovka; 9: Ponte San Pietro. **Period II** – 10: Kalleh Nissar; 11: Bani Surmah; 12: Tello; 13: Tell Sabra; 14: Ur. **Period III** – 15: Bard-i Bal; 16: Susa; 17: Sippar; 18: Nimrud

grob 1,⁹ Majaki, grob 1 iz tumula 5 (Sl. 1, 5);¹⁰ Sucleia, tumul 3 (Sl. 1, 6),¹¹ Nerušaj, grob 82 iz tumula 9 (Sl. 1, 7),¹² Utkonosovka, tumul 5, grob 4,¹³ Sucleia, tumul 3,¹⁴ Majaki, grob 1 iz tumula 5 i grob 3/I¹⁵ i Nerušaj, grob 82 iz tumula 9 (Sl. 1, 4–8).¹⁶ Posebno je zanimljiv kontekst nalaza iz Nerušaja, gdje je uglačani brus dužine oko 9 cm nađen u predjelu grudi (Sl. 4, 2. 1/2), što upućuje na to da je mogao biti obješen kao pektoral. Uz skelet je bio priložen i bodež sa luksuznom koštanom drškom, čija je oštrica od dugotrajne upotrebe i oštrenja skoro potpuno istrošena (Sl. 4, 3. 1/3), kao i jedna keramička posuda (Sl. 4, 4. 1/4). U grobovima iz Majaki i Utkonosovke pored brusa je takođe bio priložen bronzani bodež, a slično se može pretpostaviti i za Sucleiu, jer brus i bodež koji su nađeni na prostoru tumula 3 vjerovatno potiču iz rasturenog groba. U grobu iz Usatova osim brusa nađena je i jedna posuda,

kao i tragovi bakarnog oksida od neidentifikovanog metalnog predmeta, najvjerovatnije bodeža. Tipološke i obredne nedosljednosti koje su kod bruseva iz okvira majkopske i usatovske kulture izražene u postojanju primjeraka sa perforacijom i bez nje u Razmennyju i Kladyju, kao i u neobičnom položaju nalaza iz Nerušaja, sasvim su normalna pojava za ovu početnu, rudimentarnu fazu njihovog razvoja.

Izvan ovog područja poznat nam je samo još jedan jednostavni brus koji bi pripadao ovom najranijem razdoblju njihove pojave. To je nalaz iz groba 20 nekropole Ponte San Pietro u srednjoj Italiji (Latio) koji pripada kulturi Rinaldone i koji pokazuje dosta sličnosti sa nalazima iz okvira kulture Usatovo (Karta 1, 9).¹⁷

⁹ Патокова 1979, 53, Sl. 21, 2.

¹⁰ Патокова / Петренко 2009, 58, Sl. 21, 6; 62, Sl. 23, 7.

¹¹ Дергачев 1974, 253, Sl. 1, 3.

¹² Шмаглий / Черняков 1970, 30, Sl. 17.

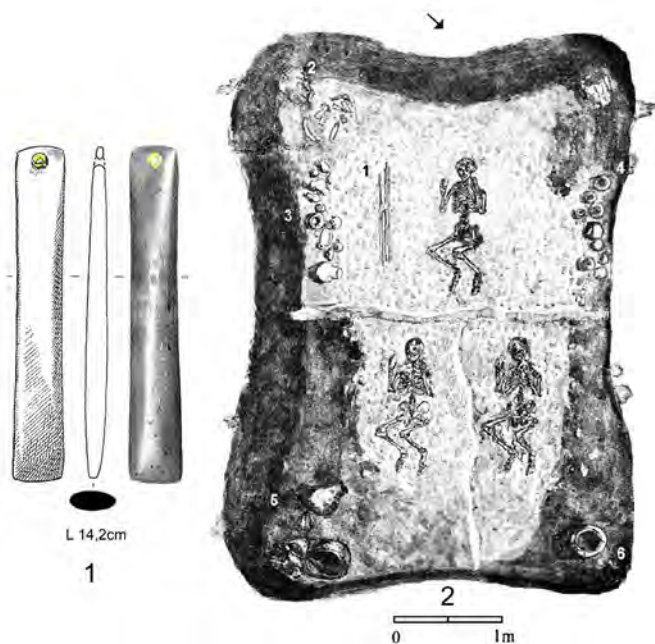
¹³ Шмаглий et al. 1971.

¹⁴ Cf. Bilj. 9 i 12.

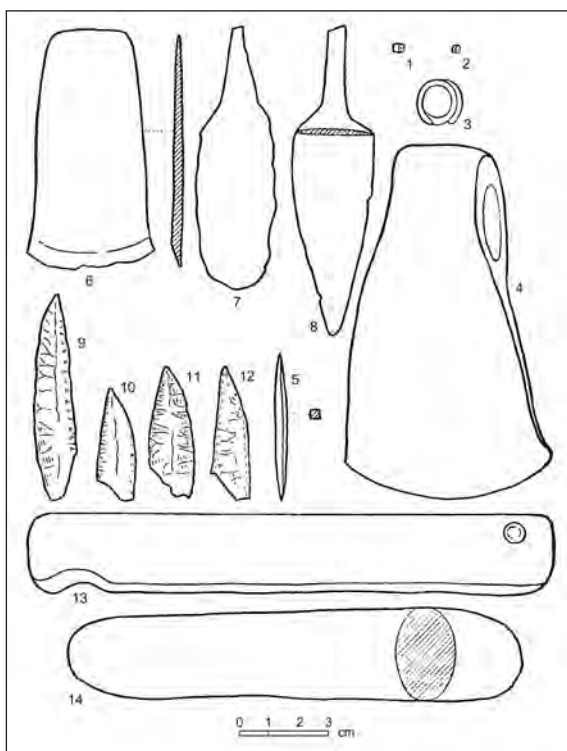
¹⁵ Патокова 1979, 53.

¹⁶ Шмаглий / Черняков 1970.

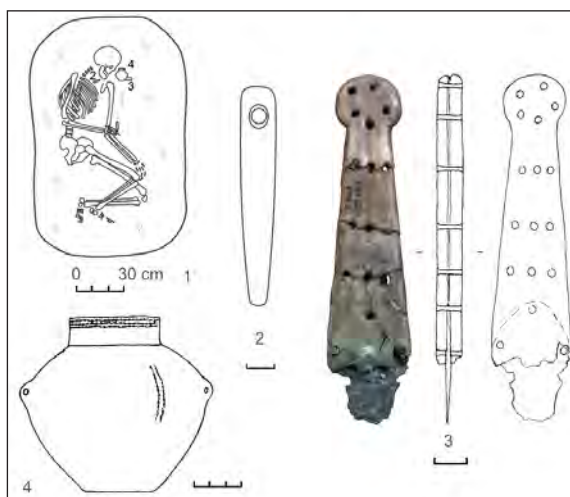
¹⁷ Jeunesse 2017, 173, Sl. 1, 2. 3.

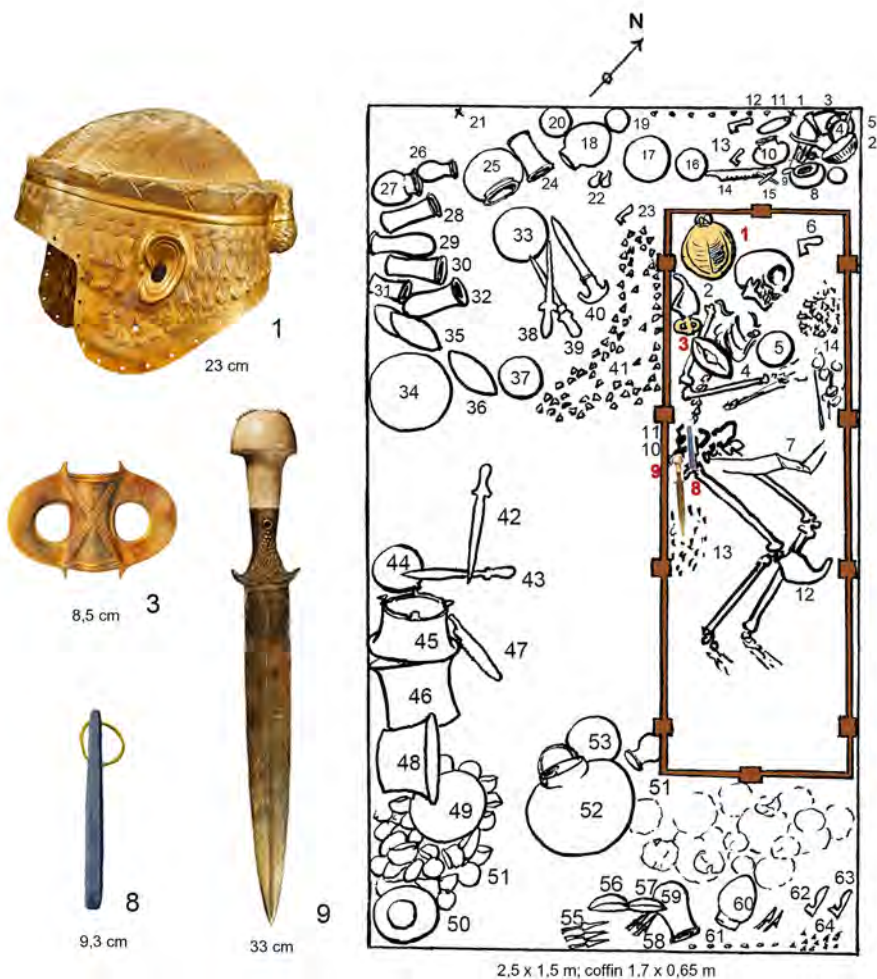
Slika 2. Majkop, Kurgan – 1: Brus; 2: Centralni grob (1 prema Пиотровский 1998 i Korenevskij 2012; 2 prema Фармаковский 1914 i Govedarica 2002)

Slika 3. Razmenny (Kostromska): Majkopski grob iz Kurgana 3 (1–13 prema Артамонов 1948)

Slika 4. Nerušaj: Usatovski grob (Grob 82) iz Kurgana 9 (1–4 prema Шмаглий / Черняков 1970; Foto B. Govedarica)

Slika 5. Ur, PG 755 – 1: Kruna u obliku kacige; 3: Dvojna sjekira; 8: Brus; 9: Bodež (adaptirano na osnovu Woolley 1934)

Drugi period: Sumerski kraljevski grobovi iz Ura

O daljem kontinuitetu ritualne upotrebe bruseva na evroazijskom području svjedoče nalazi iz grobova u Kalleh Nissaru,¹⁸ Bani Surmahu,¹⁹ Dar Tanhi,²⁰ Gululal-i Galbiju²¹ u zapadnom Iranu, te Tell Sabri²² i Tellu²³ u Mesopotamiji koji su datirani u razdoblje 3000–2500. BC (Sl. 1, 10–13).²⁴ Međutim, najnačajniji skup nalaza ove vrste predstavljaju oni iz kraljevske nekropole u Uru. Tokom istraživanja ove nekropole koja je oba-

vio Ser Leonhard Woolley u vremenu od 1926. do 1931. godine, pored mnoštva “kraljevskih” nalaza, nađeno je i oko 60 kamenih bruseva, od kojih najmanje tri odgovaraju luksuznoj, paradnoj varijanti. Svi ti nalazi pripadaju grobovima iz vremena prve urske dinastije, odnosno kraju prve polovine trećeg milenijuma (2600–2500. BC).²⁵

U drvenom sanduku bogatog groba PG 755,²⁶ uz pokojnika koji se vezuje za sumerskog kralja iz prve urske dinastije Mes-kalam-dug-a, ili nekog od njegovih neposrednih nasljednika, nađeni su brojni luksuzni grobni prilozi. Među njima se posebno ističu statusni simboli: bogato ukrašena ceremonijalna kaciga, odnosno kapa od zlatnog lima sa predstavom kose, ušiju i dijademe (Sl. 5, 1), dvojna sjekira od elektrona (Sl. 5, 3) te zlat-

¹⁸ Haerinck / Overlaet 2008, 47.

¹⁹ Haerinck / Overlaet 2006, 51, Sl. 27.

²⁰ Vanden Berghe 1972, 26, Pl. II, 2.

²¹ Vanden Berghe 1973, 31, 33.

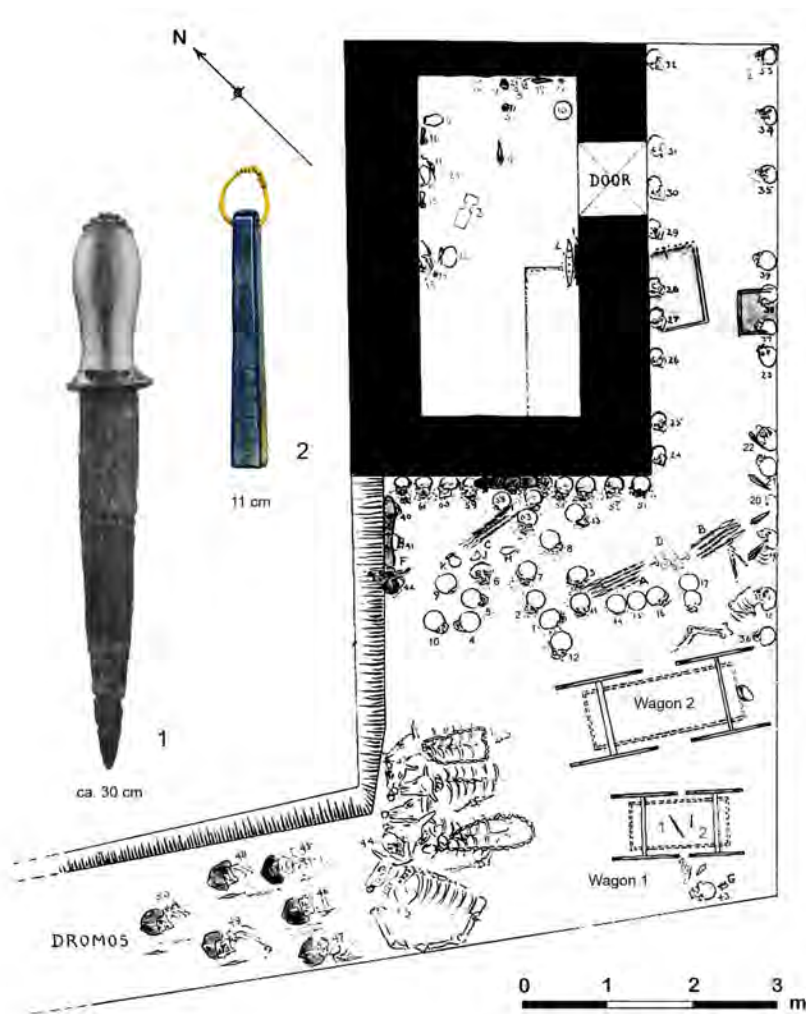
²² Tunca 1987, 40, Pl. 32.

²³ Parrot 1948, 126-127, Sl. 31g.

²⁴ Haerinck / Overlaet 2006, 50.

²⁵ Woolley 1934, 412-503.

²⁶ Ibid., 155-160.

Slika 6. Ur, PG 789 – 1: Bodež; 2: Brus (adaptirano na osnovu Woolley 1934)

ni bodež sa ukrašenom koštanom drškom (Sl. 5, 9). Pored bodeža ležao je paradni brus od lapislazulita sa obručem od zlatne žice (Sl. 5, 8). Bodež i brus su bili obješeni na pojas od srebra (Sl. 5, 7). Izvan sanduka, na širem prostoru ovog groba nađeni su dalji bogati prilozi, podijeljeni u nekoliko grupa, koje uključuju oružje (bodeži, koplja, sjekire), oruđe (dlijeta, testere) te metalno, kameno i keramičko posuđe (Sl. 5). U grupi iz sjevernog ugla grobne komore, pored metalnih sjekira, oruđa i posuđa, nađena su još dva jednostavna brusa, od kojih je jedan imao obruč od bakrene žice (Sl. 5, 9. 11).

Nalazi bodeža i brusa obješenih za pojasom susreću se i u drugim grobovima ove nekropole (PG 1312, PG 823 i PG 1618) koji u nešto jednostavnijoj varijanti ponavljaju mustru prethodno

navedenog kraljevskog groba (npr. PG 1312).²⁷ Veoma zanimljivi su i nalazi iz grobne komore PG 1054. Od pet pokojnika koji su tamo sahranjeni, svi su imali bodeže, a dva i bruseve, jedan pored glave i jedan u visini grudi.²⁸

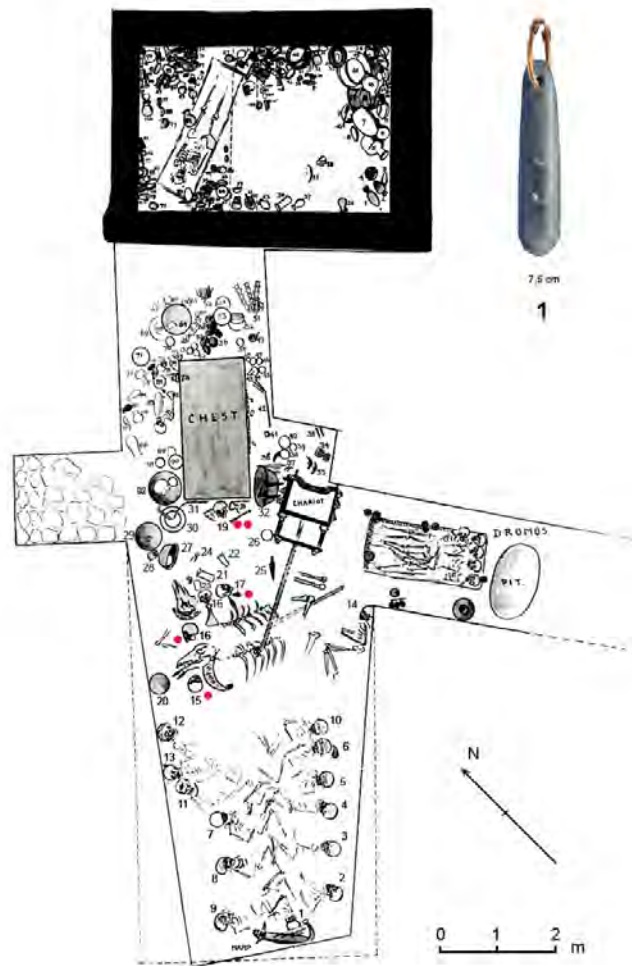
U grobu PG 789 nađen je luksuzni brus od lapislazulita skoro istovjetan onome iz PG 755. Ali ovaj put on nije bio uz pokojnika, već u sobi mrtvih, i to u waganu br. 1, gdje je bio položen pored bronzanog bodeža s bogato ukrašenom drškom (Sl. 6, Wagon 1).²⁹ Činjenica da su bodež i brus jedina dva nalaza u ovim kolima bez sumnje naglašava njihovu važnost.

U grobu PG 800 u kom je sahranjena kraljica PU-abi (Shub-Ad) nađeno je sedam bruseva,

²⁷ Ibid., 173-174.

²⁸ Ibid., 97 f., Sl. 17, 10-11, 22-23.

²⁹ Ibid., 62-72.

Slika 7. Ur, PG 800 – 1. Brus (adaptirano na osnovu Woolley 1934 i prema Ježek 2017)

ali ne u kraljevskoj grobnoj kameri, nego u njenom predvorju, u tzv. sobi mrtvih.³⁰ Pet bruseva je bilo priloženo zajedno sa bodežima uz pokojnike (Sl. 7, 15. 16. 19). Od toga su tri brus-bodež kompleta bila uz voditelje magaraca koji su vukli kola (Sl. 7, pokojnici 15–17), dok je jedan komplet od dva brusa i jednog bodeža ležao uz pokojnika broj 19 koji je “čuvao” drveni ormar (Sl. 7, 19). Jedan brus je bio položen uz dvije bronzane sjekire iza drvenih kola, dok je jedini luksuzni primjerak od uglačanog vulkanskog kamena sa alkom od zlatne žice (Sl. 7; L 7,5 cm) nađen ispod drvenog ormara. Njegova pripadnost ovom grobu nije sa sigurnošću potvrđena, a pretpostavlja se da je ovdje mogao propasti iz groba PG 789.

Sva tri luksuzna brusa iz kraljevskih grobova u Uru (PG 755, 789, 800) imaju zlatne karike za vezivanje, što upućuje na manir koji je primijenjen

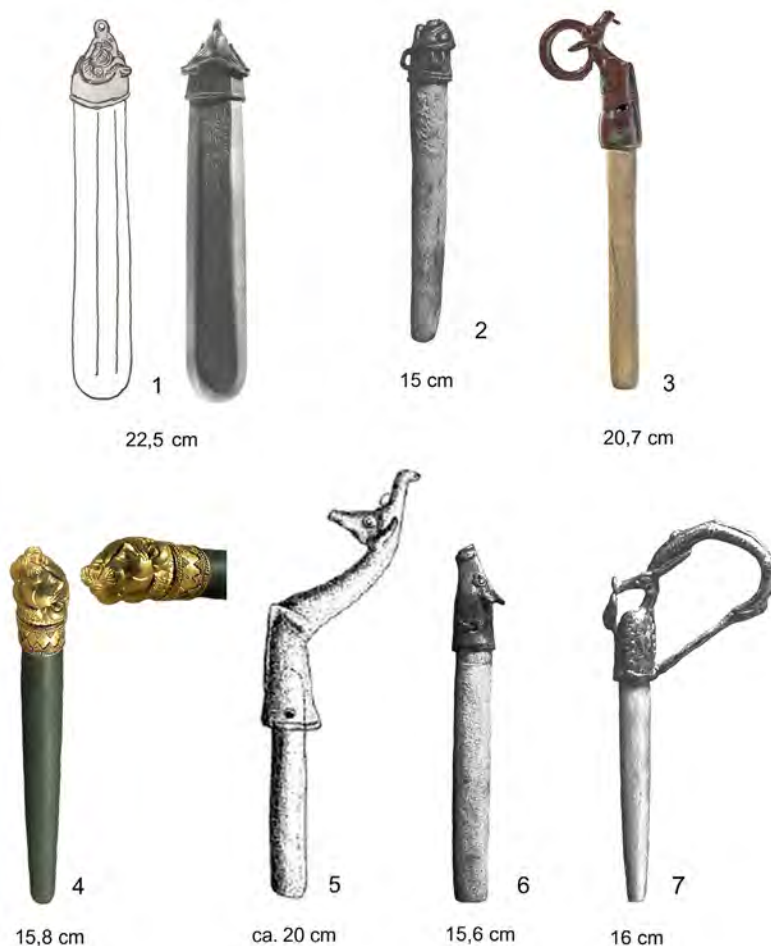
kod najstarijeg nalaza ove vrste, iz groba u Majkopu. Uglačana površina bez tragova upotrebe kod brusa iz groba PG 800, odnosno 789(?) takođe povezuje ove nalaze sa tradicijom sjevernog Kavkaza. Simbolični karakter i izuzetni značaj koji je brusevima pridavala aristokratija iz Ura naročito dobro je naglašen upotrebom skupog ukrasnog kamena lapislazulita koji je dobavljan iz udaljenih nalazišta s područja sjevernog Avganistana.³¹

Treći period: Starije željezno doba zapadnog Irana i Asirski reljefi

Krajem 2. Jt. BC otpočinje novi manir izrade luksuznih bruseva koji se odražava u formiranju metalnih drški i usadnika u obliku životinjskih glava, dok su sami brusevi redovno od abrazivnog kamena. Tipični predstavnici tog novog stila

³⁰ Ibid., 73 f.

³¹ Moorey 1981, 85-92.

Slika 8. 1: *Sippar*; 2: *Los Angeles*; 3: *Harvard*; 4: *Susa*; 5: *Bard-i-Bal*; 6, 7: *Los Angeles*
 (1 prema britishmuseum.org; 2, 6, 7 prema Moorey 1981; 3 prema Museum of Art Harvard;
 4 prema Harper et al. 1992; 5 prema Overlaet 2005)

susreću se u grobovima željeznog doba Luristana u zapadnom Iranu. Završeci drške, odnosno usadnika ovih bruseva, redovno su izvedeni u obliku glave rogatih životinja, rađenih u tipičnom stilu "luristanske bronzne", koji karakteriše kitnjasto stilizovani realizam. Najčešće su to glave jarca, ovna, jelena ili teleta koje su predstavljene naturalistički sa zaobljenim njuškama, velikim očima, malim uspravljenim ušima i zakrivljenim rogovima. (Sl. 8, 2. 3. 5. 6). Karakteristično je da je na dršci uvijek ostavljena mogućnost za pričvršćivanje na pojas, bilo da se radi o posebno napravljenom alci, ili o kružno zasvedenim rogovima životinje. Većina luristanskih bruseva nalazi se u različitim muzejskim zbirkama, gdje su dospjeli kao izdvojeni nalazi sa ilegalnih iskopavanja koja se na ovom području kontinuirano izvode od tridesetih godina prošlog vijeka

(Sl. 8, 2. 3. 6).³² Zbog toga su grobni konteksti u kojima su ti brusevi nađeni uglavnom nejasni. Sudeći po iskopavanjima obavljenim 1969–1970. u nekropoli Bard-I-Bal, oni pripadaju fazi Ib-IIa željeznog doba Luristana, odnosno razdoblju između 1150. i 900. BC (Sl. 8, 5).³³

Tipološki i vremenski ovoj grupi će pripadati i paradni brus iz Sippara u srednjoj Mesopotamiji koji je izrađen od zelenog serpentina sa bronzanim usadnikom u obliku glave ovna koja završava malom alkom (Sl. 8, 1). Na uglačanoj površini serpentina urezan je natpis, posveta kralja zemlje Mari Tukulti-Mera siparskom bogu sunca Shamashu. Pošto je Tukulti-Mer bio savremenik asirskog kralja Aššur-bel-kala (ca. 1073–1056.

³² Uključivanje fotografija na slici 8.3 bilo je moguće zahvaljujući ljubaznosti Harvard Art Museuma, kojem je autor duboko zahvalan.

³³ Overlaet 2005, 12, Pl. 6, 13.

Slika 9. Nimrud, Reljef iz sjeverozapadne Palate, Ashurnasirpal II (Pergamon Museum Berlin, foto B. Govedarica)

BC), ovaj brus se može dosta precizno datirati u vrijeme oko sredine 11. vijeka BC.³⁴ Veoma indikativan je i primjerak iz bogate ostave koja je bila deponovana u hramu boga Inshushinaka u Susi.³⁵ Ovaj primjerak dužine 15,8 cm rađen je od crnog škriljca (black schist) kružnog presjeka. Brus se stanjuje ka vrhu, dok drugi kraj završava drškom od zlatnog lima u obliku filigranski izvedene glave lava (Sl. 8, 4). Ostava iz Suse datirana je u srednji elamitski period (XIII–XII vijek BC).³⁶ Prema tome, ovo je najstariji brus sa zoomornim završetkom koji bi mogao biti i začetnik iranskih i mesopotamskih luksuznih bruseva sa zoomornim glavama.

Osim navedenih nalaza iz grobova i ostava, brusevi sa zoomornim završecima su posvjedočeni i na poznatim reljefima iz palate asirskog kralja Ashurnasirpala II u Nimrudu (883–859.

BC).³⁷ Mitološka krilata bića Apkallu (Abgal) sa ljudskim tijelom i glavom ptice ili čovjeka koja su predstavljena na tim reljefima imaju ulogu anđela zaštitnika.³⁸ Uz ostale atribute za pojasom imaju zadjenuta dva bodeža i brus sa završetkom u obliku glave teleta, konja ili jelena (Sl. 9). Brusevi predstavljeni na ovim reljefima odgovaraju luristanskim primjercima, naročito varijanti koju poznajemo iz zbirke u Santa Monici (Sl. 8, 6).³⁹

Držanje bodeža i bruseva za pojasom kod mitoloških Apkallua podudara se sa običajem koji je prvi put sa sigurnošću potvrđen u grobovima iz Ura i koji je vjerovatno bio zastupljen i u luristanskim grobovima, za koje nam podaci nažalost nedostaju. Međutim, uz evidentne sličnosti koje bruseve sa ovih reljefa smještaju u uobičajeni kontekst

³⁴ Herzfeld 1941, 138, Sl. 253; Grayson 1991, 111.

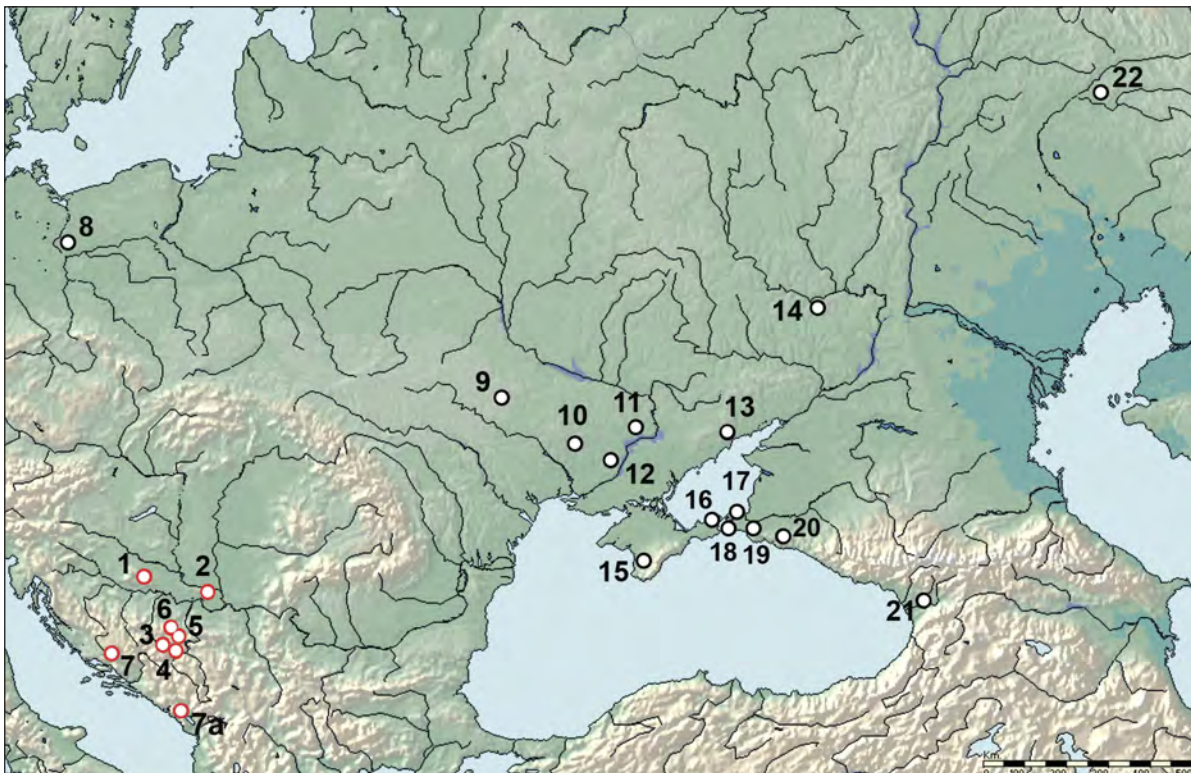
³⁵ Harper et al. 1992, 149, Kat. 91.

³⁶ Ibid.

³⁷ Cohen / Kangas 2010, 1 f.

³⁸ Ataç 2010, 150 f.

³⁹ Cf. <https://www.aphroditeancientart.com/product/luristan-whetstone-with-a-bronze-socket-handle-of-a-horned-animal-ca-1000-800-b-c/>

Slika 10. **Period IV** – 1: Kaptol; 2: Vukovar, Lijeva Bara; 3: Ilijak; 4: Brezje; 5: Osovo; 6: Hrastovača; 7: Grebci; 7a: Kneževića Glavica; **Period V** – 8: Vetersfelde; 9: Paske; 10: Tarnovka; 11: Chertomlyk; 12: Zolotaya Balka; 13: Berdyansk; 14: Sary Merchik; 15: Talaev; 16: Kul' Oba; 17: Ahtanizovka; 18: Zubov Chutor; 19: Malaya Bliznica; 20: Karagadeuash; 21: Vani; 22: Filippovka

luksuznih alatki ovog tipa, postoji i jedna bitna razlika po kojoj ovdje predstavljeni brusevi odstupaju od ustaljenog kanona. To je nedostatak perforacije koja služi za fiksiranje ovih alatki, zbog čega su oni na ovim predstavama zadjenuti za pojas. Ista konstatacija se odnosi i na primjerak sa lavljom glavom iz ostave u Susi, koji takođe nema perforaciju. Shodno tome, i ovaj luksuzni brus je, ukoliko je bio nošen, morao biti zadjenut za pojas.

Četvrti period: Starije željezno doba zapadnog Balkana i južne Panonije (Glasinačka etapa)

Početakom 8. vijeka prije naše ere dolazi do prve pojave bruseva sa ukrašenim bronzanim usadnicima na području Evrope, i to na prostoru zapadnog Balkana i u južnoj Panoniji. Prvi nalazi ovog tipa otkriveni su već krajem 19. vijeka na Glasinačkom području u istočnoj Bosni. Radi se o četiri brusa iz grobova pod tumulima iz Ilijaka (tumul 2, grob 1 iumul 13, grob 1),⁴⁰ Brezija

(grob 3)⁴¹ i Osova (tumul 2, grob 1),⁴² kao i o jednom usadniku bez očuvanog brusa iz groba 3 u tumulu 1 iz Hrastovače.⁴³ Tri dalja nalaza ovog tipa potiču iz južne Panonije: Kaptol tumul 9, grob 2, tumul 10, grob 1⁴⁴ i grob 269 iz nekropole Vukovar, Lijeva Bara.⁴⁵ Nedavno su otkrivena još dva ukrašena brusa koja pripadaju Glasinačkoj etapi. Jedan je bio priložen u okviru ostave ratničke opreme iz Grebaca (Grebci) u zaleđu srednje Dalmacije,⁴⁶ a drugi je bio priložen u grobu iz tumula Kneževića Glavica u Golubovcima kod Podgorice (Sl. 10, 7, 7a).⁴⁷

To je dosta velika grupa od ukupno deset primjeraka ukrašenih bruseva, od kojih su svi izuzev onog iz Grebca nađeni u grobovima ratnika.

⁴¹ Ibid., 52-55 (iskopavanja Fiala 1895).

⁴² Ibid. (iskopavanja Fiala 1897).

⁴³ Fiala 1896, 436-437.

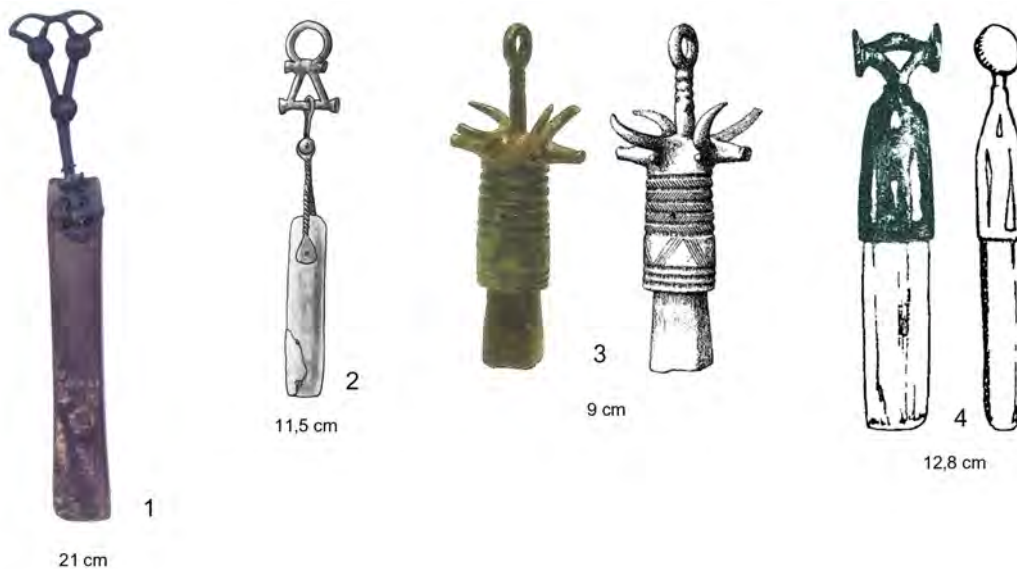
⁴⁴ Vejvoda / Mirnik 1972, 198. 200, Tab. 13, 2; 1975, 595-596, Tab. 7, 1. 8.

⁴⁵ Vinski-Gasparini 1973, 163-164, Tab. 125, 3.

⁴⁶ Marijan 1995, 56-57, Tab. 1, 5; 2, 5.

⁴⁷ Iskopavanja M. Bakovića, J. Peške i B. Govedarice 2023-2024, neobjavljeno.

⁴⁰ Govedarica 2017, 43-50 (iskopavanja Fiala 1893).

Slika 11. 1: Vukovar, Lijeva Bara, grob 263; 2: Brezje, grob 3; 3: Kaptol, tumul 10, grob 1; 4: Grepci (1 foto H. Potrebica; prema Fiala 1895; 3 prema Vejvoda / Mirnik 1972; 4: prema Marijan 1995)

Pa i ostava iz Grepca pored brusa sadrži komplet odbrambenog i napadačkog oružja, te nije isključeno da je ovdje u pitanju kenotaf koji je bio posvećen ratniku poginulom na nekom drugom mjestu. Ovdje se brojnošću i tipološkim karakteristikama posebno izdvajaju glasinački brusevi koji potiču iz bogatih, “kneževskih” grobova.⁴⁸ Iz tog razloga ovu prvu pojavu luksuznih brusova u Evropi možemo nazvati “Glasinačka etapa”. Sretna okolnost je da se ovi glasinački primjerci na osnovu ostalih nalaza mogu relativno precizno datirati, što omogućuje izdavanje dvije sukcesivne faze u okviru ove etape. Takvu podjelu potvrđuju i tipološke osobnosti brusova ovog područja.

Starijoj grupi pripadaju dva brusa sa jednostavnom drškom od tordirane bronzane žice i alkama za vješanje iz Vukovara i Brezja (Sl. 11, 1. 2). Tu spada i najvećim dijelom odlomljeni brus četvrtastog presjeka iz groba 1 u tumulu 10 iz Kaptola. On je imao bronzani usadnik, ukrašen antitetično postavljenim glavama bika, sa visokom šipkom i alkom za vezivanje, koji su, kao i vrat usadnika, ukrašeni kanelurama i zarezima (Sl. 11, 3). Na kraju tu je i brus iz Grebaca koji je okarakterisan jednostavnim bronzanim usadnikom sa grubim prorezima i alkom za vezivanje koja po obliku dosta podsjeća na primjerak iz Vukovara, Lijeva Bara (Sl. 11, 4), a tu će

pripadati i još neobjavljeni primjerak iz tumula Kneževića Glavica. Ova grupa je datirana u rani Ha C1 (800–750. BC).⁴⁹

Mlađoj grupi koja odgovara kasnom Ha C1 i početku Ha C2 (750–700. BC)⁵⁰ pripada većina glasinačkih luksuznih brusova, odnosno oba primjerka iz Ilijaka, nalaz iz Osova i usadnik iz Hrastovače, kao i primjerak iz tumula 9 u Kaptolu (Sl. 12). Za razliku od prve grupe, ovo je tipološki dosta kompaktna cjelina koju odlikuju elegantni izduženi usadnici, filigranski ukrašeni plastičnim obročima i ispupčenjima, kao i tehnikom ureza i proboja. Usadnici primjerka iz Ilijaka (tumuli 2 i 13) su po obliku skoro identični, uključujući i neobični završetak u vidu polukružne pločice sa perforacijom za alku (Sl. 12, 1. 2). Skoro istovjetni završetak ima i usadnik brusa iz Osova, koji po formi više odgovara nalazu iz Kaptola (Sl. 12, 3. 5). Od ovog donekle odstupa usadnik iz Hrastovače koji je dvodijelan (Sl. 12, 4). Svi sačuvani brusevi iz ove mlađe grupe izrađeni su od bjeličastog krečnog lapora okruglog presjeka. Kako oni iz starije grupe, tako su i ovi redovno priloženi uz željezno oružje, mahom mačeve, a za primjerke iz Ilijaka (Sl. 13), Osova i Vukovara znamo da su bili obje-

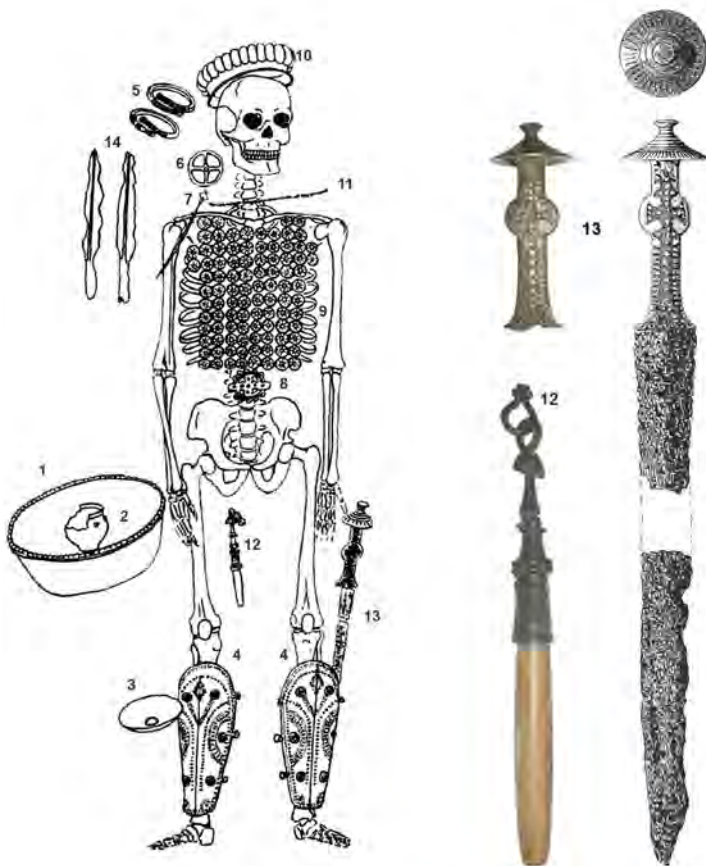
⁴⁸ Čović 1979, 143 f.

⁴⁹ Govedarica 2017, 55.

⁵⁰ Ibid., 55-56. Apsolutno datiranje obje faze izvršeno je prema dendrohronološki ažuriranoj shemi M. Trachsel (Trachsel 2004, 151-152).

Slika 12. 1: Ilijak, tumul 13, grob 1; 2: Ilijak, tumul 2, grob 1; 3: Osovo, tumul 2, grob 1; 4: Hrastovača, tumul 1, grob 3; 5: Kaptol, tumul 9, grob 2 (1, 2 prema Fiala 1893; 3 prema Fiala 1899a; 4 prema Fiala 1899; 5 prema Vejvoda / Mirnik 1972; foto 2, 3 B. Govedarica; 5 H. Potreblica)

Slika 13. Ilijak, Tumul 2, grob 1
(prema Benac / Čović 1958 i Govedarica 2017)

šeni za pojas.⁵¹ Veoma zanimljiv detalj predstavljaju privjesci na usadniku primjerka iz Osova koji takođe imaju oblik brusa (Sl. 12, 3. 3a), kao i bronzana kanija nalaza iz Kaptola (tumul 9/2) koja je, kao i usadnici bruseva iz ove grupe, ukrašena tehnikom proboja (Sl. 12, 5).

Peti period: luksuzni brusevi skitskog tipa

Skoro 200 godina nakon prethodne etape luksuzni brusevi će još jednom stupiti na praistorijsku scenu. Ovog puta se radi o grobovima iz skitskih kurgana iz vremena od kraja 6. do kraja 4. v. BC, koji su skoncentrisani na relativno malom području oko Azovskog mora (Krim, Kerč, Taman, Kuban, Donji Dnjepr). Luksuzni brusevi sa zlatnom oplatom nađeni su u elitnim grobovima iz sljedećih kurgana: Malaja Bliznica, Kuban, centralni grob (Sl. 14, 1),⁵² Kul'-Oba, Kerč, centralni grob (Sl. 14, 2);⁵³ Talaevskij, Krim, periferni grob (Sl. 14, 3);⁵⁴ Berdjansk, Zaporozje, centralni grob (Sl. 14, 4);⁵⁵ Čertomlijk, Nikopolj, centralna katakomba, brus i još tri zlatne oplata (Sl. 14, 5. 7);⁵⁶ Karagodeuaš, Kuban, centralni grob komora 4 (Sl. 14, 8).⁵⁷ U dva kurgana nađene su srebrne oplata bruseva: Starij Merčik, Harkov, Kurgan 11; Paske, donji Bug, kurgan 9.⁵⁸ Dva brusa su nađena u ostavama iz Ahtanizovke na Tamanskom poluostrvu i iz Vetersfelde na srednjem Odru (Sl. 14, 6. 10).⁵⁹ Mada je ostava iz Vetersfeldea deponovana daleko izvan skitskog područja, njen sadržaj je u cjelini skitskog karaktera, te nema nikakve dileme oko njene kulturne pripadnosti.⁶⁰

Skitski brusevi su rađeni od zelenkastog, braon ili crnog škriljca kružnog presjeka, u formi koja se sužava prema vrhu. Suprotni kraj na kome je perforacija obavijen je oplatom od zlatnog, rjeđe srebrnog lima. Ta oplata je najčešće bogato protkana apstraktnim ukrasima u maniru grčke toreutike (Sl. 14, 1–6), mada ima i primjeraka bez posebnih ukrasa (Sl. 14, 7–10). Brusevi skitskog

tipa susreću se i u ranim sarmatskim grobovima (Filipovka, Kurgan 1-dromos, Kurgan 29, grob 1, Sl. 15, 1–3),⁶¹ Zubov Chutor,⁶² kao i kod heleniziranih domorodaca, poput primjerka iz groba 9 u Vani na Kolchidi (Sl. 14, 9).⁶³ Najmlađi primjerak ovog tipa nađen je u jednom sarmatskom grobu u Povolžju, s početka II v. pr. n. e.⁶⁴

Slično nalazima iz Glasinačke etape, luksuzni brusevi skitskog tipa redovno se prilažu zajedno sa željeznim mačevima (akinakis). O načinu nošenja ovih alatki svjedoče skulpture skitskih ratnika, kao što su one iz Ternovke (Sl. 16), Zolotaje Balke i Erdelevke, kod kojih su brusevi redovno obješeni o pojas.⁶⁵ Indikativno je da su na skitskim skulpturama predstavljeni jednostavni brusevi, za razliku od asirskih reljefa, na kojima bića Apkallu za pojasom nose samo luksuzne, odnosno ukrašene primjerke.

Pitanje realne i simbolične funkcije luksuznih bruseva

Kako se može zaključiti iz prethodnog izlaganja, ukrašeni, odnosno luksuzni brusevi se u toku duge egzistencije alatki ovog tipa pojavljuju samo povremeno, i to isključivo u bogatim grobovima, u pojedinim ostavama, kao i predstavljeni na pojedinim kulturnim reljefima. No, bilo bi pogrešno te luksuzne primjerke posmatrati odvojeno od jednostavnih, jer se ovdje radi o dvije varijante istih alatki. U grobovima i ostavama, na naznačenim reljefima, kao i kod skitskih skulptura, brusevi se redovno nalaze zajedno sa metalnim oružjem. Navedene vrste nalazišta i objekata su i najpouzdaniji izvori za razmatranje svih kulturno-istorijskih aspekata ovih alatki, s tim što i po brojnosti i po značaju apsolutno prevladavaju grobovi. Grobovi su i jedine zatvorene cjeline u kojima se brusevi susreću za sve vrijeme njihove upotrebe. Funerarni kontekst svjedoči o dugom trajanju ove tradicije i pruža najvjerodostojnije podatke o stvarnoj i simboličnoj funkciji bruseva, pošto je sasvim sigurno da njihov položaj u grobu nije samo pitanje transcendentalne

⁵¹ Govedarica 2017, 51; Demo 1996, 35, Sl. 16.

⁵² Wieland 2013, 266 (iskopavanja A. I. Verebrjusov 1882).

⁵³ Fedoseev 2007, 237 f. (iskopavanja P. Dubrux 1830).

⁵⁴ Wieland 2013, 429-430; Ježek 2017, 29, Sl. 6E (iskopavanja Veselovskij 1891).

⁵⁵ Wieland 2013, 249 (iskopavanja Čeredničenko 1977–1978).

⁵⁶ Rolle et al. 1998, Tab. 46, Kat. 129, 151, 194, 195.

⁵⁷ Wieland 2013, 327-328 (iskopavanja Felicyn 1888).

⁵⁸ Полин 2014, 124.

⁵⁹ Ježek 2017, 27; Wieland 2013, 430.

⁶⁰ Nebelsick 2003, 63 f.

⁶¹ Аникеева, Яблонский 2012, 47-48, Sl. 1, 1. 2. 6.

⁶² Malyšev, Treister 1994, 57, Sl. 14.

⁶³ Kacharava et al. 2008, pl. 35; iskopavanja O. Lordkipanidze 1969. godine.

⁶⁴ Полин 2014, 124.

⁶⁵ Ольховский / Евдокимов 1994.

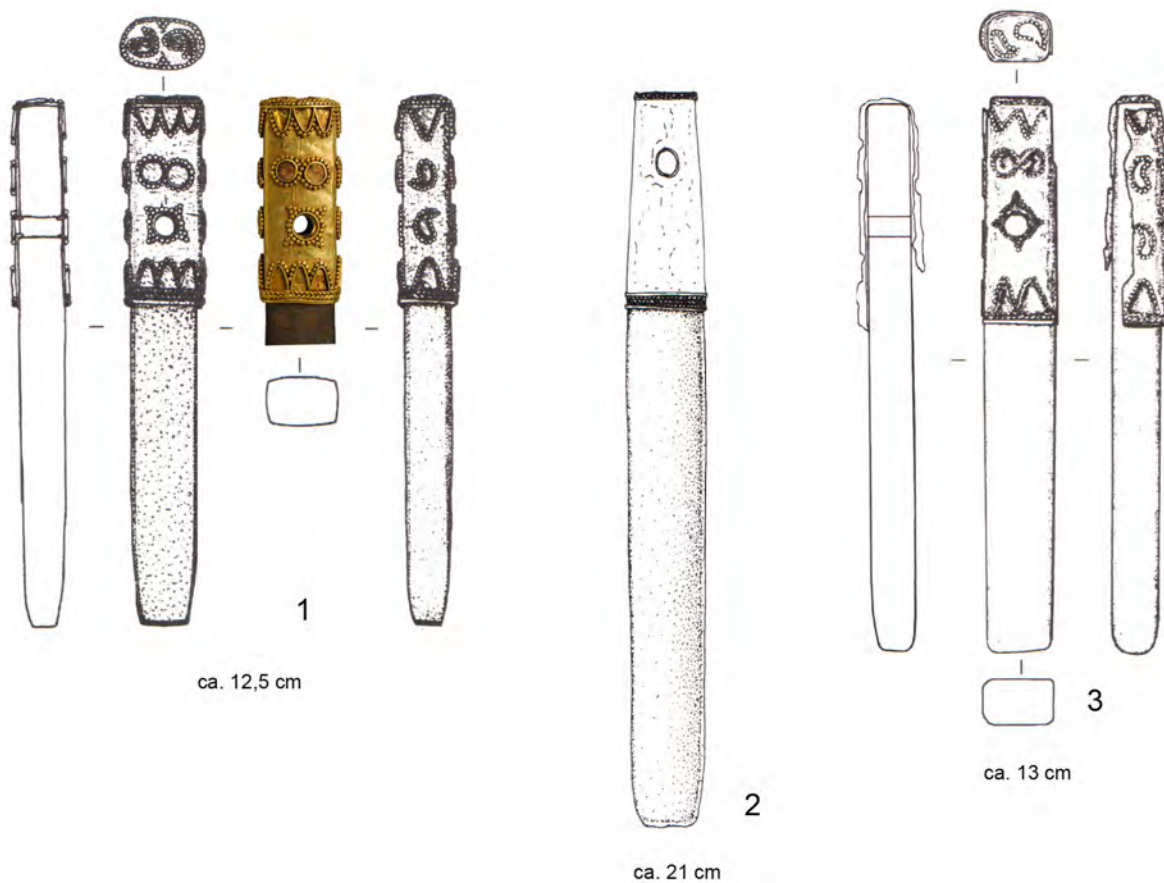

Slika 14. 1: Malaya Bliznica, Centralni grob; 2: Kul'Oba, Centralni grob; 3: Talaev, periferni grob; 4: Berdiansky, centralni grob; 5, 7: Chertomlyk, centralna katakomba; 6: Ostava Athanizovka; 8: Karagodeuash, Centralna grobna komora; 4; 9: Vani, grob 9; 10: Ostava Vettersfelde (1, 3, 6, 8 prema Ježek 2017; 2 prema Saverkina 1997; 4 prema Reeder 1999; 5 prema Rolle et al. 1998; 7 prema Алексеев 2012; 9 prema fitzmuseum.cam.ac.uk; 10 prema Nawroth 2007)

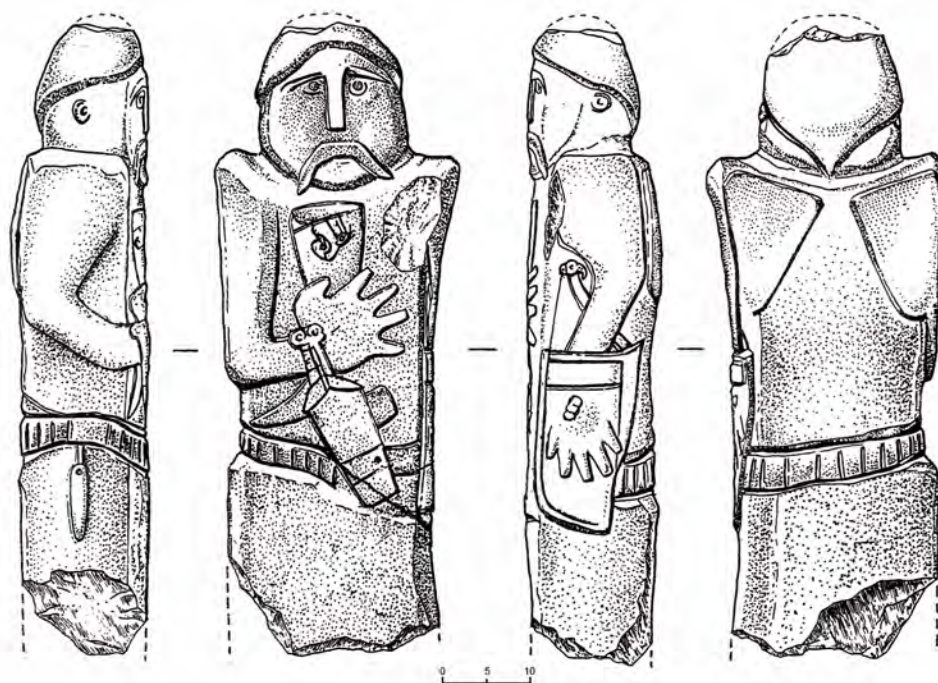
fikcije već i odraz onoga čemu su oni služili u realnom životu. Važna dopuna i dalja potvrda ovakve interpretacije grobnih nalaza su asirski reljefi sa predstavama naoružanih Apkallua i naročito skulpture skitskih ratnika koji u svojoj opremi redovno imaju bruseve obješene za pojas. Mada su takve predstave poznate samo u završnim fazama upotrebe ovih alatki, činjenica da se one ponavljaju u okviru dva sukcesivna, ali

međusobno jasno razdvojena razdoblja, govori u prilog stabilnosti ove tradicije. Iz tog razloga ove figuralne predstave, u kombinaciji sa podacima iz grobova, mogu dobro poslužiti kao model načina nošenja bruseva i sastava ratničke opreme u starijim razdobljima njihove upotrebe.

Ritual prilaganja bruseva uz oružje se tokom 4. milenijuma BC iz svoje prapostojbine na sjevernom Kavkazu (Majkop) širi na sjeverozapad

Slika 15. *Filipovka*: 1, 3: *Kurgan 29, grob 2*; 2: *Kurgan 1, dromos* (1–3 према Анিকেва / Яблонский 2012)

Slika 16. *Tervovka* (према Ольховский / Евдокимов 1994)

Crnog mora (Usatovo) i doseže do srednje Italije (Rinaldone). Četvrti milenijum BC se inače smatra vremenom nastanka ratničkog staleža i širenja ratničke ideologije na evroazijskom prostoru.⁶⁶ Međutim, kako svjedoče grobni i drugi nalazi, te važne socijalne promjene ne odvijaju se svuda istim intenzitetom, niti se u arheološkim izvorima manifestuju na isti način. To se veoma dobro reflektuje i u obimu i pravcima širenja rituala prilaganja bruseva u ratničke grobove, jer poslije početnog impulsa taj običaj nije uhvatio korijena u daljem razvoju ni u crnomorskim stepama, niti dalje na zapadu. U velikim evropskim kulturama iz trećeg milenijuma: Vučedol, Schnurkeramik, Glockenbecher, Yamnaja, Katakombnaja, uopšte nema ovakvih bruseva, ili bolje rečeno, njihov grobni ritual ne poznaje priloge ovog tipa. Prepoznatljivo obilježje muških grobova kulture Glockenbecher su *Armschutzplatte* (*brassard d'archer*), ali tamo nema bruseva. U Schnurkeramik kulturi i u kulturi katakombnih grobova tu ulogu imaju bojne sjekire, dok u grobovima kulture Yamnaja uopšte nema ratničkih obilježja.

Na zapadu se jednostavni brusevi ponovo pojavljuju tek početkom drugog milenijuma BC, odnosno u razvijenom ranom bronzanom dobu po Reineckeu. To su ipak dosta rijetki slučajevi vezani za pojedine elitne grobove, npr. u Francuskoj (Lannion, "La Motta"),⁶⁷ Holandiji (Lydite, Monnikenbraak),⁶⁸ ili Velikoj Britaniji (The Hove Barrow).⁶⁹ U većem obimu brusevi se tamo pojavljuju tek u vrijeme srednjoevropskog kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba. Prve ukrašene primjerke na području Evrope predstavlja deset prethodno prezentovanih bruseva Glasinačke etape (8. v. BC). To su i jedini do sada poznati luksuzni brusevi na području zapadno od Buga i Odre.

Kako sada izgleda, ovaj običaj je najkonsekventnije prihvaćen na prostoru južno od Kavkaza, u zapadnom Iranu i u Mesopotamiji, gdje se sa sve više intenziteta nastavlja tradicija otpočeta u okviru majkopske kulture. Na tom prostoru se najčešće javljaju i jednostavni i luksuzni brusevi (Kalleh Nissar, Bani Surmah, Dar Tanha, Ur, Tell Sabra, Susa, Sippar, luristanski

brusevi).⁷⁰ Područje sjevernog Kavkaza će se početkom prvog milenijuma BC ponovo pokazati kao važno polazište u širenju ovog običaja. To je vezano za kimersku invaziju koja kreće sa tog prostora i preko crnomorskih stepa doseže do Panonije i srednje Evrope. Prvi tragovi tog prodora u Panoniji datiraju u 9. vijek prije Hrista (Ha B3), ali se oni u punoj mjeri osjećaju i početkom narednog razdoblja.⁷¹ U grobovima kimerskih ratnika redovno se susreću jednostavni brusevi te u tom kontekstu treba tražiti i razloge učestale pojave kombinacije bruseva i mačeva, odnosno širokog prihvaćanja ove ratničke simbolike u ovom dijelu Evrope.⁷² To se posebno odnosi na Glasinačko područje, na kome u prethodnom periodu uopšte nije postojao običaj prilaganja oružja u grobove.⁷³

U cjelini gledano, pripadnost bruseva opremi ratnika iz vremena bronzanog i željeznog doba Evroazije može se smatrati jednim od njihovih osnovnih kulturno-istorijskih obilježja. Ta tradicija otpočinje na području sjevernog Kavkaza u prvoj polovini 4. mil. BC, odnosno u vrijeme pojave prvih bodeža od arsen-bronze i bruseva kojima su oštreni. U tom okviru je nastao i običaj prilaganja ovih alatki u grobove zajedno sa oružjem. Bronzanodobska kombinacija brus-bodež već predstavlja set vezanih nalaza koji upućuje na ratnika, simbolizirajući oštrinu i snagu njegovog oružja, kao i pripadnost pokojnika ratničkom staležu. U grobovima željeznog doba brusevi se prilažu uz mačeve, te se sada može govoriti o kombinaciji brus-mač, kao ratničkim simbolima koji nastavljaju staru tradiciju. Nema opravdanog razloga za sumnju da je ova kombinacija brusa i bodeža, odnosno brusa i mača, već u realnom životu označavala stalešku pripadnost pokojnika, odnosno njegov ratnički status. Ritualno prilaganje tih atributa uz pokojnika možda je još važnije, jer treba da mu obezbijedi istovjetne beneficije i u narednom, vječnom životu.

Ovdje treba takođe naglasiti da navedeni grobni ritual od samog početka podrazumijeva prilaganje i jednostavnih i luksuznih bruseva. U pogledu simbolične vrijednosti tu nema suštinske razlike, jer su obje varijante nosioci iste

⁶⁶ Hansen 2013, 101 f.; Jeunesse 2014, 171 f.

⁶⁷ Butler / Waterbolk 1974, 127 f., Sl. 4, 11; 13, 11.

⁶⁸ Butler 1990, Sl. 14, 16; 16A, 3.

⁶⁹ Curwen 1954, 152-154.

⁷⁰ Up. bilj. 18-21, kao i nalaze iz drugog i trećeg perioda.

⁷¹ Ivantchik 2001, 122; Potrebica 2002, 195 f.

⁷² Metzner-Nebelsick 2002, 398 f.; Ivantchik 2001, Sl. 59, 8; 61, 3; 62, 12.

⁷³ Govedarica 2017, 41-42.

simbolike i ideje koja proističe iz njihove primarne funkcije brušenja i oštrenja. Upadljivo je da se vrsta oružja mijenja shodno razvojnim tendencijama, tako da u mlađim razdobljima ulogu bodeža preuzima mač. Samo brusevi ostaju konstantni element, što ih izbacuje u prvi plan kao vodeći i prepoznatljiv simbola u ovom ritualu i ujedno objašnjava njihovu široku rasprostranjenost u vremenu i u prostoru.

U suštini, osnovni nosilac te ratničke simbolike je jednostavni utilitarni brus u kome je oličena iskonska funkcija ošttrila. Takvi brusevi se i susreću u najvećem broju. Luksuzna izvedba primjeraka iz bogatih grobova ne označava ništa novo i drugačije, već samo dodatno potencira simbolični značaj ovih alatki u okvirima navedenog kulta. Međutim, zbog tipološke razuđenosti oni su arheološki neuporedivo vredniji od jednostavnih primjeraka. Oni pružaju veliku količinu dodatnih informacija, počev od mogućnosti praćenja hronoloških i razvojnih finesa, do bližeg određenja socijalnog statusa pokojnika kome su priloženi. Rijetki momenti u kojima se ti luksuzni egzemplari pojavljuju također su dobar indikator povoljnih socijalnih prilika i opšteg prosperiteta koji je bio dostignut u datom vremenu i na datom prostoru.

Da se kod ukrašenih bruseva ne može raditi o simbolima individualne vlasti, pokazali smo na drugom mjestu na primjeru ovakvih nalaza iz glasinačkih “kneževskih” grobova, koji su često bili interpretirani kao vladarske insignije.⁷⁴ To ne znači da luksuzni brusevi ne spadaju u opremu poglavarških grobova, već samo da su oni i tamo obilježje ratnika, dok ulogu oznake nosioca vlasti imaju skiptri ili drugi visoko simbolični predmeti, koji se ne drže za pojasom, već se nose u ruci ili na glavi. No, dokaz pripadnosti ratničkom staležu je i ovdje veoma bitan jer, kako je poznato, ratnici su bili vodeća struktura u društvima bronzanog i željeznog doba, uključujući i urbane zajednice Mesopotamije. Kraljevi, kneževi i drugi poglavari regrutovani su iz ratničke aristokracije, kao elitnog dijela te društvene strukture.⁷⁵

Veoma dobar pokazatelj hijerarhije statusnih simbola je oprema pokojnika iz prve urske dinastije (kralj Mes-kalam-dug ili njegov nasljednik) iz groba PG 755 u Uru. Kompletna oprema

ovog pokojnika, kako u drvenom sanduku tako i na širem prostoru grobne komore, raznovrsna je i raskošna, upravo onako kako kralju i dolikuje. Međutim, statusni simboli koje je on nosio u ceremonijalnim prilikama nalaze se uz njega, i to na jasno definisanoj poziciji (Sl. 4). Za srebrnim pojasom je zlatni bodež i brus od skupog lapislazulita kao set koji označava pripadnost ratničkoj aristokratiji. Dvojna sjekira od elektrona koja je nošena na dršci kao skiptar i koja predstavlja oznaku individualizirane, vjerovatno nasledne vlasti, ležala je uz desni humerus. Zlatna ceremonijalna kapa sa naznakom lijepo ukrašene vladarske dijademe i detaljima glave vjerovatno je rađena po mjeri pokojnika. Ona je ležala iza lobanje, a ovdje ima ulogu krune – koja simbolizuje bogom danu kraljevsku vlast.

Pojava ukrašenih bruseva u elamitskim (Susa), mesopotamskim (Sippar) i skitskim ostavama (Ahtanizovka, Vettersfelde), kao i na asirskim kulturnim reljefima (Nimrud), dodatno naglašava njihovu simboličnu vrijednost koja se na ovaj način proširuje i na votivne, apotropijske i druge kultne domene. S obzirom na to da su i u tom kontekstu brusevi mahom udruženi sa oružjem, to se i ovdje kao polazno ishodište nameće ratnička simbolika i rituali vezani za tu sferu.

Na površini skitskih luksuznih bruseva nema tragova upotrebe, osim što su kod većine njih konstatovani tragovi metala: Ahtanizovka (srebro, zlato, bakar), Chertomlyk (zlato); Karagodeuash (zlato); Kul'-Oba (zlato); Talaevsky (zlato, srebro, bakar).⁷⁶ To ne bi trebalo da čudi s obzirom na primarnu funkciju ovog tipa bruseva za oštrenje bodeža i mačeva, o čemu smo opširno govorili u ovom tekstu. Ipak, učestali tragovi zlata i srebra na površini ovih bruseva naveli su neke autore da ih okarakterišu kao alatke za ispitivanje kvaliteta plemenitih metala (*touchstone*).⁷⁷ Najdalje u tome je otišao Martin Ježek, koji u obimnoj, nedavno objavljenoj studiji sve bruseve ovog tipa, počev od najstarijih primjeraka iz majkopske kulture, interpretira kao *touchstones*.⁷⁸ Pritom on ide još dalje u prošlost, navodeći neke duguljaste kamene sjekire iz neolita i bakarnog doba (Prag, Varna II, grob 3) kao instrumente za provjeru kvaliteta metala.⁷⁹ Međutim, osnovno pola-

⁷⁴ Ježek 2017, 30-32.

⁷⁷ Williams / Ogden 1994, 142; Аникеева 2010, 192 f.

⁷⁸ Ježek 2017, passim.

⁷⁹ Ibid., 8, 23.

⁷⁴ Govedarica 2017, 57 f.

⁷⁵ Babić 2002, 70 f.; Steuer 2003, 11 f.

zište za ove njegove zaključke nisu odgovarajući praistorijski nalazi, već vikiški brusevi iz Birke, na kojima su utvrđeni tragovi različitih metala. Iz tog ranosrednjovjekovnog miljea autor retrospektira sve do neolita, navodeći masu raznih, ali mahom slabo definisanih i u cjelini prilično nejasnih primjera, kao potporu svojoj tezi. Pritom su sva prethodna tumačenja, počev od interpretacije ovih nalaza kao alatki za brušenje i oštrenje, do njihovog opredjeljenja u smislu statusnih simbola, okarakterisana kao posljedica “moći pogrešne paradigme” i “arheološki mit”, koje kao takve treba odbaciti.⁸⁰

O *touchstone* tezi u praistorijskom dobu može se argumentovano diskutovati jedino kad su u pitanju spomenuti skitski brusevi sa tragovima plemenitih metala, kao i u pogledu nešto starijeg primjerka iz Suse, na kome su takođe nađeni tragovi zlata.⁸¹ No, sve su to argumenti malog dometa, jer se odnose samo na posljednje faze upotrebe praistorijskih bruseva, dok na primjercima iz prethodnih perioda nema nikakvih tragova plemenitih metala. U vezi sa mogućnošću korištenja skitskih bruseva kao *touchstone*, specijalista za skitsku kulturu Sergej Polin se pita ko je sve mogao obavljati tu kontrolu, jer brusevi nisu nađeni samo u kraljevskim grobovima, kao i zašto Grci, kao vodeći juveliri tog doba i glavni liferanti skitskog zlata, nisu koristili ovu metodu.⁸² Sam Ježek ne može da nađe pravi odgovor na pitanje koje sebi postavlja: zašto su varvarski vladari imali potrebu da kontrolišu kvalitet plemenitih metala.⁸³

Neobično je da su u ovoj studiji u potpunosti izostavljeni ukrašeni brusevi iz okvira Glasinačke etape koji predstavljaju najvažniju pojavu ovih alatki zapadno od Skitske države i njenog interesnog prostora. Da je konsultovan taj materijal, bilo bi jasno da stanovnici glasinačkog područja sve do doba helenizma nisu imali nikakvog dodira ni sa zlatom, niti sa srebrom, te da brusevi iz glasinačkih “kneževskih” grobova nikako nisu mogli biti *touchstone*. Za razliku od toga, na svim prostorima i u svim razdobljima upotrebe bruseva nalazimo potvrde grobnog ritusa u kome oni, barem kad je u pitanju praistorijsko doba, predstavljaju statusni simbol ratnika. Time se

naravno ne isključuje mogućnost da su ti brusevi prije stavljanja u grob bili korišteni za ritualno, ili realno, oštrenje bodeža i mačeva, jer to je prvobitna namjena ovih alatki iz koje proizilazi njihova simbolična vrijednost. Ne može se isključiti ni mogućnost da su zlatom opsjednuti skitski kraljevi ovim alatkama provjeravali kvalitet proizvoda od plemenitih metala. No, to je mogao biti samo efemerni utilitarni ili ritualni ekskurs na izmaku jedne davno etablirane i široko prihvaćene tradicije u kojoj je ovim alatkama bila namijenjena daleko značajnija socijalna funkcija: artikulacija snage ratnika i oštine i ubojitosti njegovog oružja.

Summary

Luxury Whetstones in the Bronze and Iron Ages of Eurasia

The paper discusses the research conducted so far on the oblong whetstones with a perforation for hanging, and is especially focused on the question of their interpretation. The author makes a distinction between the simple, utilitarian variant of this kind of whetstone and the luxury, ceremonial type. Both types most frequently occur as offerings in graves, in association with metal weapons, which, in addition to their utilitarian function, highlights their symbolic purpose.

It is established that the appearance of these whetstones can be dated to the first half of the fourth millennium BC in the region of the North Caucasus, and that it is coeval with the appearance of the first daggers made of arsenic bronze. The further development of the whetstones, during the third and second millennium BC, took place mainly in the territory of Mesopotamia and western Iran. At this time, these tools occurred only sporadically in central and western Europe. It was not before the first millennium BC that their presence in these areas increased, in connection with the so-called Cimmerian invasion that started off from the region north of the Caucasus and reached Pannonia and eventually central Europe.

The greatest attention in the paper is given to the elaborate variant of these tools—that is, whetstones with a decorated tang—that, due to their typological diversity, offer most of the archaeologically valid information. Five periods can be recognised in the development of decorated whetstones, which correspond well

⁸⁰ Ibid. 19, 63 f.

⁸¹ Harper et al. 1992, 149; Ježek 2017, 38-39.

⁸² Полин 2014, 124.

⁸³ Ježek 2017, 33.

with the general tendencies in cultural development of the final millennia of the prehistoric era, as well as with the routes of expansion of the graves containing warfare-related grave goods. The regions of Mesopotamia and western Iran are of particular importance in this respect, as well as the area around the Sea of Azov inhabited by the Scythians.

In the 8th century BC, decorated whetstones emerged in the territory of the western Balkans and southern Pannonia (Period IV, Glasinac stage), and this represents the first and the only instance of the luxury type in the region west of the Prut River and the Black Sea.

It is concluded that this type of whetstone was carried attached to the belt and represented the status symbol of a warrior. The decorated objects were carried by members of the warrior elite, as well as leaders and rulers, but not as the symbol of power. Instead, they continued to serve as a recognisable symbol of affiliation to the social class of warriors from which leaders were recruited during the Bronze and the Iron Age. Thus, the display of affiliation with the warrior elite was of great importance even for the rulers. The whetstones reflected this affiliation, whereas the role of the symbols of power was played by sceptres and other symbolically charged objects that were not carried around the belt, but in the hand or on the head.

Literatura

- Алексеев, А. Ю.* 2012, Золото скифских царей в собрании Эрмитажа, Государственный Эрмитаж 2012.
- Аникеева, О. В.* 2010, «Оселки» — пробирные камни из Филипповки, в: Археология и палеоантропология евразийских степей и прилегающих территорий. Сб. статей в честь 60-летия Л. Т. Яблонского, МИАР №13, «Таус», Москва 2010, 192-205.
- Аникеева, О. В. / Яблонский, Л. Т.* 2012, Так называемые оселки сарматского времени из могильника Филипповка 1: естественно-научные исследования, в: Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями, Книга 1, ИИМК РАН, Периферия, СПб. 2012, 47-53.
- Артамонов, М. И.* 1948, Третий Разменный курган у ст. Костромской, Советская Археология X, Москва 1948, 161-182.
- Атаç, М.-А.* 2010, The Mythology of Kingship in Neo-Assirian Art, Cambridge 2010.

- Babić, S.* 2002, 'Princely Graves' of the Central Balkans – Critical history of research, Journal of European Archaeology V (1), Cambridge 2002, 70-88.
- Badatian, R. S. / Avatisian, P. / Smith, A. T.* 2009, Periodisation and Chronology of Southern Caucasia: from the Early Bronze Age through Iron III Period, in: The Archaeology and Geography of ancient Transcaucasian Societies, Vol. I, The University of Chicago, Oriental Institute Publications, vol. 134, Chicago 2009, 34-93.
- Benac, A. / Čović, B.* 1958, Glasinac. Dio 2, Željezno doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1958.
- Burghardt, M.* 2012, Oselki z otworem do podwieszania w kulturach stepowych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, Collectio Archaeologica Ressoviensis Tomus XVI, Rzeszów 2012.
- Butler, J. J.* 1990, Bronze Age metal and amber in the Netherlands (I), Palaeohistoria 37/38 (32), Groningen 1990, 47-110.
- Butler, J. J. / Waterbolk, H.* 1974, La fouille de A.-E. Van Giffen à la Motta, un tumulus de l'âge du Bronze ancien à Lannion (Bretagne), Palaeohistoria 16, Groningen 1974, 107-167.
- Capelle, T. / Frey, O.-H. / Gebühr, M. / Steuer, H. / Thrane, H.* 1998, Fürstengräber, in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (RGA). 2. Auflage. Band 10, Berlin / New York 1998, 168-220.
- Cohen, A. / Kangas, S. E.* 2010, Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography, Paperback 2010.
- Curwen, E. C.* 1954, Archaeology of Sussex, Methuen & Co. 1954.
- Čović, B.* 1979, Kneževski grobovi glasinackog područja, u: Garašanin, M. (ur.), Sahrnjavanje kod Pira, Balkanološki institut SANU, Beograd 1979, 143-167.
- Đemo, Ž.* 1996, Vukovar – Lijeva Bara. Katalog izložbe, Zagreb 1996.
- Дергачев, В. А.* 1974, Позднетрипольские курганы Тираспольщины, в: АИМ в 1973 г. Кишинев: Штиинца, 1974, 249-267.
- Фармаковский, Б. В.* 1914, Архаический период в России, в: МАР 34, Санкт-Петербург 1914, 15-78.
- Fedoseev, N. F.* 2007, The Necropolis of Kul Oba, in: Grammenos – Petropoulos, Ancient Greek Colonies II 979 – 991 Taf. 2-8, KatLosAngeles 2007.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi rimske arheologiji Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 5 (3), Sarajevo 1893, 511-532.
- Fiala, F.* 1895, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893, VMBH 3, Wien 1895, 3-38.
- Fiala, F.* 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, Glasnik Zemaljskog muzeja, knjiga III, Sarajevo 1896, 429-461.

- Fiala, F.* 1897, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895, VMBH 5, Wien 1897, 3-28.
- Fiala, F.* 1899, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896, VMBH 6, Wien 1899, 8-32.
- Fiala, F.* 1899a, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1897, VMBH 6, Wien 1899, 33-59.
- Govedarica, B.* 2002, Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien: Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts.v.Chr, u: Aslan, R. / Blum, S. / Kastl, G. / Schweizer, F. / Thumm, D. (Hrsg.), Mauerschau 2. Festschrift für Manfred Korfmann, Remshalden-Grunbach 2002, 781-799.
- Govedarica, B.* 2017, Problem interpretacije ukrašenih brusova s Glasinačkog područja / The problem of interpretation of the decorated whetstones from the Glasinac area, VAHD 110 (1), Split 2017, 37-65.
- Govedarica, B.* 2022, Decorated Whetstones in the Bronze and the Iron Ages of Eurasia, Eurasia Antiqua 24, Mainz 2022, 91-113.
- Govedarica, B. / Manzura, I.* 2011, Grundzüge einer Kulturgeschichte des nordwestlichen Schwarzmeergebietes im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr., in: Sava, E. / Govedarica, B. / Hänsel, B. (Hrsg.), Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 27, Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.). Band 2, Globale Entwicklung versus Lokalgesehen. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chişinău, Moldavien (4. – 8. Oktober 2010), Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2011, 41-61.
- Grayson, A. K.* 1991, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, 1: 1114–859 BC, Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, volume 2, Toronto / Buffalo / London 1991.
- Haerinck, E. / Overlaet, B.* 2006, The early bronze age at Bani Surmah, Luristan Pusht-i Kuh: Luristan Excavation Documents VI (Acta Iranica 43), Peeters, Leuven 2006.
- Haerinck, E. / Overlaet, B.* 2008, The Early Bronze Age at Kalleh Nisar, Luristan Pusht-i Kuh, Luristan Excavation Documents VII (Acta Iranica 46), Peeters, Leuven 2008.
- Hansen, S.* 2013, The birth of the hero. The emergence of a social type in the fourth millennium BC, in: Starnini, E. (ed.), Unconformist Archaeology. Papers in honour of Paolo Biagi, British Archaeological Report International Series 2528, Archaeopress, Oxford 2013, 101-112.
- Harper, P. O. / Aruz, J. / Tallon, F.* 1992, The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre, New York 1992.
- Herzfeld, E.* 1941, Iran in the Ancient East, Oxford 1941.
- Ivantchik, A. I.* 2001, Kimerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasians in vor- und frühskythischer Zeit, Moskau 2001.
- Jeunesse, C.* 2017, Emergence of the Ideology of the Warrior in the Western Mediterranean during the second Half of the fourth Millennium BC, Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 14 (2014), Bonn 2017, 171-184.
- Ježek, M.* 2017, Archaeology of Touchstones. An Introduction based on Finds from Birka, Sweden, Sidestone Press, Leiden 2017.
- Kacharava, D. D. / Kvirkvelia, G. T. / Chi, J.* 2008, Wine, worship, and sacrifice: the golden graves of ancient Vani, Institute for the Study of the Ancient World, in association with Princeton University Press, Princeton 2008.
- Korenevskij, S. N.* 2012, Rane evropske civilizacije: Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu. Godišnjak/Jahrbuch 41, Sarajevo 2012, 7-36.
- Lucentini, N.* 1981, Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'eta del ferro. Studi di protostoria adriatica 1, a cura di R. Peroni, Quaderni di cultura materiale 2, Roma 1981, 67-165.
- Malyšev, A. A. / Treister, M.* 1994, Eine Bestattung des Zubovsko-Vozdviženski Kreises aus der Umgebung von Noworossisk, Bayerische Vorgeschichtsblätter 59, München 1994, 39-71.
- Marijan, B.* 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom Polju, Opvscvla Archaeologica 19, Zagreb 1995, 51-67.
- Metzner-Nebelsick, C.* 2002, Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Leidorf, Rahden/Westf. 2002.
- Moorey, P. R. S.* 1981, The Art of Ancient Iran, in: Ancient bronzes, ceramic and seals, Publ. Los Angeles Country Museum of Art 1981, 13-138.
- Nawroth, M.* 2007, Der Goldfund von Vetersfelde: vom Schwarzen Meer in die Lausitz, in: Parzinger, H. (ed.), Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen, Prestel, München / Berlin / London / New York 2007, 318-328.
- Nebelsick, L. D.* 2003, Ein Kontext für den Goldfund von Witaszkowo/Vetersfelde, in: Flashar, M. (Hrsg.), Adolf Furtwängler, Der Archäologe, Freiburg 2003, 63-79.
- Ольховский, В. С. / Евдокимов, Г. Л.* 1994, Скифские изваяния VII–III вв. до н. э., Москва 1994.

- Overlaet, B.* 2005, The Chronology of the Iron Age in the Pusht-i Kuh, Luristane, *Iranica Antiqua* XL, Leuven 2005, 1-33.
- Parrot, A.* 1948, Tello, Albin Michel, Paris 1948.
- Патокова, Э. Ф.* 1979, Усатовское поселение и могилники, Киев 1979.
- Патокова, Э. Ф. / Петренко, В. Г.* 1989, Усатовский могильник Маяки, у: Патокова et al., Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье, Киев 1989, 50-81.
- Пиотровский, Ю. Ю.* 1998, Каталог, 242, Шлиман, Петербург, Троя. Санкт-Петербург 1998.
- Полин, С. В.* 2014, Скифский золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине, Киев 2014.
- Potrebica, H.* 2002, Pontic-Caucasian influences in Southern Pannonia and the Eastern Hallstatt Culture, u: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.): Докл. науч. конф./ под ред. доктора ист. наук, проф. Е. В. Ярового и др., Тирасполь 2002, 195-202.
- Resi, H. G.* 1969, Die Wetz- und Schleifsteine aus Haithabu, Neue Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 28, Wachholtz 1969.
- Reeder, E.* 1999, Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine, H. N. Abrams, Inc., Publishers in association with The Walters Art Gallery and the San Antonio Museum of Art 1999.
- Rezepkin, A. D.* 2000, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien, *Archäologie in Eurasien* 10, Rahden/Westf. 2000.
- Rolle, R. / Murzin, V. Ju. / Alekseev, A. Ju.* 1998, Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts, Teilband I. Textteil, Teilbände II und III. Katalog- und Beilageenteil, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1998.
- Saverkina, I.* 1997, Der Kurgan Kul'Oba, in: Zwei Gesichter der Ermitage. Die Skythen und ihr Gold, Bonn 1997, 155-173.
- Schier, W.* 1998, Fürsten, Herren, Händler? Bemerkungen zu Wirtschaft und Gesellschaft der westlichen Hallstattkultur, u: Küster, Hj. / Lang, A. / Schauer, P. (Hrsg.), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften*, Festschrift für G. Kossack zum 75. Geburtstag, Regensburg 1998, 493-514.
- Steuer, H.* 2003, Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber – Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber, in: Carnap-Bornheim, C. (Hrsg.), *Herrschaft, Tod, Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003, Bonn 2003, 11-25.
- Sundbergh, K. / Arwidsson, G.* 1989, Schleif- und Wetzsteine, u: Arwidsson, G. (ur.), *Birka II:3, Systematische Analysen der Gräberfunde*, Stockholm 1989, 102-110.
- Шмаглый, Н. М. / Черняков, И. Т. / Алексеева, И. Л.* 1971, Курганы Нижнего Подунавья, u: Археологические открытия 1970 года, Москва 1971, 233-234.
- Шмаглый, Н. М. / Черняков, И. Т.* 1970, Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966 гг.), u: *Материалы по археологии Северного Причерноморья* 6, Одесский гос. археологический музей, Одесса 1970, 5-115.
- Trachsler, M.* 2004, Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit, UPA 104, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2004.
- Трифонов, В. А.* 2001, Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования), u: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*, Самара 2001, 72-82.
- Tunca, Ö.* 1987, Tell Sabra, Peeters, Leuven 1987.
- Vanden Berghe, L.* 1972, Prospections dans le Pusht-i Kuh central (rapport préliminaire), *Iranica Antiqua* 9, Leuven 1972, 1-48.
- Vanden Berghe, L.* 1973, Le Luristan à l'âge du Bronze. Prospections archéologiques dans le Pusht-i Kuh Central, *Archéologia* 63, Paris 1973, 24-36.
- Vejvoda, V. / Mirnik, I.* 1972, Istraživanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege, *Vjesnik AMZ* 3, ser. 5, Zagreb 1972, 183-210.
- Vejvoda, V. / Mirnik, I.* 1975, Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege, *Arh. Vestnik* 24 (1973), Ljubljana 1975, 592-603.
- Vinski-Gasparini, K.* 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, *Monografije* 1, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1973.
- Wieland, A.* 2013, Skythisches Gold in griechischem Stil. Teil 1 Text und 2 Katalog. Bonn 2013. (<http://hss.ulb.uni-bonn.de/2013/3099/3099-1.-2.pdf>)
- Williams, D. / Ogden, J.* 1994, Greek gold: jewelry of the classical world. Catalog of an exhibition of Greek gold jewelry held at the British Museum, London, June 21 – October 23, 1994 and at the Metropolitan Museum of Art, New York, December 2, 1994 – March 24, 1994.
- Woolley, L.* 1934, Ur Excavations, Volume II, The Royal Cemetery, Part 1: Text; Part 2: Plates, New York 1934.

Dobor in Prehistory – rescue excavations in 1978

Aleksandar Jašarević

Doboj

<https://orcid.org/0000-0002-1378-1956>

Abstract: Rescue excavations, which yielded extraordinary valuable data on prehistoric periods, were undertaken in 1978 on the eastern slopes of the site of Dobor, near Modriča, alongside the river Bosna. The basic chronology has been determined on the basis of characteristic ceramics forms, with ceramics also forming the most numerous find type. The preserved stratigraphy indicates a long period of occupation, with the first traces of habitation belong to the bearers of the late Eneolithic Kostolac and Vučedol cultures. The most intense traces belong to the period of the Final Bronze Age and Early Iron Age. According to ceramic finds, this is a period of intense communication between communities. Comparisons show that the motifs and decorative techniques on pottery from Dobor bear strong similarities to those observed on other sites of the Vis–Pivnica horizon in northern Bosnia, with close parallels from the Kalakača–Gornea and Bosut–Basarabi horizons in the Podunavlje area. The final traces of prehistoric habitation belong to a smaller settlement dating to the Late Iron Age.

Keywords: Dobor, northern Bosnia, Kostolac culture, Vučedol culture, Final Bronze Age, Early Iron Age, Late Iron Age, hillfort

Introduction

Dobor, also known in professional literature as Dobor-kula and Gradina-Dobor, rises on a gentle but dominant slope between the left bank of the river Bosna and the Munjača stream, 4 km upstream from Modriča.¹ The easiest route from Posavina and Slavonia to the central Bosnia goes along the river valley through a wide gorge between the extreme slopes of the Vučjak and Trebava mountains. Dobor was built right at the entrance to that gorge, and rightfully bears the name ‘The Gate of Bosnia’.² Archaeological research to date has shown that the primary position was used for the construction of a medieval fortification, which was also used and rebuilt during the Ottoman period. The southern part of the site, marked by the toponym Doborski breg, which is also cut off by a deep ditch, was successively inhabited through different periods. Prehistoric finds belong to multi-layered hillfort settlements of the Late Eneolithic Kostolac

and Vučedol cultures, followed by a settlement of the Final Bronze Age and Early Iron Age, and a smaller settlement from the Late Iron Age.³ Systematic research in the area of the fortress was carried out between 1969 and 1973. under the leadership of Ivo Bojanovski on behalf of the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments of Bosnia and Herzegovina, based in Sarajevo.⁴ New rescue excavations were carried out in 1978, after major damage caused by the construction of sections of the M17 highway from Doboj to Modriča in 1975. The contractor destroyed an important part of the archaeological site along the river Bosna to the slopes of Dobor (fig. 1–2). This damage led to a court case and judgments, but despite the express prohibition of work, the contractor continued to expand the section, causing further devastation.⁵

³ Belić 1986, 14–15; Belić 1988, 76.

⁴ Bojanovski 1981, 13.

⁵ Documentation of the Regional Museum in Doboj. The report also mentioned that the contractor – Doboj putevi – refused to submit project documentation for the construction of the Doboj–Modriča section of the highway.

¹ Bojanovski 1981, 11.

² Jašarević 2018, 30.

Figure 1. *Dobor* during construction works in 1978 (photo: B. Belić).

Figure 2. *Dobor*, rescue excavations in 1978 (photo: B. Belić).

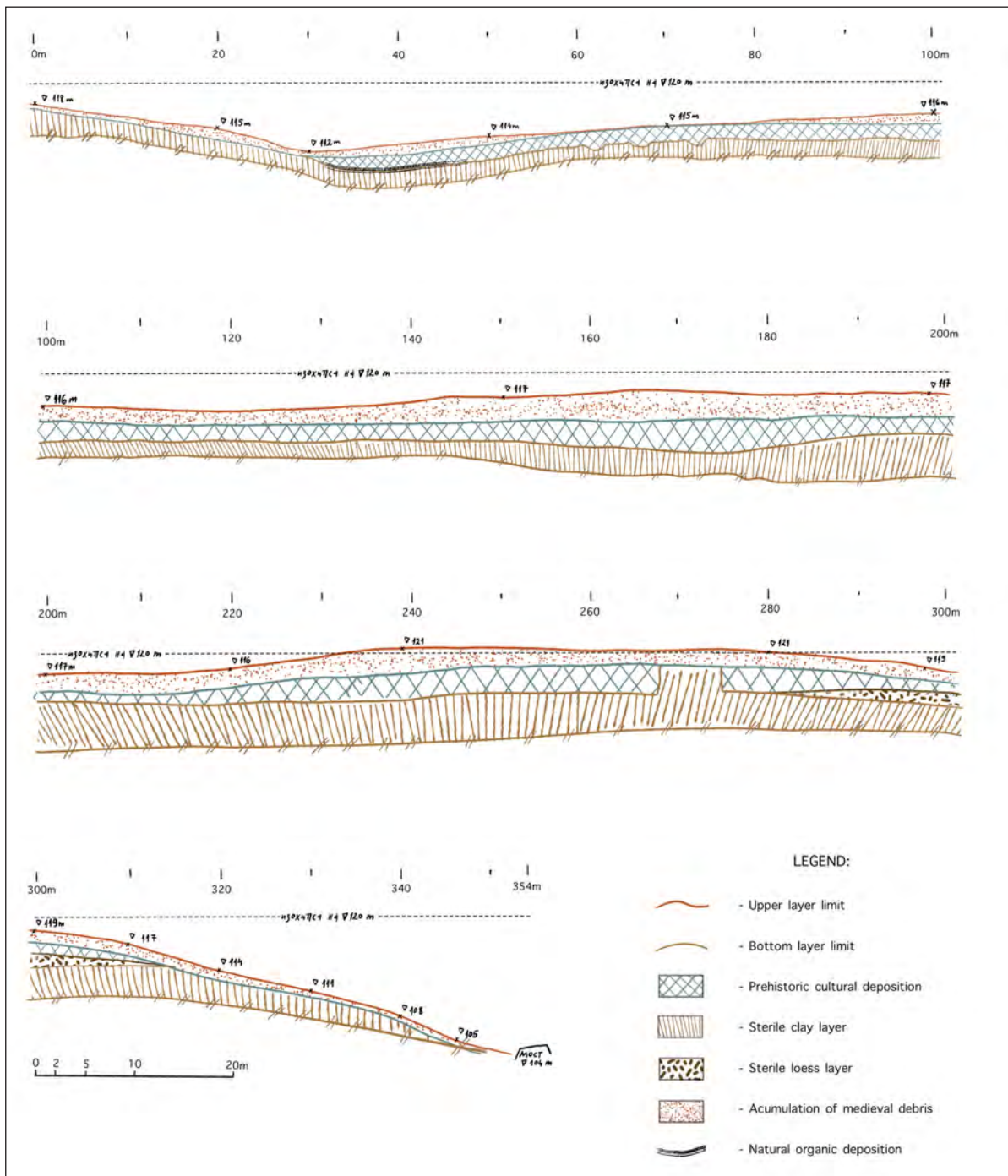

Figure 3. North-east cross-section of the site (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).

The plan and program of rescue archaeology research was thus reduced to small-scale excavations and documentation of the destroyed layers. During 1975, Branko Belić from the Museum in Doboj sketched a profile of the site over a length of 350m (fig. 3). The same author, in the period between July 9th and 30th 1978, carried out small-scale excavations. Trench 2, measuring 10x2.5m,

and trench 3, measuring 18x3m (fig. 4), oriented east–west, were situated on the cut profile of the upper terrace.⁶ Two excavations were also carried out on the upper plateau of Doborski breg,

⁶ There is no mention of a Trench 1 in the museum documentation or in the final report of the Republic Institute for the Protection of Monuments of BiH (Archive of the Museum in Doboj).

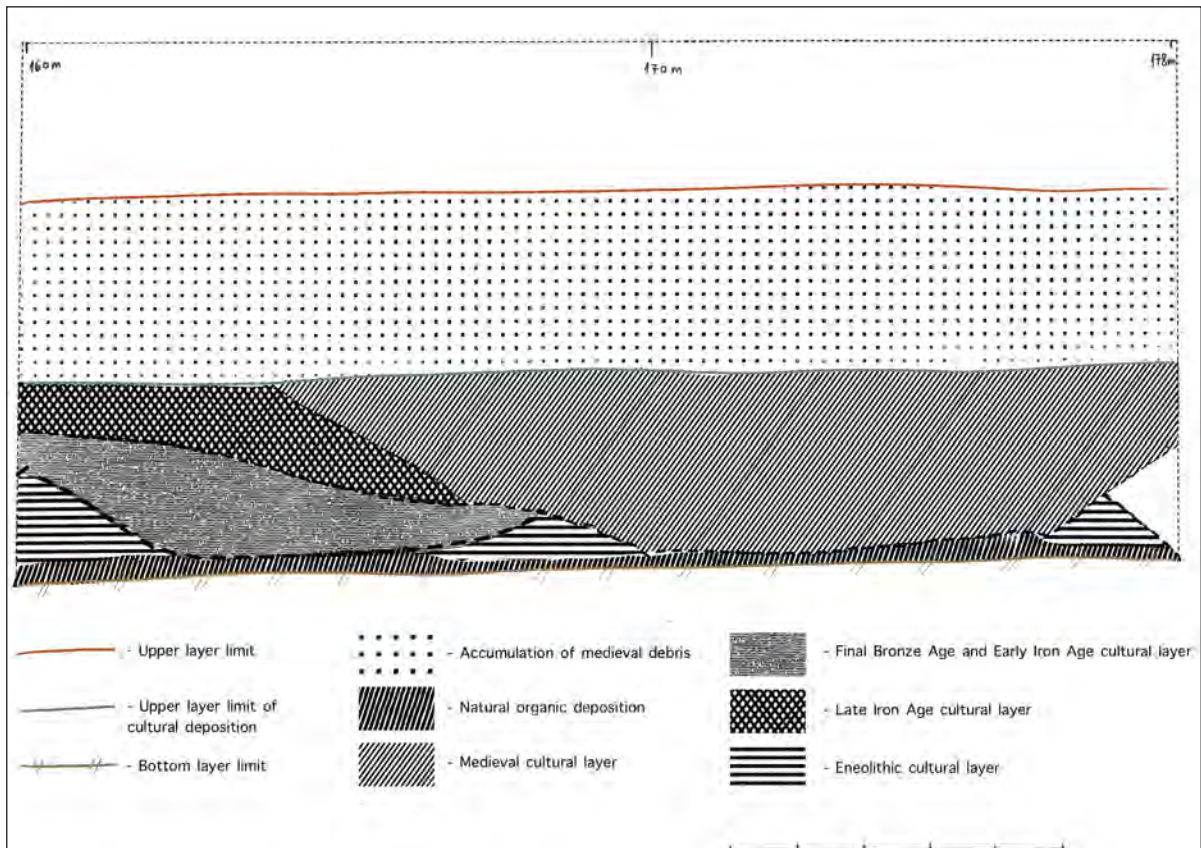

Figure 4. East-west cross-section of trench 3 (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).

as control trenches; one measuring 5x1m, and the other 6x2m (fig. 5). The excavations were carried out by mechanically removing excavated layers with thicknesses of 0.20m. The preserved cultural layer followed the slope of the terrain, so that on the western side the layers were preserved quite shallowly, at a depth of 0.20–0.50m, while on the eastern half they reached in depth from 5.0 to 7.9m. From the brief report documenting the results of the archaeological excavations, we learn that the side of Doborski breg facing the Bosna River, at an elevation of 110 to 122 meters, is mostly poorly preserved. While this is in part due to natural soil erosion, much of the damage was caused in the Middle Ages by the construction of the fortress and the simultaneous formation of the necropolis,⁷ which destroyed the old form of the prehistoric hillfort. Further north, on part of the hill towards Modriča, the prehistoric cultural layers are better preserved.

⁷Smaller rescue archaeological excavations at the medieval necropolis were carried out in the same period by Tihomir Glavaš, on behalf of the National Museum in Sarajevo.

The general stratigraphic picture of the prehistoric layers shows a temporally extensive use of the site throughout the Eneolithic, the Final Bronze Age, the Early Iron Age, and also during the Late Iron Age. In Trench 2, the material from these epochs was mixed and it was not possible to distinguish individual layers, while Trench 3 showed a slightly better stratigraphic situation. The layers of the Kostolac and Vučedol cultures are preserved on the original humus soil at a shallow depth. The material from the Final Bronze and Early Iron Ages is the best preserved, and proves the location to have been a long-lasting and important hillfort site. The layers of this period were mostly cut into the older Eneolithic layers, and at least two settlement horizons were recorded. However, it should be borne in mind that these excavations were carried out on the southern periphery of the prehistoric settlement, where the buildings were most likely formed on terraces and retaining walls. The occurrence of Late Iron Age pottery outside of a clear stratigraphic layer only gives indications of a smaller

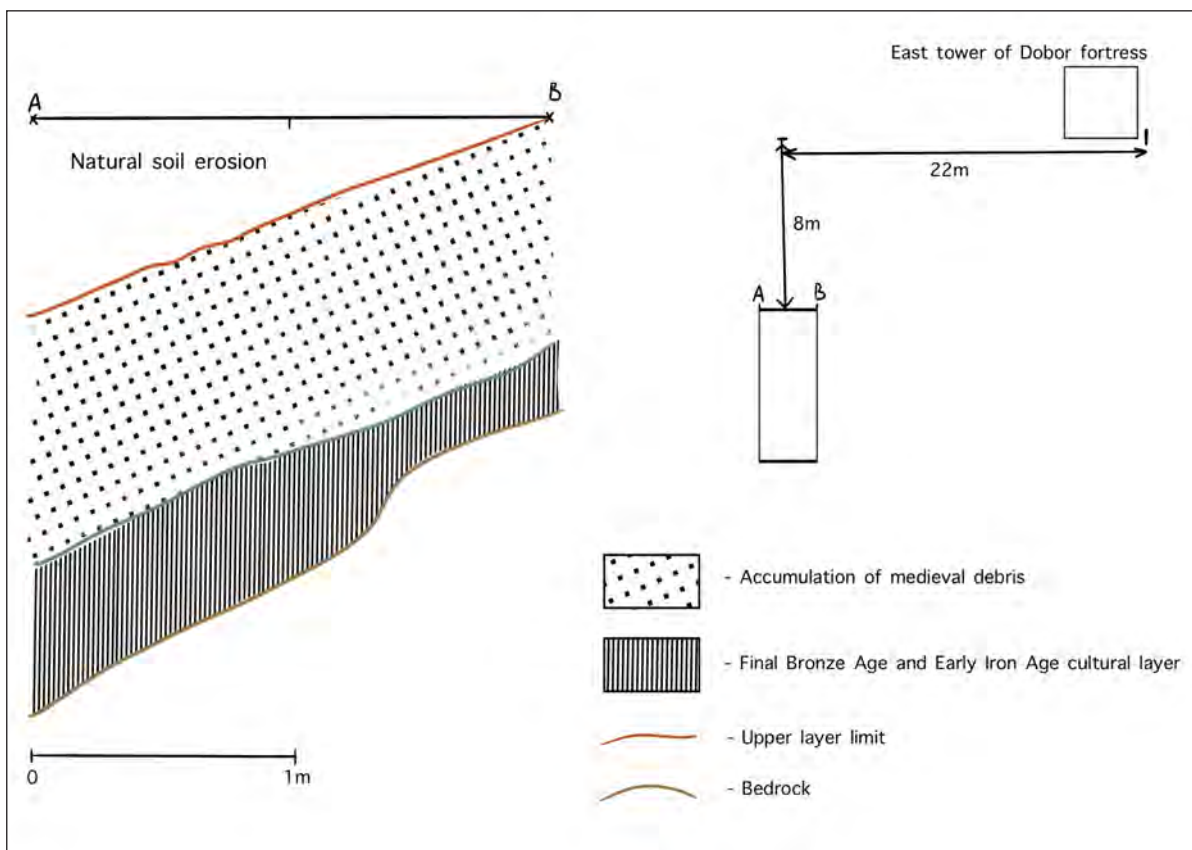

Figure 5. Position and cross-section of trench 2 at Doborski breg (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).

settlement on the northern side of the slope. In the trenches on the upper plateau of Doborski breg, the stratigraphic picture is uniform: The uppermost cultural layers, with a depth of up to 1 m, were formed from the rubble of the medieval fortress, while a layer with a depth of up to 2.2m belongs to the settlement of the Final Bronze Age and the Early Iron Age. Also, a pronounced natural downhill course of the terrain towards the Bosna river was recorded. The largest quantity of archaeological material is composed of ceramics, which in this case are crucial to defining the chronology and stratigraphy of the site. A slightly smaller quantity of animal bones, as well as tools made of bone and antler, were also collected.⁸

Eneolithic horizon

A few dozen ceramic fragments belong to the Late Eneolithic, and can be divided into two cultural horizons. The ceramic material of the

older horizon belongs to the Kostolac culture. Typologically, bowls are most represented, decorated in a typical Kostolac manner; primarily furrowed incisions and pricking, often filled with white incrustation (T. I, 3–10). One fragment most likely belongs to a pot with characteristic grooved hanging triangles (T. I, 9). The Kostolac culture has been dated to the period from the end of the 4th into the 3rd millennium BCE. It has been defined as a distinct cultural phenomenon in the archaeological literature since 1953, primarily according to the shapes and ways of decorating ceramic vessels. Based on the same characteristics, it is often associated with the Baden, Vučedol and Coțofeni cultures.⁹ From the moment of its appearance until its final stages, the Kostolac culture was spread over an area covering eastern Slavonia, Syrmia and northern Bosnia, all the way to central Serbia and Pomoravlje. The presence of this attractive and characteristic style of decoration has also been registered in

⁸ Bulatović / Jašarević 2020, 96.

⁹ Tasić 1995, 59; Balen 2002, 35; Kapuran / Bulatović 2012; Đukić 2018, 87.

the Carpathian Basin, Transdanubia and parts of Slovakia, wherein the Kostolac culture appears in isolation, or within the context of other cultural groups.¹⁰ The origins of the Kostolac culture have been discussed by many authors, and most agree that it developed under the influences of the Baden culture on autochthonous Neolithic populations in eastern Slavonia and Sylvania, and that it existed independently until the establishment of the Vučedol culture, for which served as a basis for further development of the ornamental style. The relative chronological position of the Kostolac culture has been determined at many sites in relation to the cultural phenomena that preceded it, or those that appeared after it.¹¹ The results of recent research show that the Kostolac culture is at least partly contemporary to the classic Baden culture, and that it partly coexisted parallel to the early Vučedol culture.¹² The topographical characteristics of sites at which a presence of the Kostolac culture has been recorded exhibit certain patterns in the selection of locations for building settlements. All the settlements were built along larger or smaller watercourses, which, in addition to meeting the basic conditions for life, also had a strategic position. Settlements were built on natural elevations with wide plateaus near rivers.¹³ The number of Kostolac culture sites in northern Bosnia is not large, but they show the same characteristics in the formation of settlements and similar stratigraphic relationships to those of neighboring regions. The settlement at Dobor is certainly connected to the nearby settlements at Pivnica in Potočani,¹⁴ and Donja Mahala on the Sava, near Orašje.¹⁵ A larger settlement, Vis in Modran, is located somewhat to the west, and exhibits a mixture of elements of the Kostolac and early Vučedol cultures.¹⁶ The rest of the settlements of this cultural group are located along the Bosna river and its tributaries, and evidence migra-

tory movements along the river valley from northern to central Bosnia. The site of Gradina in Mravići, above the Bosna river near Doboj, also has two Late Eneolithic horizons; Kostolac and late Vučedol.¹⁷ Further south, traces of the Kostolac culture have been registered at the Obre II site near Kakanj,¹⁸ and quite sporadically at Gradina in Alihodže, near Bila.¹⁹ At present, one should apply caution when defining the Kostolac horizon at the Klisura site in Kadića Brdo on Glasinac, because the results of excavations have not been fully published.²⁰ A larger number of Kostolac settlements in the area of Semberija, i.e. the confluence of the Drina and Sava rivers, is to be expected. Currently, however, proof of the presence of the bearers of this culture in this area is derived solely from one grave from Silajet, in Dvorovi near Bijeljina.²¹

The youngest Eneolithic culture whose traces of settlement can be recorded on Dobor is the Vučedol culture. Most of the ceramic material found on Dobor fits completely into the standard ceramography of the classic Vučedol culture. The ceramics were made of sandy clay, often with admixtures of crushed stones. The treatment of the surface varies from rough, through smooth, to specimens with a polished surface. In vessels with a rough texture, the surface is poorly smoothed and uneven, and is most often lighter in color, while those with a finer finish have a smoothed, flat surface, from various shades of gray to completely black. The ceramics attributed to the Vučedol culture have been primarily separated based on ornamental style and shape. Due to fragmentation, it is only possible to determine the typological characteristics of a few vessels, while a large proportion of the sherds remained typologically undetermined due to having mostly been parts of the vessel body and smaller fragments of edges and bases, which, due to insufficient data, were not possible to typologically define in further detail. By analyzing the shapes of ceramic vessels, we were able to distinguish several functional types of vessels: bowls, pots/pithos and terrines. Of the pots/

¹⁰ Tasić 1979, 237-242; Bondár 1984, 61-64; Tasić 1995, 59-60; Siklósi 2004, 144-145; Đukić 2018, 87.

¹¹ Tasić 1995, 64; Nikolić 2000, 80; Đukić 2018, 88; cf. Brnić 2020, 242-243.

¹² Đukić 2018, 88.

¹³ Balen 2002, 43; cf. Nikolić 2000, 40; Petrović / Jovanović 2002, 287.

¹⁴ Benac 1962, 21.

¹⁵ Benac 1980, 17.

¹⁶ Belić 1964, 22-23; Dimitrijević 1979, 277, 279; Benac 1980, 22; cf. Marijanović 2003, 191-192.

¹⁷ The material from the Gradina in Mravići has not been published; it is housed in the Museum in Tešanj.

¹⁸ Benac 1971, 28, 138.

¹⁹ Benac 1950, 20, T. V, 11.

²⁰ Govedarica 1990.

²¹ Tasić 1979, 252; Nikolić 2000, 45.

pithos, only the large, tunnel-shaped handles of larger dimensions have been preserved, with such vessels having been mainly used for storing and preparing food (T. II, 16–19). Their rim diameter is generally smaller than the diameter of the body or shoulder. In contrast, bowls are wide and shallower vessels, with conical, biconical and straight edges, the height of which is smaller than the largest diameter (T. II, 11–13, T. III, 20–21). The ornamented vessels correspond to the Slavonian–Syrmanian classic Vučedol phase in terms of their manufacturing method, decoration – incising and furrowing filled with incrustation (T. II, 11–14) – and motifs; a solar motif of concentric circles (Plate III, 22–24). Also, the chessboard motif is made by furrowing (T. III, 26) and corresponds to the Slavonian–Syrmanian classical Vučedol culture phase. A hatched zigzag band – made by incising, furrowing, notching or puncturing – appears on several fragments. One fragment most likely belongs to a square vessel with an incised zigzag motif (T. II, 15). The Vučedol culture has its origins in the Slavonia–Syrmanian region, from which it later spread throughout Europe.²² The Vučedol culture has been present in the area of northern Bosnia (Vis–Modran) since its earliest phase,²³ while in later phases it expanded, with its population increasing, coming to form a larger number of settlements with different topographical characteristics. This horizon of maximum expansion of the Vučedol population is defined by two regional types on the territory of Bosnia; the West Bosnian or Hrustovački, and the South Bosnian or Debelo brdo type.²⁴ Settlements in the lowland area are mostly located on elevated plateaus and terraces along rivers or small streams,²⁵ while in the hilly and mountainous landscape of Bosnia hillfort-type settlements, as well as caves and rock shelters, have been recorded. This last group is most likely the result of an economic strategy involving livestock farming as the primary form of livelihood, which is associated with a more pronounced mobility of a community and

individuals.²⁶ The different economic strategies of the Vučedol population, which included agriculture, livestock farming, hunting and metallurgy, resulted in social stratification. In economic terms, the specialization of crafts is visible in both metallurgical and pottery craft specialization. In particular, stylistic analyses on ceramic material from other periods suggest that complex decorative design may be one of the good indicators of a more complex social stratification, which is most evident in the Vučedol decorative style.²⁷

The horizon of the Final Bronze and Early Iron Age

The basic chronological framework for most prehistoric periods in the different regions of Bosnia is, in a majority of cases, based solely on the development of pottery styles. This is especially the case in areas where metal finds are absent or poorly preserved, with pottery, as the most common find category, serving as a primary source of information. Most vessels are only partially preserved, with their typological determination being primarily based on the form of the upper part, classifying them as belonging to different types of bowls, jars/pots, cups, storage vessels (pithoi), miniature vessels and spindle whorls. Analysis of decoration may also include small sherds that bear such evidence.

Storage vessels (pithoi)

Storage vessels come in three variants: the rim may be strongly everted (T. 12: 77–80; T. 13: 81–82), elongated and cylindrical (T. 11: 74) or only slightly everted (T. 11: 75–76); these are made of a clay of the same composition as the bowls (see below). The color varies from black to reddish. The first type has a rim which is slightly narrower than the maximum diameter of vessel, decorated with a cordon with fingerprints impressions (T. 11: 73). Pithoi with an elongated neck and those with a slightly everted rim have a characteristic decoration in the form of pseudo-cord impressing (T. 11: 74, 76). The most common type is pithoi with strongly everted rims (T. 12: 77–80; T. 13: 81–82). The inside of the everted rim can

²² Miloglav 2018, 113.

²³ Dimitrijević 1979, 279.

²⁴ Dimitrijević 1979, 278, 308–310; Tasić 1995, 76; Marijano-
vić 2003, 206.

²⁵ Miloglav 2018, 119; cf. Benac 1950, 18–21; 1959, 13; Raunig 2001, 127–128; Jamaković 2017, 47–48.

²⁶ Benac 1948, 22.

²⁷ Miloglav 2018, 125.

be decorated as an internally faceted rim, with a pair of horizontal incised lines or with pseudo-cord impressing. Similar decoration is also present below the rim on the neck of the vessel. Most forms remained in use over long periods, appearing in the Ha A, Ha B and even Ha C1 periods.²⁸ Some of the decorated fragments of vessel bells can also be attributed to pithoi, with the decoration aiding in more precise chronological determination. Primarily, these are decorations in the form of hanging garlands, which are isolated or grouped around a short handle (T. 15: 98–100). The closest analogy for this form and decoration is known from the Kalakača–Gornea and Bosut–Basarabi horizons in Podunavlje, where they were commonly used as storage vessels.²⁹

Jars/pots

Vessels that are formally similar to pithoi but have a smaller capacity are classified as jars/pots. These come in different shapes and sizes, and with a variety of decorative motifs. They can be classified as jars of conical shape (T. 9: 61; T. 10: 67) or with S-shaped profiles (T. 10: 71; T. 11: 72). Other jars include those characterized by a low conical or hemispherical body and an everted rim (T. 9: 62–65; T. 10: 68–70). They are equipped with short tongue- or button-shaped handles, while decoration is in the form of a hanging ribbon with fingerprint impressions or incised lines and hanging hatched triangles. They were very common both in the Late Bronze Age settlements of Ha A and Ha B and in Early Iron Age settlements in northern Bosnia; this has already been observed by previous authors, who discussed the comparisons in detail.³⁰

Bowls

Bowls with inverted rims are one of the most common elements of household pottery, and are therefore the most frequent form of vessel type.³¹ However, without certain stratigraphic contexts, their precise chronological determination is problematic. Furthermore, they are a long lasting

and very widely spread type.³² On the basis of rim decoration, sherds belonging to bowls with inverted rims can be divided into six groups: those with wide horizontal fluting outer rims (T. 4: 27–31; T. 5: 32–33; T. 6: 37), those decorated with oblique channeling on the outer side of the rim (T. 6: 40–42), bowls with deep oblique or horizontal grooves on the rim (T. 5: 53; T. 6: 36; T. 7: 43, 46), bowls with dimples on the rim (T. 7: 45; T. 8: 49–50), those with small transverse ribs (T. 6: 38; T. 8: 47–48), and undecorated examples (T. 8: 51–52). The problem of their origin, chronology and distribution has been a topic within archaeological literature for many years.³³

The first group of bowls includes a form of horizontal faceting of the rims; this is an enduring decorative technique used on bowls with inverted rims that can be traced back to the Br D–Ha A1/2 period in the areas where the Baierdorf–Velatice and Čaka groups were present,³⁴ and is also often found in the Transdanubia region.³⁵ In north-western Croatia, bowls with horizontally faceted rims are present in sites of the Virovitica group, such as Kalnik–Igrišće, dated to the Br D/Ha A period.³⁶ In the Slovenian Styria region, horizontally faceted bowls are present during the late phase of the Urnfield culture and Early Iron Age.³⁷ In the Ormož settlement, they present spans from the Ha B1–3 through to the Ha C1 horizon,³⁸ while in Lower Carniola they are predominantly dated to the Podzemelj I and Podzemelj II horizons.³⁹ They are particularly numerous in the Dalj cultural group of the early Iron Age, appearing in pottery horizon IIIa and in horizons IIIb and IV according to the typology of C. Metzner-Nebelsick.⁴⁰ They are also one of the most frequent pottery shapes in the Batina cemetery.⁴¹ The Doroslovo cemetery likewise contained many bowls with a globular body and inverted rim with horizontal fluting.⁴² As at

²⁸ Петровић 2010, 235.

²⁹ Medović 1978, 24, 30; 1988, 383–384; Петровић 2010, 198; Jevtić 2011, 36.

³⁰ Marić 1962; Gavranović 2011; Jašarević 2018.

³¹ Medović 1988, 384.

³² Gavranović 2011; 40; Rakvin 2015, 84.

³³ Булатовић 2009, 90; Bulatović 2019, 215; Милојевић / Капуран 2023, 73.

³⁴ Vrdoljak 1994, 28, 63; Bulatović 2019, 220; Rakvin 2015, 84.

³⁵ Ilon 2011, 149–150.

³⁶ Vrdoljak 1994, 28–29, T. 16: 1–3, 17: 2–3.

³⁷ Dular 2013, 45–46; Grahek 2021, 41.

³⁸ Dular / Tomanić Jevremov 2010, 76, 79.

³⁹ Dular 1982, 75.

⁴⁰ Metzner-Nebelsick 2002, 136.

⁴¹ Dizdar et al. 2019, 104.

⁴² Трајковић 2008, 341, 349.

Batina, these bowls were often used as urn lids at this cemetery.⁴³ Such bowls are particularly widespread during the Bosut IIIa phase or the Gornea–Kalakača horizon in Podunavlje.⁴⁴ In the areas south of the river Sava, they are commonly found at Donja Dolina, where they are dated to phase Ia,⁴⁵ on Gradina in Mravići near Doboju⁴⁶ and at Dubrave near Tuzla,⁴⁷ dating to the late 9th or early 8th century BCE.⁴⁸ In addition to faceting, these vessels may be decorated with notches on the very edge or dimpled recesses, with analogies of this being known from Gradina on the river Bosut.⁴⁹

The second group of bowls, i.e. those with obliquely channelled inverted rims, reveals strong ties with the pottery of the Baierdorf–Velatice group in north-eastern Austria, north-eastern Slovenia, Moravia and north-western Hungary, mainly dated to the Ha A1 horizon.⁵⁰ This decorative style remained popular during the Ha B phase across the entire area of the late-phase Urnfield culture, and also during the Early Iron Age.⁵¹ They are common in hillfort settlements like Varavara, from phases C2 and C3, and throughout stratum III from Zecovi.⁵² It is interesting to note that they are completely absent from the ceramography of the well-stratified sites of Vis and Pod.⁵³ Furthermore, bowls of this type are characteristic of Donja Dolina during the Ib phase.⁵⁴ Interestingly, the presented material from Topolovace Bregovi includes several fragments that clearly point to the younger phase of the Late Bronze Age (Ha A2 – Ha B1).⁵⁵ At Kekić Gradina, near Bosanski Petrovac, and Brdašće, near Laktaši, bowls with obliquely channelled inverted rims are characteristic of the younger settlement horizon from the end of Ha B3 and the beginning of Ha C1.⁵⁶ This period

corresponds to the fragments from Ljeskovac – Poljaci⁵⁷ and Brdo in Gornja Laništa, near Brčko,⁵⁸ Vuknić near Gračanice,⁵⁹ and Krešića Gradina in Dubrave, near Tuzla.⁶⁰ The dating of the bowls from Gradina in Mravići can be definitively chronologically positioned in the final phases of Ha B3 and the beginning of Ha C1.⁶¹ Such bowls are also present in phase Bosut IIIa–b in the Podunavlje region.⁶²

The third group, which includes a number of sherds from the Dobor hillfort, is of fragments classified as belonging to bowls with inverted rims that are decorated with deep oblique or horizontal grooves on the rim. Analogies for these can be found at the Vis settlement, where they are generally attributed to the late phase of the Urnfield culture.⁶³ Furthermore, they are characteristic for the settlement at Pod, where they are described as an imitation of so-called turban-rim bowls.⁶⁴ However, their occurrence in this settlement is limited to the oldest layer of the Pod B phase.⁶⁵ In Varavara, the presence of bowls with deep oblique or horizontal grooves on the rim is limited to the C3 phase.⁶⁶ A similar situation can be said to exist for the fourth group, i.e. that where decoration consists of dimpled depressions around the edge.

The fifth group includes bowls with inverted rims that are decorated with small transverse ribs. While this type lacks in analogies in the immediate region, this may be due to the insufficient state of research, but the idea that this may well be a typological characteristic of pottery production in the Podunavlje area should also be considered.⁶⁷

The final group of bowls with inverted rims are the plain undecorated bowls. These are chronologically less diagnostic. Production can be attributed to entire late phase of Urnfield period and into the Early Iron Age, across an area

⁴³ Medović 1978, 24, 30.

⁴⁴ Medović 1978, 30; 1988, 384–385; cf. Popović 1981, 27.

⁴⁵ Marić 1964, 25, T. II, 6.

⁴⁶ Jašarević 2018, 38, Fig. 18: 23. 19: 11.

⁴⁷ Milić 1984, 28, T. I, 2.

⁴⁸ Jašarević 2018, 38, Fig. 18: 23. 19: 11.

⁴⁹ Medović 1978, T. XC, 5–6.

⁵⁰ Grahek 2021, 41; Kramberger / Črešnar 2021, 79.

⁵¹ Vrdoljak 1994, 29; Rakvin 2015, 85.

⁵² Čović 1965, T. I, 6; Gavranović 2011, 47.

⁵³ Gavranović 2011, 47; Jašarević 2018, 38.

⁵⁴ Marić 1964, 28.

⁵⁵ Belić 2010, 236, T. IX, 3–4. X, 1; Gavranović / Ložnjak Dizdar 2019, 142.

⁵⁶ Čović 1962, 43; Jamaković / Žeravica 2010, 51–52.

⁵⁷ Milić 1980, T. I, 1–2.

⁵⁸ Milić 1991, 16, T. I, 1–2.

⁵⁹ Kosorić 1980, 109, T. XII, 74

⁶⁰ Milić 1984, 28, T. I, 1.

⁶¹ Jašarević 2018, 38.

⁶² Medović 1978, 25; Medović / Medović 2011, 279; Петровић 2010, 200.

⁶³ Marić 1962, 156.

⁶⁴ Čović 1965, 60

⁶⁵ Čović 1983, 436; Gavranović 2011, 48.

⁶⁶ Gavranović 2011, 48.

⁶⁷ Medović 1978, T. XCVI, 1.

ranging from the Alpine region to the Central Balkans and Transdanubia.⁶⁸ One characteristic that arguably places them in the younger period is the quality of production;⁶⁹ these bowls are made of high-quality refined clay with powdered stone and sand added to increase the hardness of the pot walls and prevent their breaking in the process of food preparation. They are well-fired, with the surface being black or brown in color and highly polished.

A special category includes the group of conical bowls with decoration below the rim (T. 9: 53–60). The decoration is achieved through incision with a sharp object, and includes motifs of lines, zigzags, coronas, waves, hanging triangles and pseudo-cord impressing. Close parallels can be found at other Late Bronze Age sites, particularly those from the Ha B period, including Pivnica near Odžak⁷⁰ and Brdašće near Laktaši.⁷¹ Further analogies are known eastward, outside northern Bosnia, and are typical for Early Iron Age sites of the Kalakača–Gornea horizon and the early Basarabi phase (i.e. IIIb) of the Bosut culture.⁷²

Miniature vessels

Miniature vessels constitute a special group of finds at a large number of prehistoric sites across southeastern Europe,⁷³ with the settlement at Dobor likewise yielding a few fragments of such implements (T.13: 83–85). These are sometimes interpreted as children's toys, while they may also have simply been containers for storing small quantities of goods such as herbs, spices, pigments, ointments and so forth. Objects that are associated with children are very small, almost miniature, vessels, and often copies of larger functional vessels.⁷⁴ Miniature vessels have been found in settlements dated to the beginning of the Late Bronze Age, and may have been used to serve food and drink for children, or in some cases as toys. Some small vessels may have

been made by children themselves while playing alongside close family members who were making actual (i.e. full-size) vessels or while learning the skills involved in shaping vessels.⁷⁵ It can be seen that a large number of these miniature vessels belong to the older phase of the Late Bronze Age, while the younger phase is marked by a more pronounced presence of zoomorphic and anthropomorphic figures.⁷⁶

Spindle whorls

A special category of ceramic finds are spindle whorls, parts of weaving implements. They occur in different shapes (flat, prismatic and spherical), with a vertical hole used to aid spinning (T. 19: 139–150). Some bear decorative grooves (T. 19: 140). The weight of the whorl in particular may indicate the quality and type of yarn. According to P. Holodňák, whorls measuring up to 35 mm in diameter were used for fine yarn, those measuring up to 45 mm in diameter were presumably used for coarse flax fibers and medium-to-thick wool yarn, while those measuring over 45 mm in diameter were used for thick wool yarn.⁷⁷ Their typological diversity is not chronologically sensitive, because in the local tradition they are forms of long duration and of little cultural or chronological sensitivity.⁷⁸ The only novelty is the spirally grooved spindle whorls (T. 19: 143), which are relatively rare upon the territory of northern Bosnia, and are more common within the Bosut cultural group.⁷⁹

Fragmenta selecta

The ceramic assemblage is relatively fragmented, predominantly consisting of small sherds. Nevertheless, the better-surviving pieces and comparisons with the finds from contemporary settlements helps us in identification and chronological determination. The vessels from the settlement at Dobor were decorated using several techniques: incising (T. 14: 97; T. 15: 98–108; T. 16: 111–113; 116–117; T. 17: 119–120, 123–126; T. 18: 130, 132–136), fluting (T. 16: 114–115,

⁶⁸ Vrdoljak 1994, 28, T. 16: 4, 17: 1, 4; Dular 2013, 46; Rakvin 2015, 85.

⁶⁹ Medović 1978, 30.

⁷⁰ Čović 1965, T. III, 13; Benac 1967, T. III, 1.

⁷¹ Jamaković / Žeravica 2010, 44.

⁷² Medović / Medović 2011, 44, 60; Петровић 2010, 200.

⁷³ Balen-Letunić / Rendić-Miočević 2012; Balj 2014, 72; Pravidur 2014, 51; Perkić 2022, 138–140.

⁷⁴ Balen-Letunić 1982, 69; Ložnjak Dizdar et al. 2024, 44.

⁷⁵ Balj 2014, 72.

⁷⁶ Ložnjak Dizdar et al. 2024, 46.

⁷⁷ Gerbec 2021, 145.

⁷⁸ Jašarević 2018, 31.

⁷⁹ Medović / Medović 2011.

137), impressing (T. 16: 109, 121) and pseudo-cord impressing (T. 17: 127, 129; T. 18: 131).

Fragments of vessels decorated with Basarabi style ornamentation can be singled-out as a special category, with a total of three such fragments having been recorded. The first fragment belongs to the classic repertoire of ceramics decorated in Basarabi style with traces of white inlay. Below the horizontally faceted shoulder are the remains of a horizontal strip filled with the characteristic motif of an S spiral, on which hanging hatched triangles and garlands are suspended. The very texture of the vessel, gray-baked from highly purified clay and polished, stands out from the remainder of the repertoire of ceramics from Dobor, and most likely represents an import. Typologically, it can be allotted to goblets with one or two handles that overhang the rim, analogies of which can be seen in examples from Gradina on the river Bosut⁸⁰ and the Vajuga Pesak necropolis in Đerdap,⁸¹ which date to the first half or middle of the 8th century BCE.⁸² Furthermore, the fragments bear similarities to goblets without handles, such as those from the Moldova Veche⁸³ and the already mentioned Vajuga Pesak necropolis.⁸⁴ The second fragment has thinner walls and one field filled with oblique lines above the spiral. The type of vessel, its texture, and the manner of decoration, are identical to the previous example. The third piece belongs to a pot/jar with an everted rim, the inner edge of which is decorated with two bordered bands filled with a spiral. According to its texture and shape, the pot is of local production.⁸⁵ The Basarabi style, or rather the ornamentation of the Basarabi cultural complex, originated in the southeastern Carpathian Basin and the Lower Danube region, and was widely accepted among various cultural groups, from the area of the middle Dniester in the east, through the northwestern Carpathian Basin to the southeastern Alpine region.⁸⁶ The Croatian

Podunavlje region, or rather the communication route Danube – Sava – Drava, stands out as an important cultural corridor, and the area through which this attractive and characteristic style spread westward.⁸⁷ The regions of eastern Slavonia and Sylvania were places where the influence of the eastern Hallstatt cultural circle and the cultures of the so-called Basarabi complex met, i.e. the contact points of two cultural groups; Dalj and Bosut.⁸⁸ Through this area, the influences reached as far as Carinthia and Styria in the west.⁸⁹ At this extreme eastern edge of the Alpine region, Basarabi motifs were clearly very attractive to local communities and were incorporated into local vessel types.⁹⁰ A clearly defined chronology of material goods is extremely important for researching contacts and exchange. The Basarabi phase of the Bosut group is dated to the 8th century and the first half of the 7th century BCE, which is synchronous with the Ha C1a and Ha C1b phases of Central European chronology. In other words, the assumptions that this phase is preceded by the Kalakača–Gornea horizon, that can be attributed to the 10th–9th centuries BCE, are harmonized.⁹¹ A somewhat earlier dating was put forward by M. Jevtić, placing the Basarabi horizon of the Bosut culture in the time period from the middle of the 9th to the middle of the 8th century BCE.⁹² The fashion and technology of decorating ceramics with motifs from the repertoire of the Basarabi style spread to the south via the Sava river and its tributaries, i.e. the so-called Posavina corridor. Proof of this, in addition to the mentioned Dobor, are the findings of ceramics decorated with Basarabi motifs recorded at the settlement of Zecovi in the Sana valley in northwestern Bosnia, dated to the Ha B3–Ha C1 period,⁹³ and subsequently vessels from the Pod

⁸⁰ Medović 1978, T. XIV, 2; Medović / Medović 2011, T. XIX, 1.

⁸¹ Popović / Vukmanović 1998, T. 14: 2. 16: 10. 22: 12. 24: 1.

⁸² *Ibid.*, 87.

⁸³ Gumă 1993, T. XCV, 5.

⁸⁴ Popović / Vukmanović 1998, T. 33: 1, 11.

⁸⁵ Gavranović 2011, 63.

⁸⁶ Vulpe 1979, 182. Fig. 1; Jevtić 1983, 36; Gumă 1993, 208; Roeder 1997, 601; Зверев 2002, 224; Tasić 2005, 13-14; Kašuba 2007, 371; Metzner-Nebelsick 2010, 137-138; 2017, 365; Jevtić 2016, 10; Dizdar et al. 2019, 110; Ložnjak Dizdar 2020, 157; Teržan / Bricelj 2019, 86; Conrad / Krauss 2020, 476.

⁸⁷ Metzner-Nebelsick 1992, 361; Eibner 1996, 108-109; 2001, 182, 187; Ložnjak Dizdar 2004, 23; 2020, 158; Ninčić 2024, 306.

⁸⁸ Dizdar et al. 2019, 111-112; Ložnjak Dizdar 2020, 148.

⁸⁹ Vulpe 1979, 182; Metzner-Nebelsick 2002, 102-103.

⁹⁰ Metzner-Nebelsick 1992, 361, 368-370; Ložnjak Dizdar 2004, 24; Metzner-Nebelsick 2017, 356; Dizdar et al. 2019, 109.

⁹¹ Vasić 1987, 542-545; Metzner-Nebelsick 1992, 364; 2002, 101; 2010, 137; 2017, 350; Зверев 2002; Pabst 2008, 591; Петровић 2010, 240; Medović / Medović 2011, 150-153; Jevtić 2016, 13; Dizdar et al. 2019, 106; Ložnjak Dizdar 2020, 148-149; Conrad / Krauss 2020, 474.

⁹² Ninčić 2024, 310.

⁹³ Čović 1965, T. II, 7; Ložnjak Dizdar 2004, 25; Gavranović 2007, 52.

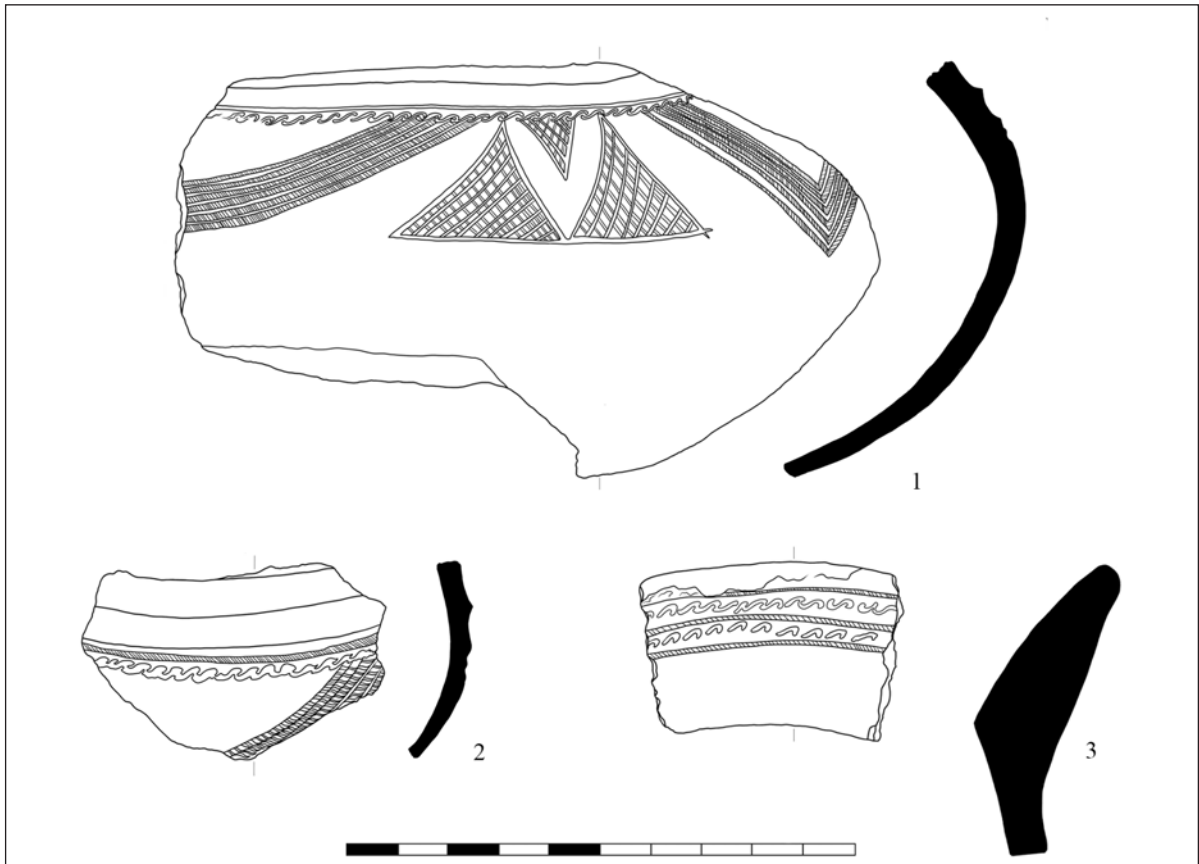

Figure 6. Fragments of Basarabi style pottery from Dobor (drawing: M. Bešliagić).

settlement near Bugojno from the end of the Pod B phase, also synchronous with the end of the Ha B3 period.⁹⁴ Geographically and culturally, the closest analogies were recorded at the hilltop settlement of Bare (Gradovrh) near Tuzla, with characteristic fragments of ceramics decorated in the Basarabi style.⁹⁵

The horizon in which the Basarabi decorative style dominated was also marked by other novelties, some of which probably began to appear even earlier.⁹⁶ One of these novelties is the appearance of horse cheek-pieces made of bone/antler (fig. 6). Their use has been recorded since the Early Bronze Age. However, the context, shape and decoration indicate their reappearance during the Early Iron Age.⁹⁷ In this respect, the find of processed deer antler from Dobor is also interesting. The decoration has been

achieved by combining incised rhombuses and circles with a point and a center. At the base of the antler, a series of circles was created, while in the lower part, combined circles and double lines are carved that form rhombuses between them. First, the circles were made with a sharp and precise tool, while the rhombuses were subsequently carved by rough scraping (fig. 6: 1). The top of the antler is cut flat and decorated with a single circle with a dot in the middle, while it is partially hollowed-out from the base. Although its precise functional role is not clear, these forms are often interpreted as unfinished pieces of horse equipment or objects of unknown purpose.⁹⁸ Nevertheless, the decorated examples are certainly reminiscent of the Basarabi horizon. This is supported by findings of similar objects made of processed antler from Batina (fig. 6: 4).⁹⁹ The most similar specimens, made of deer antlers and decorated with almost the same motif, are

⁹⁴ Čović 1965, T. X, 2; Teržan 1995, 353, Fig. 21: 7; Roeder 1997, 613; Ložnjak Dizdar 2004, 25; Gavranović 2007, 44.

⁹⁵ Gavranović 2007, 58.

⁹⁶ Ninčić 2024, 311.

⁹⁷ Teržan / Bricelj 2019, 89.

⁹⁸ Ibid., 89-90.

⁹⁹ Metzner-Nebelsick 2002, 618, T. 29: 1-3.

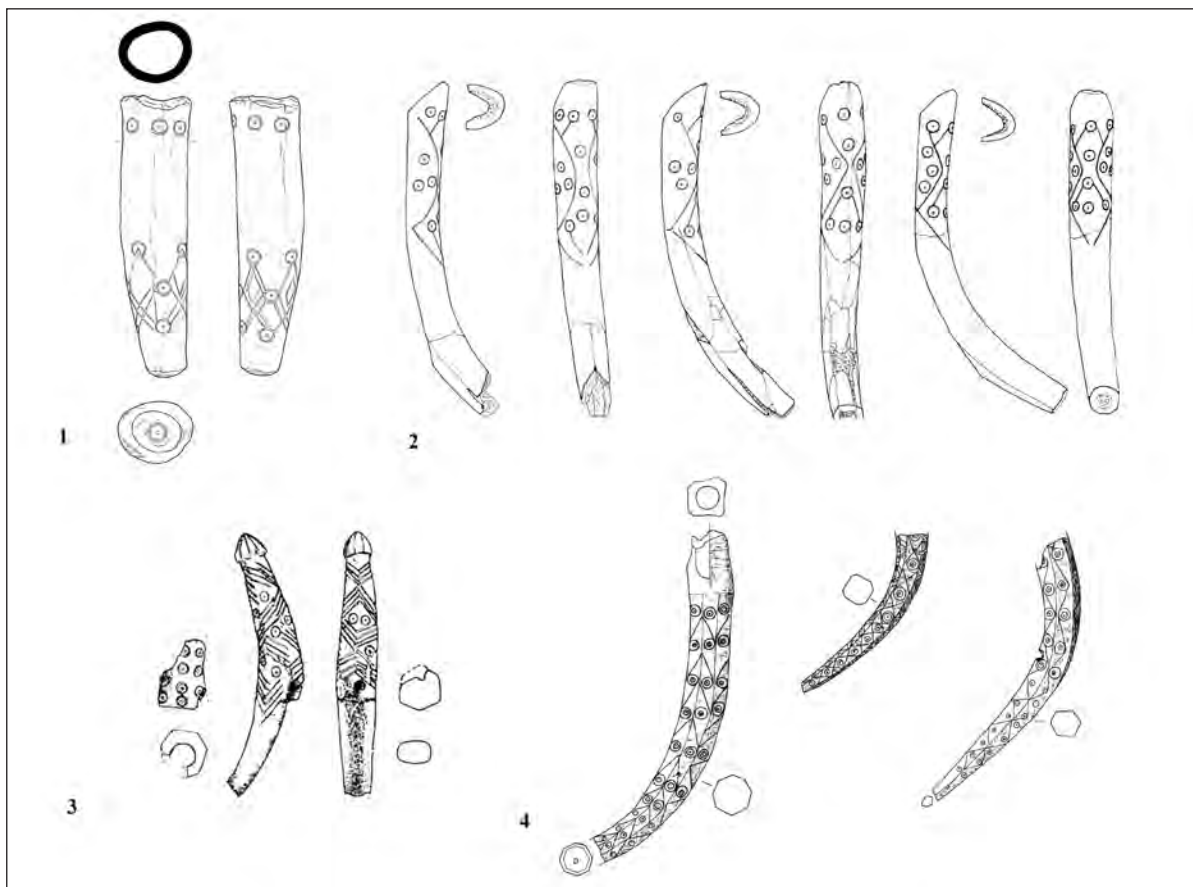

Figure 7. Processed and decorated antlers: 1. Dobor (drawing: M. Bešliagić) 2. *Đepfeld, Doroslovo* (Трајковић 2008) 3. *Kapiteljska njiva, Novo Mesto* (Teržan, Bricelj 2020) *Batina* (Metzner-Nebelsick 2002).

attested among the finds from grave 10/1963 in *Đepfeld* near *Doroslovo* (fig. 6: 2), which is dated to the late phase of the burials, i.e., approximately the 7th century BCE.¹⁰⁰ A secure context is also confirmed by the so-called ‘horseman burial 33’ from the *Kapiteljska njiva* necropolis in *Novo Mesto* (fig. 6: 3). Horse cheek-pieces made of antler are dated to the period from the middle of the 9th to the 8th century BCE.¹⁰¹ It has been suggested that this is an imported product from the Middle Danube, which is additionally confirmed by the finding of ceramics with *Basarabi* decoration in the same grave.¹⁰²

One fragment of a vessel with a foot has on the inside of the base a decoration in the form of polished fluted semicircles around a central omphalos (T. 13: 87). It has the same color and clay composition as the others fragments with *Basarabi* decoration. The form of decoration is

characteristic of the *Bosut IIIc* period.¹⁰³ For the beginning of the Early Iron Age, a similar concept of decorating the base interiors of dishes and bowls had spread across the areas extending from *Moravia* and *Lower Austria* to *Styria* and south-east *Pannonia*, with such decoration consisting of different central and radiating motifs usually formed of polished strips. Such decoration of vessel interiors was common in the *Dalj* and *Donja Dolina* groups.¹⁰⁴

Fragments of two small single-handled vessels can be attributed to cups (T. 14: 91–92). Also, small twisted handles may be parts of cups, jugs or beakers (T. 14: 95–96). Several fragments belong to vessels with fluted ornamentation (T. 16: 114–115). The same vessel type also came to light from the *Pivnica* site, dated to the *Ha B3* period.¹⁰⁵ This form of pottery is especially wide-

¹⁰⁰ Трајковић 2008, 330, 346, 351, Fig. 1–3.

¹⁰¹ Teržan / Bricelj 2019, 93–94.

¹⁰² *Ibid.*, 91.

¹⁰³ Medović 1978, 36.

¹⁰⁴ Marić 1964, 35; Metzner-Nebelsick 2002; Gerbec 2021, 132.

¹⁰⁵ Benac 1967, T. III, 3.

spread within the Dalj group of the Early Iron Age (Ha C).¹⁰⁶ All other fragments are ornamented with the typical repertoire of ornaments from the Vis–Pivnica horizon of the Late Bronze Age of northern Bosnia (Ha B2/3), with close parallels from the Kalakača–Gornea horizon in the Podunavlje area.¹⁰⁷

The Late Iron Age horizon

Late Iron Age pottery is recorded in the northern and central parts of Doborski breg, while there are no traces of settlement from this period at the southern end.¹⁰⁸ Ceramic material can be divided into two groups based on typological and technological criteria: hand-made pottery and pottery made on a wheel. Some of the material, most often pots, was initially hand-made and subsequently processed on a wheel, which is often the case with Late Iron Age ceramics. Hand-made pottery was made from a clay mixture containing crushed stone and organic material. The pots are roughly made, often with a rounded and thickened rim. The surface is decorated with a comb-like decoration (T. 20: 151, 162, 164). A fragment of a pot with a characteristic perforation below the rim (T. 20: 151) is defined as type I.1.5. according to the typology of ceramics by I. Drnić from the Historical Archives site in Sisak.¹⁰⁹ There is also a pot with a thickened rim and a groove underneath, made of high-quality clay and fired in a gray tone (T. 20: 153). All these pot shapes are extremely numerous at the Late Iron Age sites of southern Pannonia, starting from the Middle La Tène period.¹¹⁰ They have also been recorded on the periphery of the La Tène culture, in the Central Bosnian group, and are particularly numerous at Donja Dolina.¹¹¹ Pots of the same type at the Crkvina site near Dobož were recorded in a context with a Jezerina-type fibula (type IIa2) from the end of the 1st century BCE.¹¹² The bowls are represented by characteristic La Tène shapes

of S-profile, or type II.2.1., according to the typology of I. Drnić.¹¹³ Made on a potter's wheel from highly purified clay and fired in gray tones (T. 20: 155; T. 21: 158–160), the most examples exhibit a partially polished surface, or, less often, a smoothed one. This ceramic form appeared in the 3rd century BCE, becoming the most numerous wheel-spun pottery type during the 2nd and 1st centuries BCE.¹¹⁴ Mixed in with the ceramics of the Late Iron Age were a few fragments of Roman pottery; flat-bottomed conical plates with a rim that was thickened in a semicircular shape (T. 21: 161, 163). It is assumed that plates with a recessed rim appeared somewhat earlier, from the middle of the 2nd century CE, and were widespread throughout Pannonia.¹¹⁵ Given the context and forms that are present throughout the entire Late Iron Age, it is possible to roughly establish the boundaries of use of site as being between the 3rd and 1st centuries BCE, or from the Lt C1 phase to the Lt D2 phase according to the Central European periodization.

Conclusion

The date of the settlement at Dobor is currently exclusively based on ceramic finds. Our knowledge regarding the level of organization of the settlement is still highly fragmented, and far from providing a complete picture of the settlement system. This is certainly the case for the traces of habitation from the earliest Eneolithic periods, where, apart from the division of the ceramic inventory into the Kostolac and Vučedol phases, nothing more can be said based on the current state of research. The situation of the most recent traces of material culture from the Late Iron Age is comparable. On the other hand, although fragmented, the archaeological record from the Late Bronze/Early Iron Age provides us with a little more information in the context of ceramic production, connections and mobilities in this period. During the final stages of the Late Bronze Age (Ha B1– Ha B3), transformations

¹⁰⁶ Metzner-Nebelsick 2002, 120–122, Fig. 45.

¹⁰⁷ Medović 1988, 314–323; Popović 1981, T. XXXIX–XLI; Gavranović 2011, 93–106.

¹⁰⁸ Belić 1986, 15.

¹⁰⁹ Drnić / Miletić Čakširan 2014, 163, Fig. 7.

¹¹⁰ Drnić / Skelac 2008, 396; Drnić / Miletić Čakširan 2014, 163.

¹¹¹ Perić 1995, 127; Žeravica 1985, 39.

¹¹² Basler 1960, 80, Fig. 6; cf. Drnić / Tonc 2014, 193–194.

¹¹³ Drnić / Miletić Čakširan 2014, 182, Fig. 13; cf. Dizdar 2001, 41.

¹¹⁴ Marić 1963, 77; Žeravica 1985, 37; Popović 2003, 312, T. I, 16–21. II, 1–17; Dizdar 2001, 58; Drnić / Skelac 2008, 393; Dizdar 2013, 125.

¹¹⁵ Nikolić-Đorđević 2000, 112; Žigić 2017, 140.

took place within the supra-regional distribution network.¹¹⁶ This is an indicator of wider changes in production and consumption, which led to the development of new economic strategies in local communities. There ensued intensive building of hilltop settlements.¹¹⁷ The erection of settlements on hilltops and other prominent locations seems to reflect a new settlement concept and economic strategy, which included exploitation of local resources on a large scale, more pronounced local and regional communications in the form of trade and exchange and, above all, a stronger cultural influence of larger metallurgical centers.¹¹⁸ The shift in settlement patterns could potentially be a result of changing ecological conditions. For instance, frequent and unexpected flooding of large rivers may have forced the population to settle in locations that were safe from flooding. Another reason could have been the apparent increase in the size of populations occupying the wider region, which could have led to regional conflicts over strategic resources and trade routes. Dobor's main communication lines run in an N–S direction, making it an area of contact along the river Bosna and both east and westward along the Sava. The characteristics of settlement in northern Bosnia in the Late Bronze and Early Iron Ages have already been well-explored.¹¹⁹

The ceramic assemblage forms the overwhelming proportion of the recovered inventory, also yielding the most information. Comparisons show that the motifs and decorative techniques on the pottery from the Dobor settlement do not differ from those observed on other sites of the Vis–Pivnica groups, with more close parallels from the Kalakača–Gornea and Bosut–Basarabi horizons in the Podunavlje area. Based on the ceramic inventory, we see a craft tradition of combining motifs from the local repertoire, but also motifs that were imported and applied to forms that are also of local or foreign origin. The above-described pottery decorated with engraved isolated lines or bunches of lines has also been uncovered in the settlements of the Kalakača–Gornea phase of the Bosut group, and dated from the 10th to the end of 9th century BCE,

or the Ha B period.¹²⁰ In terms of the transition between the Kalakača–Gornea pottery and the early Basarabi style, there is most probably a certain period of overlap, as indicated by the ceramic repertoire of some features from Gradina on the river Bosut.¹²¹ We can assume that it is in this context (i.e. one of intensive communications and mobility from the beginning of the Iron Age) that Basarabi-style ceramics from Dobor, and also from site of Bare near Tuzla, appear. The fact that pottery finds with idiosyncratic Basarabi decorations also appear in the regions outside of the core zone in the Lower Danube area, both towards the west (reaching the south-eastern Alps), and towards the east (to the north-western Black Sea region), enables a solid cross-chronological linking of this phenomenon and its correlation with Early Iron Age developments (Ha C1 stage) between Central Europe and the Black Sea.¹²² Consequently, it can be concluded that the beginning of the Early Iron Age in northern Bosnia is clearly marked by spreading of Kalakača pottery and appearance of early pottery decorated with typical Basarabi ornamentation, which is definitively connected with the earliest appearances of iron objects.¹²³ As for subsistence, Dobor yielded a small quantity of faunal remains, mainly semi-finished antler fragments.¹²⁴ The role of the settlement at Dobor was probably comparable to that of the other lowland and hilltop settlements in the area, in that it was a partly self-sufficient agricultural settlement established in the hinterland of a hillfort that functioned as a regional center.

¹¹⁶ Gavranović 2013, 153; 2017, 119; Gavranović / Jašarević 2016, 94–95.

¹¹⁷ Jašarević 2018, 31.

¹¹⁸ Gavranović 2012, 106.

¹¹⁹ Gavranović 2011; Jamaković 2010; 2011; Jašarević 2018.

¹²⁰ Medović 1978, 40; Vasić 1987, 544–545; Gumă 1995, 113.

¹²¹ Medović / Medović 2011, 41; Gavranović 2020.

¹²² Gavranović 2020.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Bulatović / Jašarević 2020, 96.

Rezime

Dobor u praistoriji – zaštitna istraživanja iz 1978. godine

Dobor, u stručnoj literaturi poznat još i kao Doborkula, Gradina-Dobor, uzdiže se na blagoj, ali dominantnoj kosi između lijeve obale Bosne i potoka Munjača, 4 km uzvodno od Modriče. Najlakši put iz Posavine i Slavonije u unutrašnjost Bosne ide riječnom dolinom kroz široki klanac između krajnjih padina planine Vučjaka i Trebave. Dobor je upravo izgrađen na ulazu u taj klanac i sa punim pravom nosi naziv “vrata Bosne”. Dosadašnja arheološka istraživanja pokazala su da je primarna pozicija iskorištena za gradnju srednjovjekovnog utvrđenja, korištenog i tokom osmanskog perioda. Južni dio lokaliteta označen toponimom Doborski breg, koji je ujedno i odsječen dubokim rovom, naseljavao je u znatnom vremenskom periodu. Praistorijski nalazi pripadaju višeslojnim gradinskim naseljima kasnoeneolitske kostolačke i vučedolske kulture, zatim naselju finalnog bronzanog i ranog željeznog doba, te manjoj naseobini s kraja željeznog doba. Sistematska istraživanja na prostoru tvrđave obavljena su između 1969. i 1973. godine pod rukovodstvom Ive Bojanovskog ispred Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu. Nova, sada zaštitnog istraživačkog karaktera, iskopavanja izvršena su 1978. godine, nakon velikih oštećenja uzrokovanih izgradnjom dionica magistralne ceste M17 od Doboja do Modriče tokom 1975. godine. Branko Belić iz Muzeja u Doboju u periodu od 9. do 30. 7. 1978. godine izvršio je iskopavanja manjeg obima. Sonda 2 dimenzija 10 x 2,5 m i sonda 3, dimenzija 18 x 3 m, orijentacije istok–zapad, postavljene su na usječeni profil gornje terase. Takođe su izvršena dva iskopa na gornjem platou Doborskog brega, kao kontrolni rovovi, jedan veličine 5 x 1 m, a drugi 6 x 2 m. Iskopavanja su vršena mehaničkim skidanjem otkopnih slojeva debljine od 0,20 m. Očuvani kulturni sloj pratio je pad terena tako da su na zapadnoj strani slojevi sasvim plitko očuvani dubine 0,20–0,50 m, dok su na istočnoj polovini dosežali dubinu od 5 do 7,9 m. Iz kratkog izvještaja rezultata arheoloških iskopavanja saznajemo da je strana Doborskog brega okrenuta prema rijeci Bosni, na visini kota od 110 do 122 metra, uglavnom slabo očuvana. Djelimično prirodnom erozijom tla, a većim dijelom oštećenja nastaju u srednjem vijeku gradnjom tvrđave i formiranjem istovremene nekropole. Tada je stara forma gradinskog naselja uništena. Idući prema sjeveru praistorijski kulturni slojevi su bolje očuvani. Opšta stratigrafska slika praistorijskih slojeva pokazala je znatno vremensko korištenje lokacije od kasnog

eneolita, finalnog bronzanog doba, ranog željeznog doba i tokom mlađeg željeznog doba. U sondi 2 materijal iz ovih epoha bio je izmiješan i nije bilo moguće izdvojiti pojedinačne slojeve. Sonda 3 pokazala je nešto bolju stratigrafsku situaciju. Slojevi kostolačke i vučedolske kulture plitko su očuvani na prvobitnom humusnom tlu. Materijal iz finalnog bronzanog i ranog željeznog doba najbolje je očuvan i pokazuje da se radi o dugotrajnom i značajnom gradinskom nalazištu. Slojevi ovog razdoblja mahom su ukopavani u starije eneolitske slojeve, evidentirana su najmanje dva horizonta naselja. No, treba imati na umu da su iskopavanja obavljena na južnoj periferiji praistorijskog naselja, gdje su objekti formirani najvjerovatnije na terasama i podzidama. Pojava keramike mlađeg željeznog doba, van jasnog stratigrafskog sloja, samo daje naznake manjeg naselja na sjevernoj strani padine. U sondama na gornjem platou doborskog brijega, statigrafska slika je ujednačena. Prvi kulturni slojevi, dubine do 1 m, formirani su od štata srednjovjekovne tvrđave, dok sloj do dubine 2,2 m pripada naselju finalnog bronzanog doba i ranog željeznog doba, s tim da je i ovdje evidentiran izrazit pad terena prema rijeci Bosni. Najbrojniji dio arheološkog materijala svakako je keramika, koja je u ovom slučaju i najvažnija za definisanje hronologije i stratigrafije nalazišta. Sakupljena je i nešto manja količina životinjskih kostiju te alatki od kosti i roga.

List of illustrations

- Figure 1. Dobor during construction works in 1978 (photo: B. Belić).
- Figure 2. Dobor, rescue excavations in 1978 (photo: B. Belić).
- Figure 3. North-east cross-section of the site (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).
- Figure 4. East-west cross-section of trench 3 (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).
- Figure 5. Position and cross-section of trench 2 at Doborski breg (Documentation of the Regional Museum in Doboj; processing by: J. Milošević).
- Figure 6. Fragments of Basarabi style pottery from Dobor (drawing: M. Bešlagić).
- Figure 7. Processed and decorated antlers: 1: Dobor (drawing: M. Bešlagić), 2: Đepfeld, Doroslovo (Трајковић 2008); 3: Kapiteljska njiva, Novo Mesto (Teržan, Bricelj 2020); Batina (Metzner-Nebelsick 2002).

Bibliography

- Balen-Letunić, D.* 1982, Prehistorijske minijaturne posude-igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 15, Zagreb 1982, 69–98.
- Balen-Letunić, D. / Rendić-Miočević, A.* 2012, Čarolija igre: igračke u pretpovijesti i antici iz zbirki Arheološkog muzeja u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2012.
- Balen, J.* 2002, Topografija nalazišta kostolačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXV, Zagreb 2002, 35–52.
- Balj, L.* 2014, Učenje kroz igru-lončarstvo i izrada igračaka u prapovijesnoj Puli, *Histria Archaeologica*, 45, Pula 2014, 71–94.
- Basler, Đ.* 1960, Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu u Doboju, Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 4, Tuzla 1960, 75–88.
- Belić, B.* 1964, Vis-Modran, Derventa, Arheološki pregled, 6, Beograd 1964, 22–23.
- Belić, B.* 1986, Modriča sa okolinom u Prošlosti – Najstarija prošlost, u: Karabegović, I. (ur.), Modriča sa okolinom u prošlosti, Modriča 1986.
- Belić, B.* 1988, Dobor, Jakeš, Modriča, Arheološki leksikon BiH, Tom 2, Sarajevo 1988, 76.
- Belić, B.* 2010, Topolovaca bregovi kod Odžaka, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, 52, (n. s.), Sarajevo 2011, 225–258.
- Benac, A.* 1948, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, III, (n. s.), Sarajevo 1948, 5–41.
- Benac, A.* 1950, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, IV-V, (n.s.), Sarajevo 1959, 5–44.
- Benac, A.* 1959, Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, XIV, (n. s.), Sarajevo 1959, 13–51.
- Benac, A.* 1962, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVII, (n. s.), Sarajevo 1962, 21–40.
- Benac, A.* 1967, Kameni kalupi sa Pivnice, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 21-22, (n.s.), 150–160.
- Benac, A.* 1971, Obre II – Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXVI, (n. s.), Sarajevo 1971, 5–300.
- Benac, A.* 1980, Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini (neka nova razmatranja), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXXIV, (n. s.), Sarajevo 1980, 15–26.
- Bojanovski, I.* 1981, Dobor u Usori (Rezultati arheoloških istraživanja 1969-1973), Naše starine, XIV–XV, Sarajevo 1981, 11–38.
- Bondár, M.* 1984, Neuere Funde der Kostolac- und der spätbadener Kultur in Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36, Budapest 1984, 59–84.
- Brnić, Ž.* 2020, Stratigrafija Vučedola. Kronologija kasnog eneolitika – prijelaznog perioda i rano brončano doba u panonskom prostoru, u: Botić, K. / Kalafatić, H. (ur.), *Homo Universalis*, Zbornik radova posvećen Zorku Markoviću povodom 65. obljetnice života, Institut za arheologiju, Zagreb 2020, 241–308.
- Bulatović, J. / Jašarević, A.* 2020, New Data from the Old Records: Zooarchaeological Remains from Late Bronze and Early Iron Age Sites in Northern Bosnia, u: Bulatović, J. / Marković, N. (ur.), *Animal Husbandry and Hunting in the Central and Western Balkans Through Time*, Oxford 2020, 93–118.
- Булатовић, А.* 2009, Порекло и дистрибуција благоконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву, *Старинар*, LIX, Beograd 2009, 89–108.
- Bulatović, A.* 2019, Particular Types of Bowls as Heralds of a New Age in the Balkans, u: Filipović, V. / Kapuran, A. (ur.), *Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday*, Institute of Archaeology, Belgrade 2019, 215–232.
- Conrad, S. / Krauss, S.* 2020, New Data on the Middle Hallstatt Period on the Lower Danube, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S. C. / Popescu, A. D. / Hansen, S. (ur.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Bonn 2020, 473–485.
- Čović, B.* 1962, Gradinsko naselje na Kekića gradini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVII, (n.s.), Sarajevo 1962, 41–61.
- Čović, B.* 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX, (n. s.), Sarajevo 1965, 27–145.
- Čović, B.* 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Bronzano doba*, Akademija nauka i umjetnosni BiH, Sarajevo 1983, 430–460.
- Dimitrijević, S.* 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Eneolitsko doba*, Akademija nauka i umjetnosni BiH, Sarajevo 1979, 267–341.
- Dizdar, M.* 2001, Latenska naselja na vinkovačkom području. Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Disertacija i monografije 3, Zagreb 2001.

- Dizdar, M.* 2013, Kasnolatsensko naselje Skordiska na Štrbincima kod Đakova, Arheološki radovi i rasprave, 17, Zagreb 2013, 123–164.
- Dizdar, M. / Hršak, T. / Ložnjak Dizdar, D.* 2019. Batina (Kiskőszeg) is Back in the Game: the Basarabi Vessel from an Early Iron Age Grave in the Batina-Sredno Cemetery, u: Baitinger, H. / Schönfelder, M. (ur.), Hallstatt und Italien. Festschrift für Markus Egg, Romisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2019, 95–116.
- Drnić, I. / Skelac, G.* 2008, Latenski nalazi s lokaliteta Ciglana-Zeleno polje u Osijeku, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 41, Zagreb 2008, 385–415.
- Drnić, I. / Miletić Čakširan, I.* 2014, Naselje iz mlađega željeznog doba na lijevoj obali Kupe u Sisku: Strabonova « Σισκία » «?», Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 47 (1), Zagreb 2014, 147–251.
- Drnić, I. / Tonc, A.* 2014, Kasnolatsenske i ranocarske fibule s japodskog prostora, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 31, Zagreb 2014, 181–214.
- Dular, J.* 2013, Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit, Opera instituti archaeologici Sloveniae, 27, Založba ZRC, Ljubljana 2013.
- Dular, J., Tomanič Jevremov, M.* 2010, Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit.–Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 18, Založba ZRC, Ljubljana 2010.
- Dular, J.* 1982, Halštatska keramika v Sloveniji: prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1982.
- Đukić, A.* 2018, Kostolačka kultura / The Kostolac culture, u: Balen, J. / Miloglav, I. / Rajković, D. (ur.), Povratak u prošlost - Bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj / Back to the past - Copper Age In Northern Croatia, Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek / Archaeological Museum in Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, Archaeological Museum Osijek, 2018, 87–112.
- Eibner, A.* 1996, Die Bedeutung der Basarabi-Kultur in der Entwicklung des Osthallstattkreises, u: Garašanin, M. / Roman, P. (ur.), Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Drobeta-Turnu Severin 1996, 105–118.
- Eibner, A.* 2001, Der Donau-Drave-Save-Raum im Spiegel gegenseitiger Einflußnahme und Kommunikation in der frühen Eisenzeit. Zentralorte entlang der „Argonautenstraße“, u: Lippert, A. (ur.), Der Donau-Drave-Save-Raum im Spiegel gegenseitiger Einflußnahme und Kommunikation in der frühen Eisenzeit. Zentralorte entlang der „Argonautenstraße“, Bonn 2001, 181–190.
- Gavranović, M.* 2007, Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger Ornamentik in Bosnien, Godišnjak CBI, 36, Sarajevo 2007, 35–67.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M.* 2013, Urnenfelderzeitliche Gussformen aus dem westlichen Balkan, u: B. Rezi, B. / Németh, R. E. / Berecki, S. (ur.), Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Mega, Târgu Mureş 2013, 149–165.
- Gavranović, M. / Jašarević, A.* 2016, Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 33, Zagreb 2016, 89–132.
- Gavranović, M.* 2017, Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, u: Ložnjak Dizdar, D. / Dizdar, M. (ur.), The Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube: proceedings of the international conference in Zagreb, November 7-8, 2013, Institut za arheologiju, Zagreb, 109–124.
- Gavranović, M. / Ložnjak Dizdar, D.* 2019, The Sava Valley (Posavina) – a heritage of communication. Some examples from the Late Bronze Age, Godišnjak CBI, 48, Sarajevo 2019, 137–156.
- Gavranović, M.* 2020, Late Bronze Age Geometric Decoration in the Western Balkans – Style and Status, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S. C. / Popescu, A. D. / Hansen, S. (ur.), Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Bonn 2020, 431–446.
- Gerbec, T.* 2021, Hotinja vas – Naselbina starejše železne dobe na Dravskem polju / Hotinja vas – A settlement of the Early Iron Age on the plain of Dravsko polje, u: Teržan, B. / Črešnar, M. (ur.), Pohorsko Podravje pred tremi tisočletji : tradicija in inovativnost v pozni bronasti in starejši železni dobi / Pohorsko Podravje three millennia ago : tradition and innovation in the Late Bronze and Early Iron Ages, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2021, 109–176.
- Govedarica, B.* 1988, Klisura/ Kadića Brdo. Praistorijska gradina, Arheološki Pregled, 29, Ljubljana 1990, 85–88.
- Grahek, L.* 2021, Orehova vas pri Mariboru – Naselbina iz pozne bronaste dobe (horizont Rogoza-Orehova vas) / Orehova vas near Maribor – A settlement of the Late Bronze Age (Rogoza-Orehova vas horizon), u: Teržan, B. / Črešnar, M. (ur.), Pohorsko Podravje pred tremi tisočletji : tradicija

- in inovativnost v pozni bronasti in starejši železni dobi / Pohorsko Podravje three millennia ago : tradition and innovation in the Late Bronze and Early Iron Ages, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2021, 31–54.
- Gumă, M.* 1993, Civilizația primei epoci a fierului în Sud-vestul României / Die Zivilisation der älteren Eisenzeit in südwest Rumänien, București 1993.
- Gumă, M.* 1995, The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review, *Thraco-Dacica*, 16, București 1995, 99–137.
- Ilon, G.* 2011, The Late Urnfield period cemetery from Szombathely-Zanat, *VIA-Monographia Minor in Cultural Heritage 2*, Hungarian National Museum – National Cultural Heritage Protection Centre, Budapest 2011.
- Jamaković, O.* 2017, Tragovi sopotske i vučedolske kulture na lokalitetu Kastel – Banja Luka, *Godišnjak CBI*, 46, Sarajevo 2017, 43–54.
- Jamaković, O.* 2011, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne, *Godišnjak CBI*, 40, Sarajevo 2011, 91–131.
- Jamaković, O.* 2010, Gradine na području srednjeg toka Vrbasa – područje Banja Luke, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 52, (n.s.), Sarajevo 2010, 167–224.
- Jamaković, O. / Žeravica, Z.* 2010, Praistorijsko naselje Brdašće u Laktašima, *Godišnjak CBI*, 39, Sarajevo 2010, 35–52.
- Јашаревић, А.* 2017, Тврђаве на Босни, Музеј у Добоју, Добој 2017.
- Jašarević, A.* 2018, Arheološki nasebinski kompleks na Griču, Tešanj, u: Jašarević, A. / Prnjavorac, E. (ur.) *Grad u Bronzi, Tešanj 2018*, 16–57.
- Jevtić, M.* 1983, Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, *Filozofski fakultet u Beogradu, Centra za arheološka istraživanja*, Beograd 1983.
- Jevtić, M.* 2011, Čuvari žita u praistoriji: studija o žitnim jamama sa Kalakače kod Beške, *Gradski muzej Vršac, Filozofski fakultet Beograd*, Beograd 2011.
- Jevtić, M.* 2016, Basarabi and Ferigile Finds on the Border Between the Carpathian Basin and Central Balkans. Contribution to the Early Iron Age Chronology, u: Berecki, S (ur.), *Iron Age chronology in the Carpathian Basin, Târgu Mureș 2015*, 9–18.
- Jovanović, B. / Petrović, J.* 2003, Gomolava : naselja kasnog eneolita, *Muzej Vojvodine, Arheološki institut, Novi Sad – Beograd* 2003.
- Kašuba, M.* 2007, Zur Entstehung der Basarabi-Kultur in Osteuropa, u: Blečić, M. / Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Ljubljana 2007, 369–380.
- Kramberger, B. / Črešnar, M.* 2021, Pobrežje v Mariboru – Naselbina iz mlajše kulture žarnih grobišč / Pobrežje in Maribor – A settlement of the Late Urnfield Period, u: Teržan, B. / Črešnar, M. (ur.), *Pohorsko Podravje pred tremi tisočletji : tradicija in inovativnost v pozni bronasti in starejši železni dobi / Pohorsko Podravje three millennia ago : tradition and innovation in the Late Bronze and Early Iron Ages*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2021, 55–108.
- Kapuran, A. / Bulatović, A.* 2012, Kulturna grupa Kocofeni-Kostolac na teritoriji severoistočne Srbije, *Старинар*, 62, Beograd 2012, 65–94.
- Kosorić, M.* 1980, Praistorijska naselja na području Spreče, Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 13, Tuzla 1980, 103–116.
- Ložnjak-Dizdar, D.* 2004, Odnos daljske i bosutske grupe na prostoru hrvatskog Podunavlja početkom strajjeg željeznog doba, *Prilozi arheološkog instituta u Zagrebu*, 21, Zagreb 2004, 19–30.
- Ložnjak-Dizdar, D.* 2020, The Paths of the Argonauts and the Western Border of the Basarabi Complex, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S. C. / Popescu, A. D. / Hansen, S. (ur.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Bonn 2020, 147–164.
- Ložnjak Dizdar, D. / Vrdoljak, S. / Drnić, I.* 2024, Tragovi igre djece tijekom kasnoga brončanog doba na jugu Karpatske kotline, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 41, Zagreb 2024, 27–58.
- Marijanović, B.* 2003, Eneolitik i Eneolitičke Kulture u Bosni i Hercegovini, Mostar.
- Marić, Z.* 1962, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 15/16, (n. s.), Sarajevo 1962, 151–171.
- Marić, Z.* 1963, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVIII, (n. s.), Sarajevo 1963, 63–83.
- Marić, Z.* 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 19, (n. s.), Sarajevo 1964, 5–83.
- Medović, P.* 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, *dissertationes et Monographiae 22*, Beograd 1978.
- Medović, P.* 1988, Kalakača: naselje ranog gvozdenog doba, *Vojvođanski muzej, Novi Sad* 1988.
- Medović, P. / Medović, I.* 2011, Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba, Novi Sad 2011.
- Metzner-Nebelsick, C.* 1992, Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frög, u: Lippert, A. / Spindler, K. (ur.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur-und Frühgeschichte der Leopold-*

- Franzens-Universität Innsbruck, Innsbruck 1992, 349–383.
- Metzner-Nebelsick, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Unenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rhaden/Westf. 2002.
- Metzner-Nebelsick, C. 2010, Aspects of mobility and migration in the Eastern Carpathian Basin and adjacent areas in the Early Iron Age (10th-7th centuries BC), u: Dzięgielewski, K. / Przybyła, M. / Gawlik, A. (ur.), *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*, Jagiellonian University Institute of Archaeology, Kraków 2010, 121–152.
- Metzner-Nebelsick, C. 2017, At the crossroads of the Hallstatt East, u: van der Vaart-Verschoof, S. / Schuman R. (ur.), *Connecting elites and regions: perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe*, Leiden 2017, 349–379.
- Miloglav, I. 2018, Vučedolska kultura / The Vučedol Culture, u: Balen, J. / Miloglav, I. / Rajković, D. (ur.), *Povratak u prošlost - Bakreno doba u sjevernoj Hrvatskoj / Back to the past - Copper Age In Northern Croatia*. Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej Osijek / Archaeological Museum in Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb, Archaeological Museum Osijek, 2018, 113–145.
- Milić, V. 1991, Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Brdo, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XVI, Tuzla 1991, 15–21.
- Milić, V. 1984, Rezultati arheoloških istraživanja na području površinskog kopa „Dubrave-južna sinklinala“, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XV, Tuzla 1984, 21–31.
- Milić, V. 1980, Sondažno rekognosciranje lokaliteta Ljeskovac u Poljacima, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XIII, Tuzla 1980, 135–137.
- Милојевић, П., / Капуран, А. 2023, Резултати истраживања праисторијске градине на Поповици код Сокобање, Зборник Народног музеја у Београду, XXVI, 65-92.
- Nikolić, D. 2000, Kostolačka kultura na teritoriji Srbije, Centar za arheološka istraživanja, knj. 19, Beograd 2000.
- Nikolić-Đorđević, S. 2000, Antička keramika Singidunuma, Singidunum, 2, Beograd 2000, 11–206.
- Ninčić, I. 2024, Basarabi decorative style as a material culture trait of the initial stages of the Early Iron Age in the western parts of the Serbian Danube region, u: Bikić, V. / Vuković, J. (ur.), *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*, Institute of Archaeology, Belgrade 2024, 301–316.
- Perić, S. 1995, Celtic Pottery in Settlements of the Central bosnian Culture group, Старинар, 45–46, Beograd 1995, 113–131.
- Perkić, D. 2022, Miniaturne željeznodobne posude iz svetišta u Vilinoj špilji / Miniature Iron Age vessels from the shrine in Vilina Cave, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 39, Zagreb 2022, 129–172.
- Petrović, J. / Jovanović, B. 2002, *Gomolava- naselja kasnog eneolita*, Muzej Vojvodine, Arheološki institut, Novi Sad – Beograd 2002.
- Петровић, Б. 2010, Асфалтна база у Земуну насеље раног гвозденог доба, Музеј града Београда, Београд 2010.
- Popović, D. 1981, Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu, Font. Arch. Jug., IV, Beograd 1981.
- Popović, P. / Vukmanović, M. 1998, Vajuga-Pesak. Nekropola starijeg gvozdenog doba / Vajuga-Pesak. Early Iron Age Cemetery, Beograd 1998.
- Popović, P. 2003, Gradina na bosutu kod Vašice, *Opvscvlva archaeologica*, 27 (1), Zagreb 2003, 311–320.
- Pravidur, A. 2014, Prapovijesne igračke i minijaturne posude iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Cleuna 1, Livno 2014, 49–94.
- Rakvin, M. 2015, Naselje na gradini Marić kod Mikleuške tijekom kasnoga brončanog i starijeg željeznog doba, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 32, Zagreb 2015, 75–110.
- Raunig, B. 2001, Prahistorijski nalazi na srednjovjekovnom gradu Cazinu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 48-49, (n. s.), Sarajevo 2001, 115–163.
- Roeder, M. 1997, Zur Bedeutung der im Basarabi-Stil verzierten Keramik. Heiligtümer in der Hallstattzeit?, u: Becker, C. / Dunkelmann, M. L. / Metzner-Nebelsick, C. / Peter-Röcher, H. / Roeder, M. / Teržan, B. (ur.), *Χρόνος*. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Festschrift für Bernhard Hänsel, Espelkamp 1997, 601–618.
- Siklósi, Z. 2004, A Kostolac-kultúra újabb temetkezései Balatonbogláron, Somogyi Múzeumok Közleményei, 16, Kaposvár 2004, 139–160.
- Tasić, N. 1979, Kostolačka kultura, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Eneolitsko doba*, Tom III, Akademija nauka i umjetnosni BiH, Sarajevo 1979, 235–266.
- Tasić, N. 1995, The Eneolithic Cultures of the Central and West Balkans, Belgrade 1995.
- Tasić, N. 2005, Historical picture of development of Early Iron Age in the Serbian Danube basin, *Balkanica*, 35, Belgrade 2005, 7–22.
- Teržan, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien, u: Hän-

- sel, B. (ur.), Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Bonn 1995, 323–372.
- Teržan, B. / Bricelj, M.* 2019, Danubian horseman from Novo Mesto?, *Архаика*, 7-8, Belgrade 2019, 80–100.
- Трајковић, Д.* 2008, Ђепфелд – некропола старијег гвозденог доба код Дорослова / Đepfeld–Early Iron Age necropolis at Doroslovo, Сомбор 2008.
- Vasić, R.* 1987, Bosutska grupa, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosni BiH, Sarajevo 1987, 536–554.
- Vrdoljak, S.* 1994, Tipološka klasifikacija kasnobrončane keramike iz naselja Kalnik-Igrišće (SZ Hrvatska), *Opuscula archaeologica*, 18, Zagreb 1994, 7–81.
- Vulpe, A.* 1979, Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur, u: P. Medović (ur.), *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit den anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*, Novi Sad 1979, 179–189.
- Žeravica, Z.* 1985, Nova istraživanja mlađeg željeznog doba na području sjeverozapadne Bosne, *Materijali*, XX, Beograd 1985, 29–45.
- Žigić, V.* 2017, Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine, *Godišnjak CBI*, 46, Sarajevo 2017, 125–167.
- Зверев, Е.* 2002, Хронология культуры Басарабь по данным орнаментации на керамической посуде, *Stratum plus* 3, Кишинев 2002, 224–254.

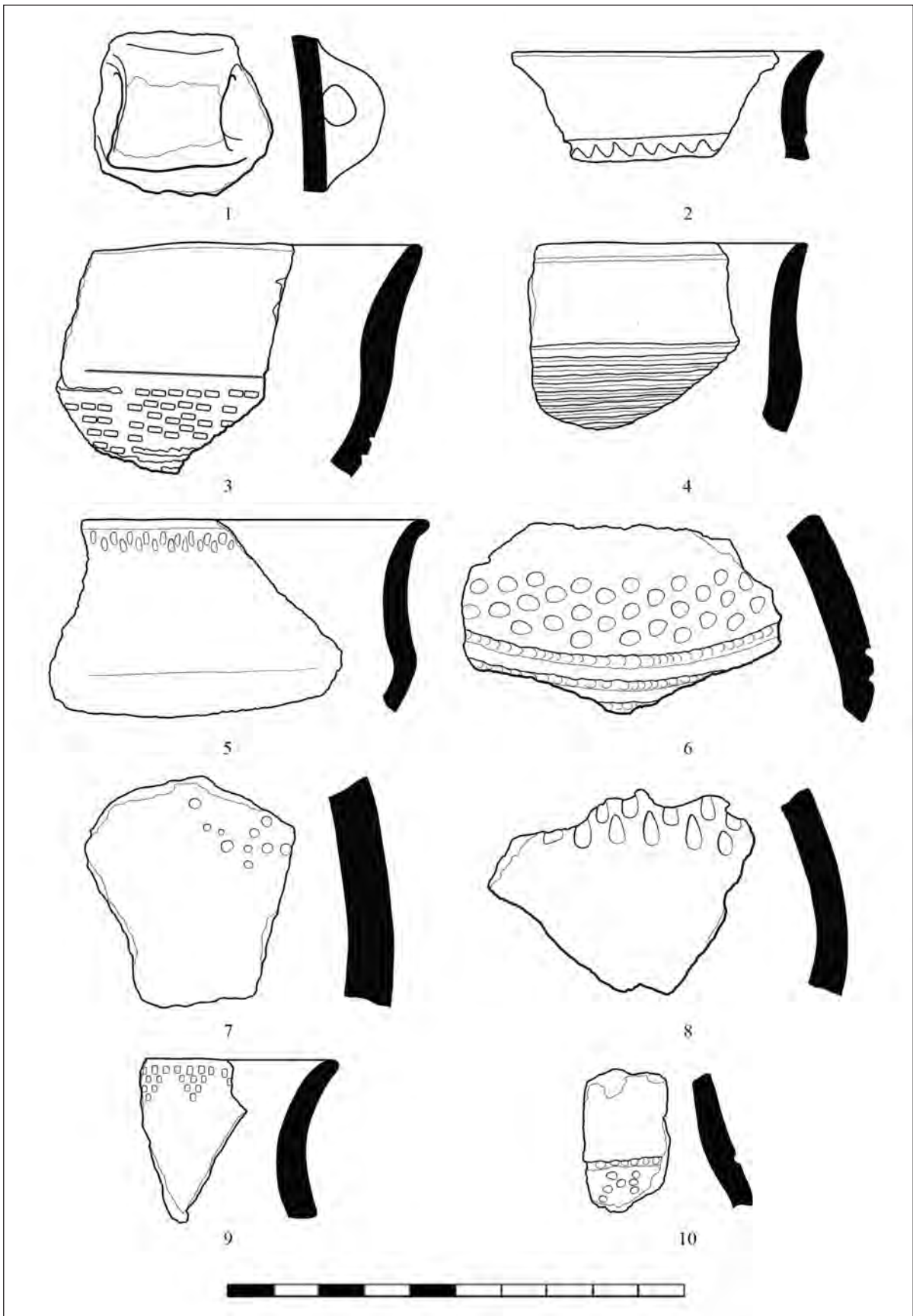

Tabla 1.

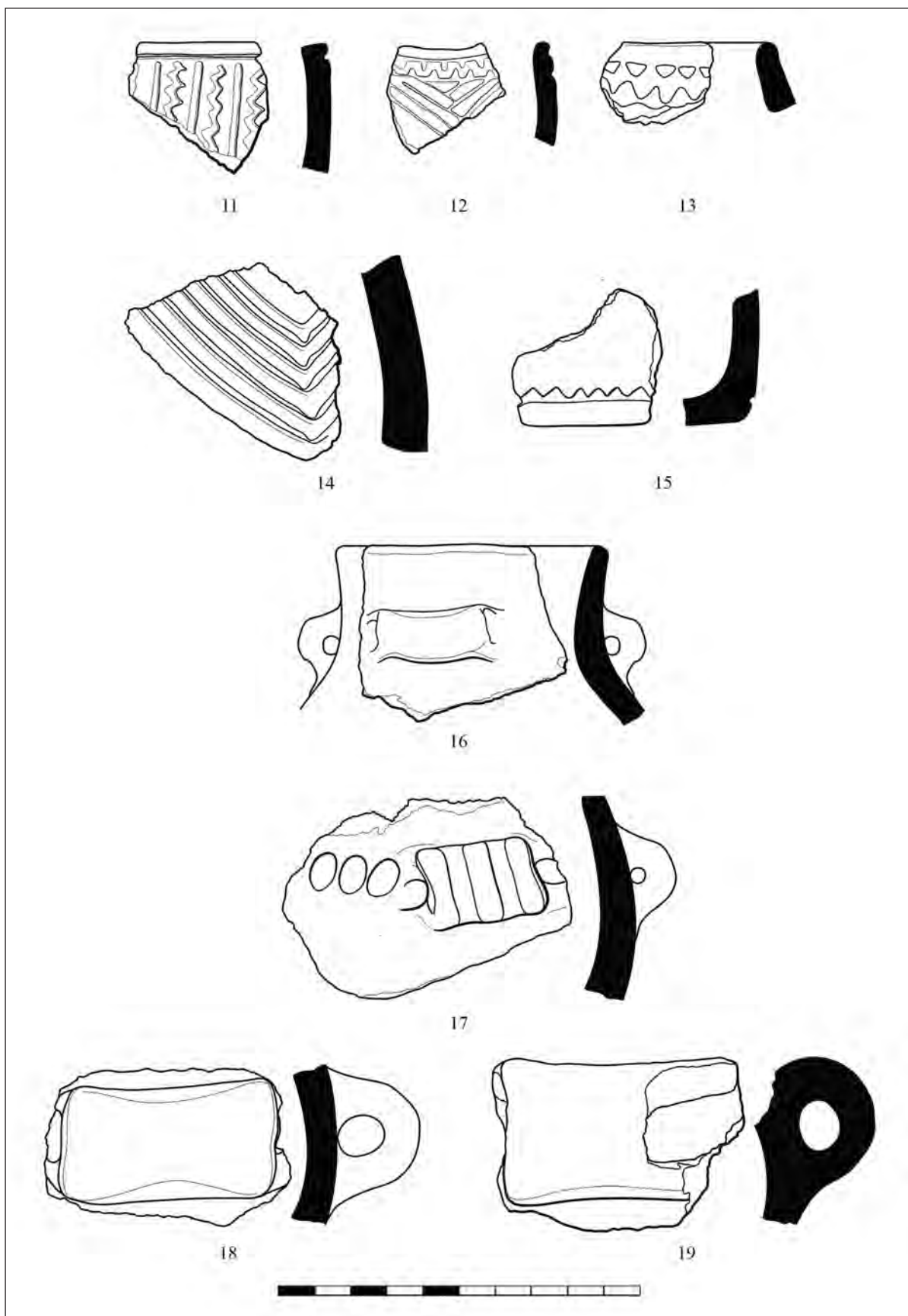

Tabla 2.

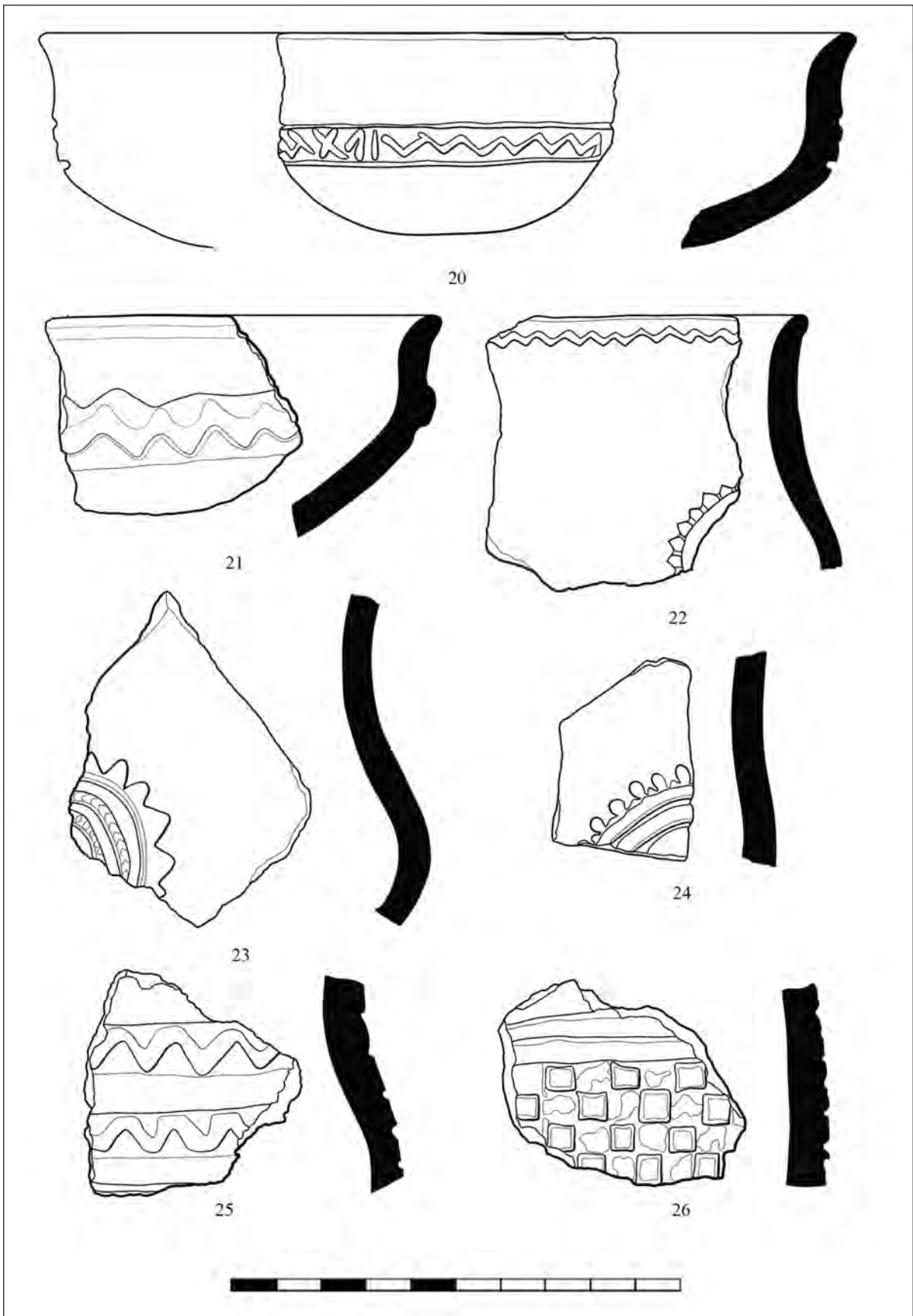

Tabla 3.

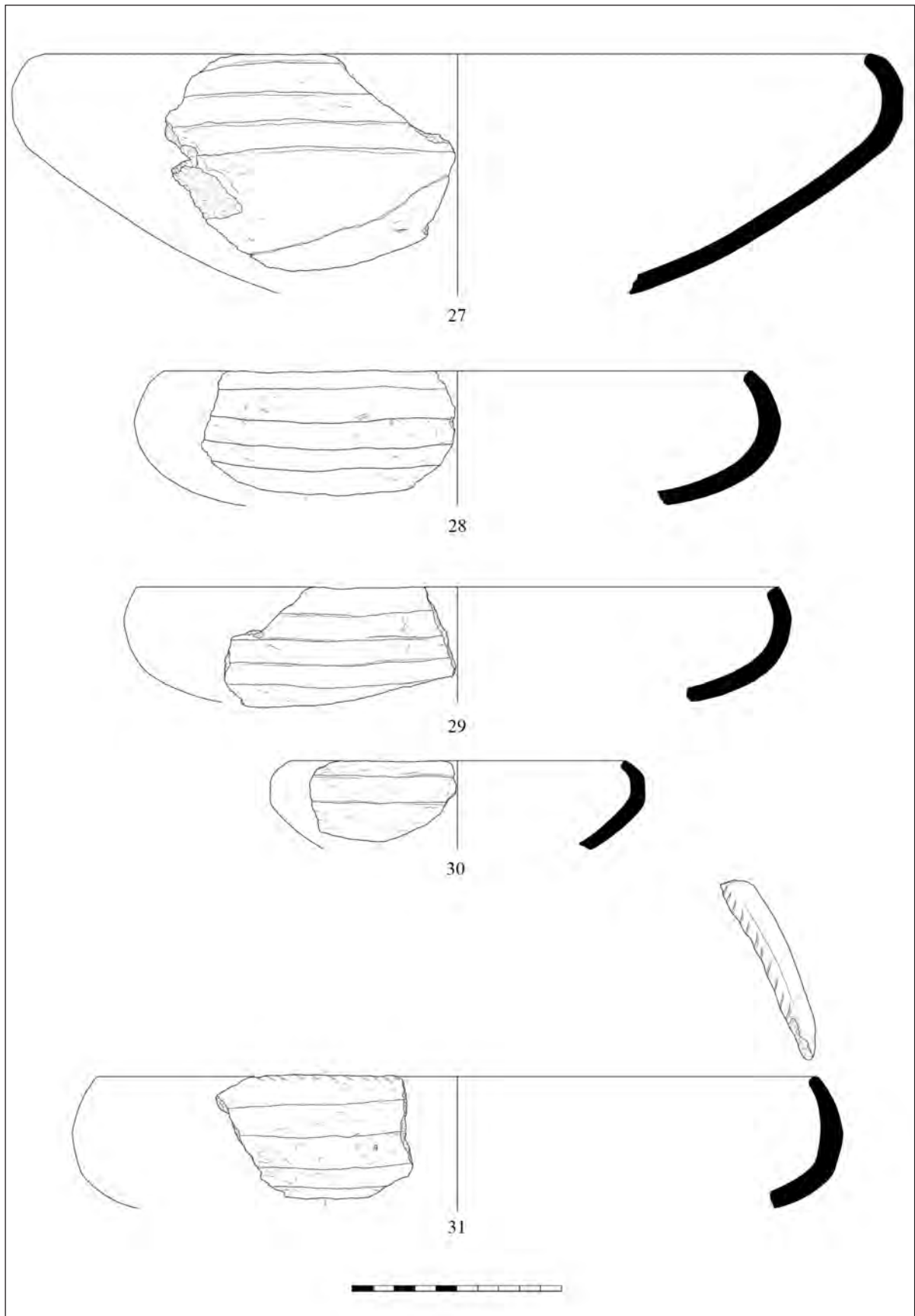

Tabla 4.

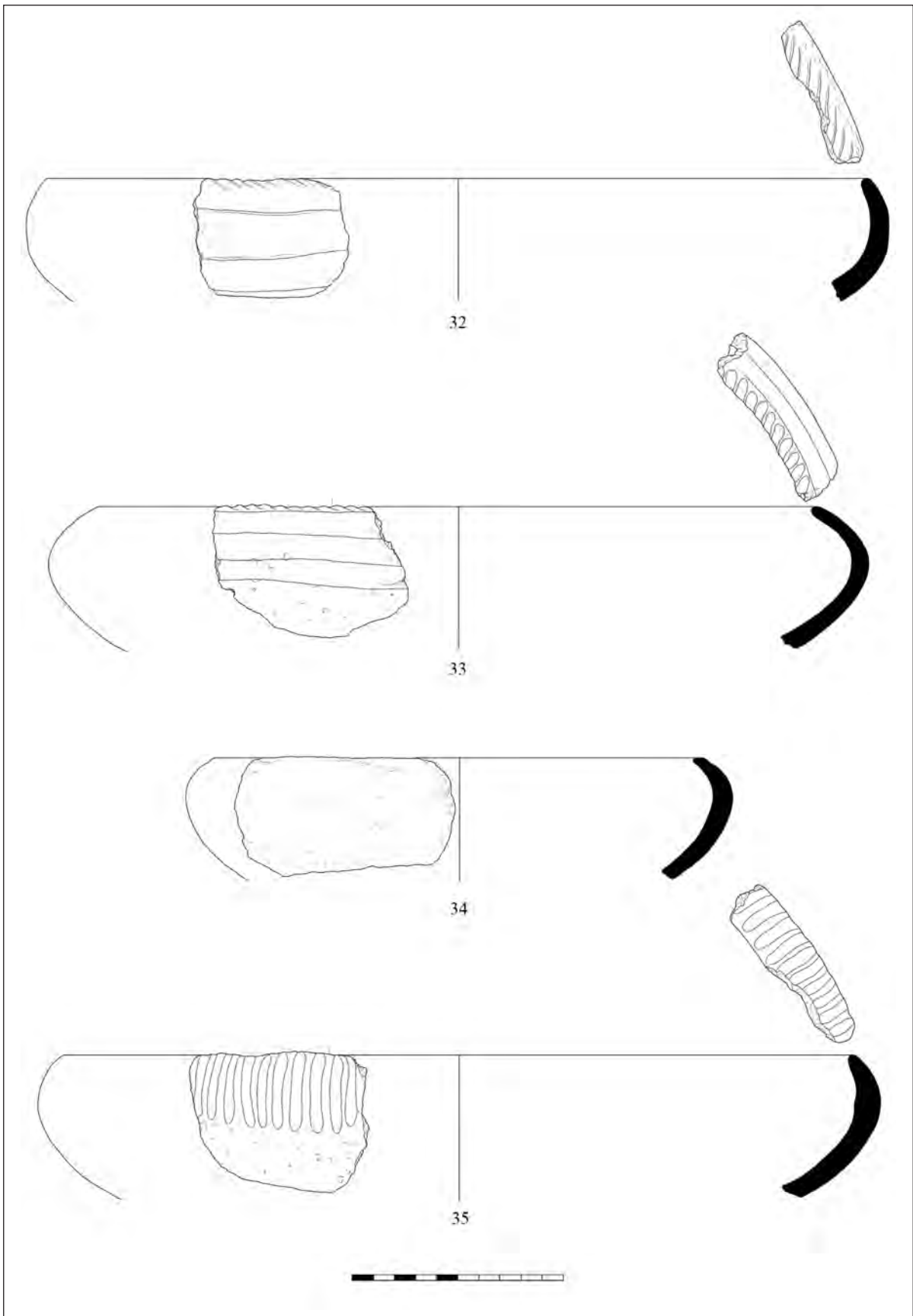

Tabla 5.

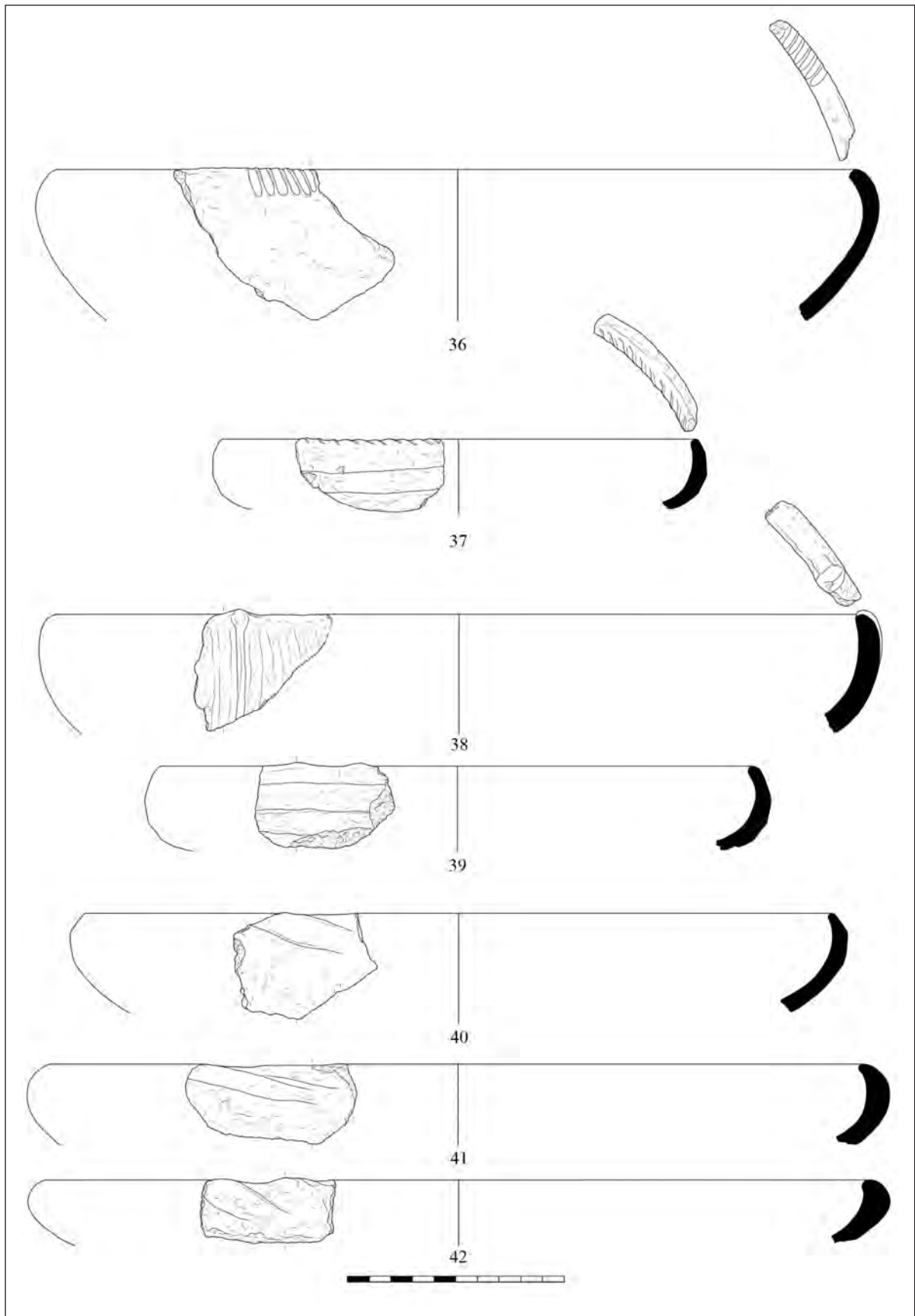

Tabla 6.

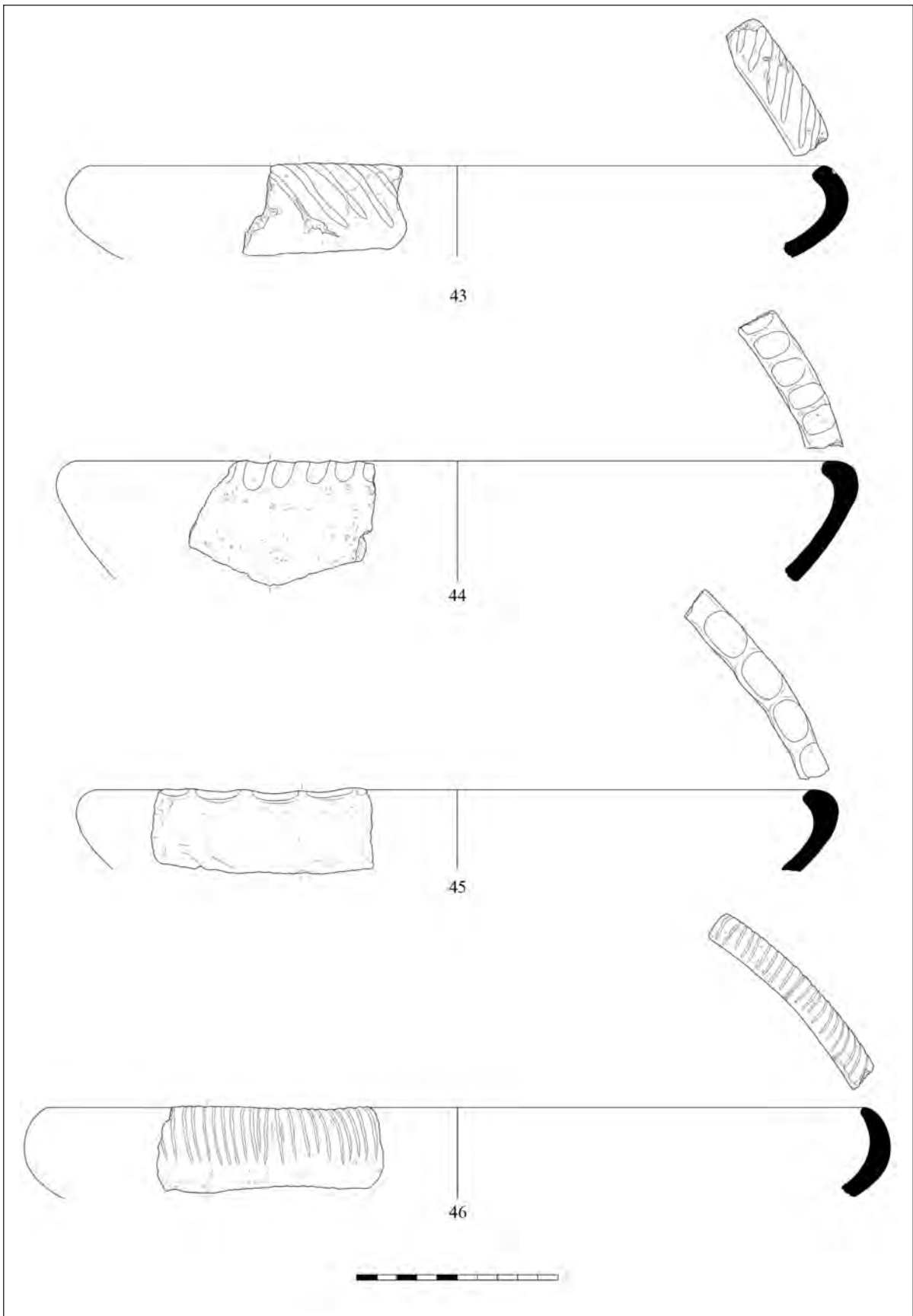

Tabla 7.

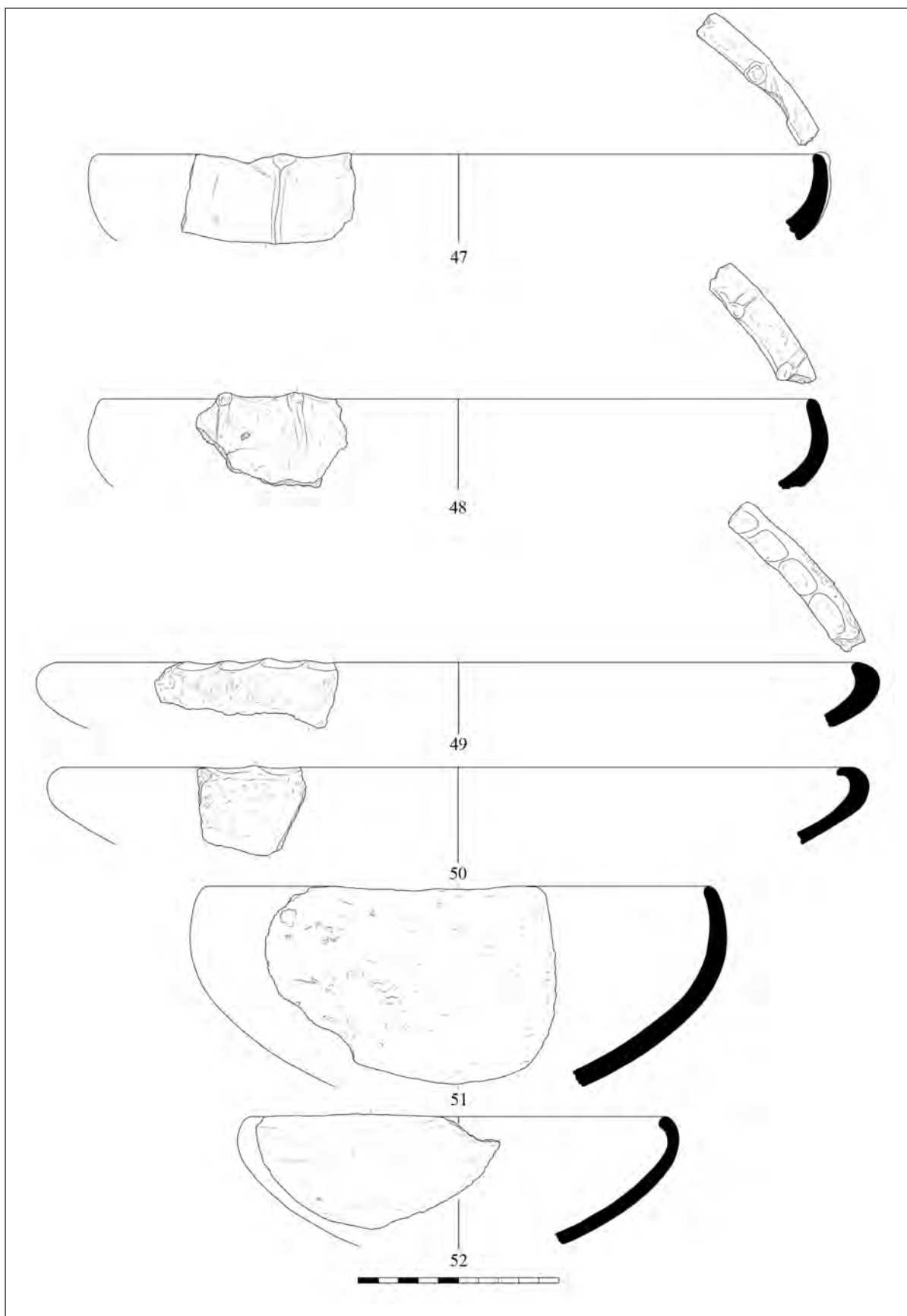

Tabla 8.

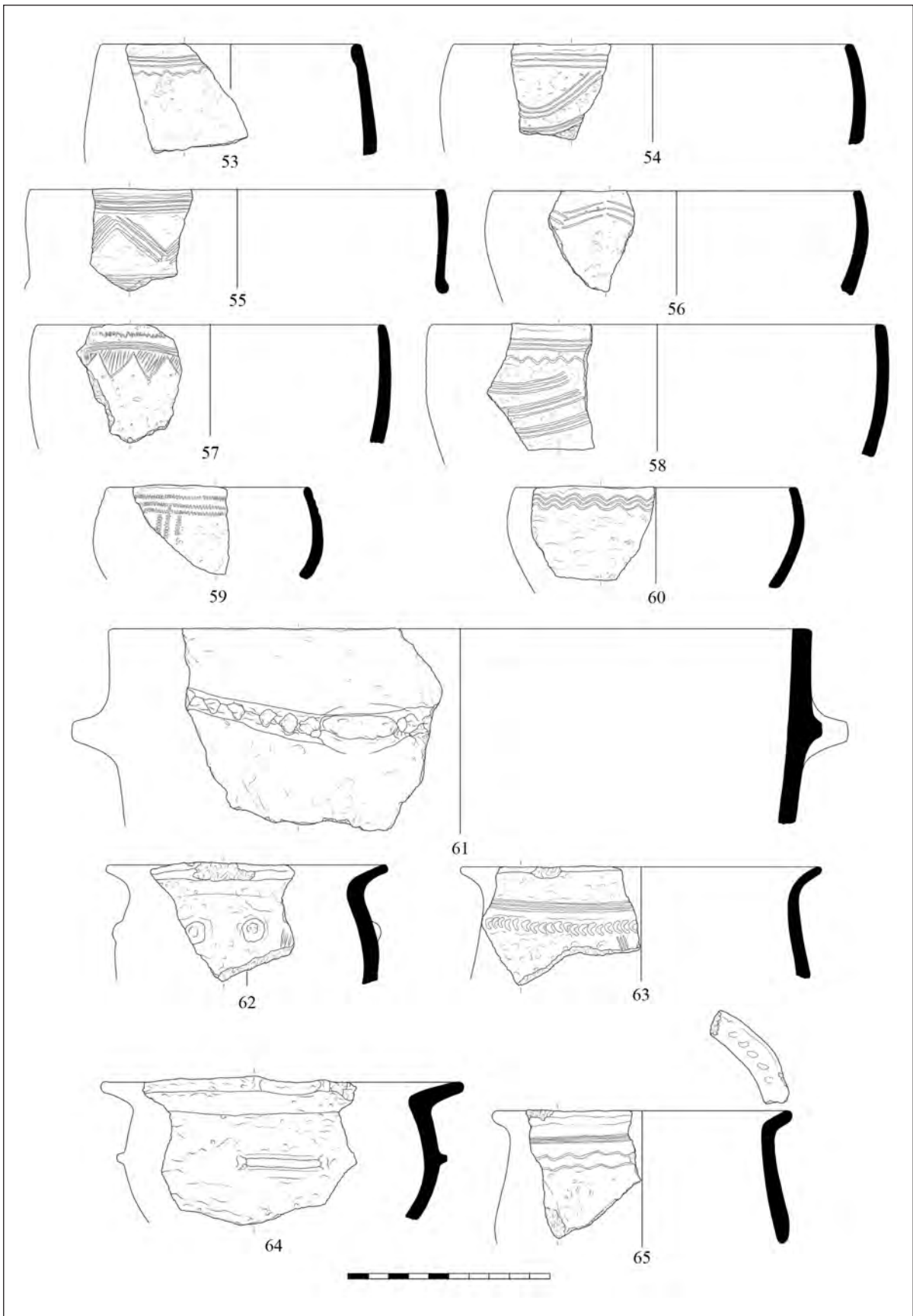

Tabla 9.

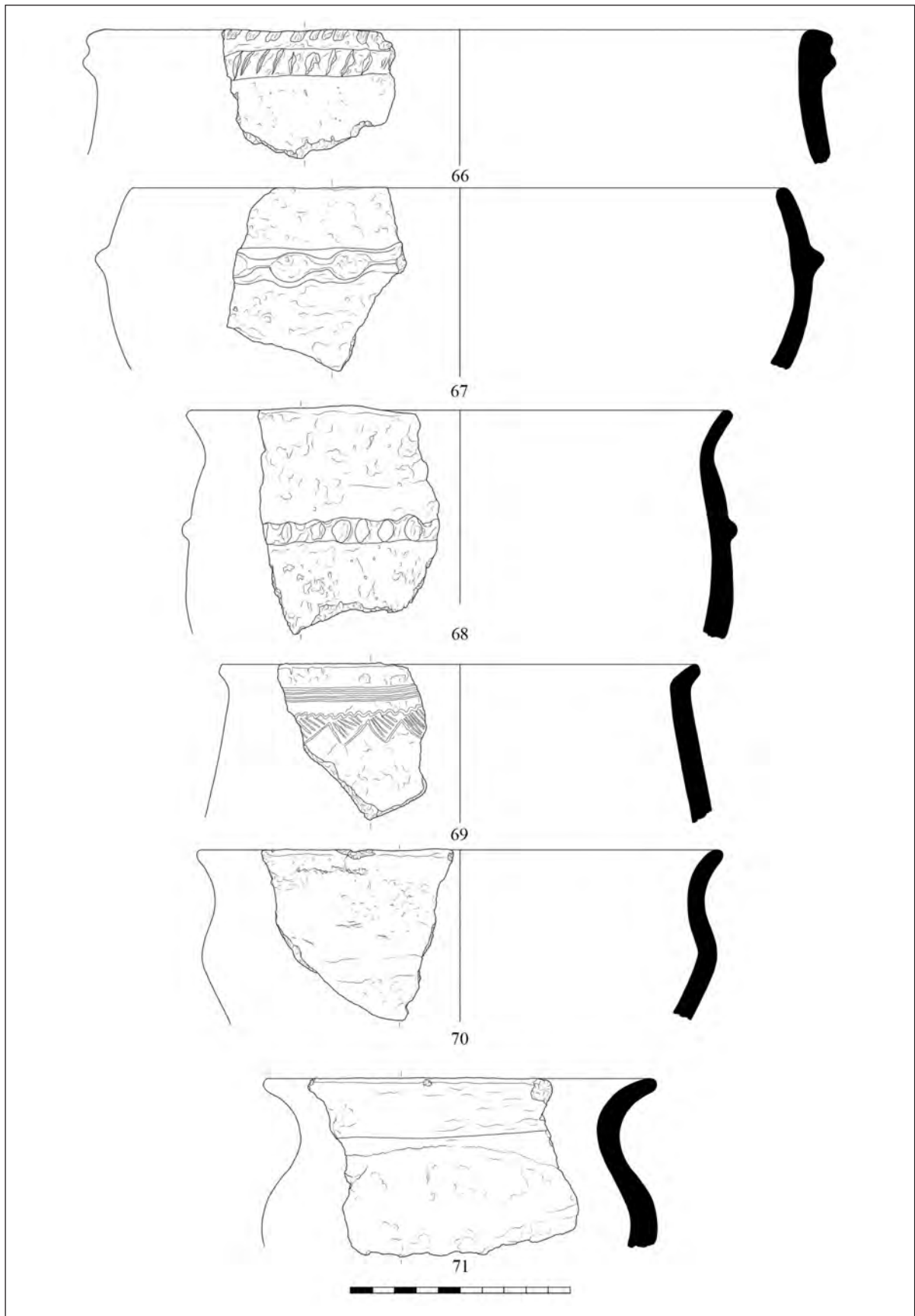

Tabla 10.

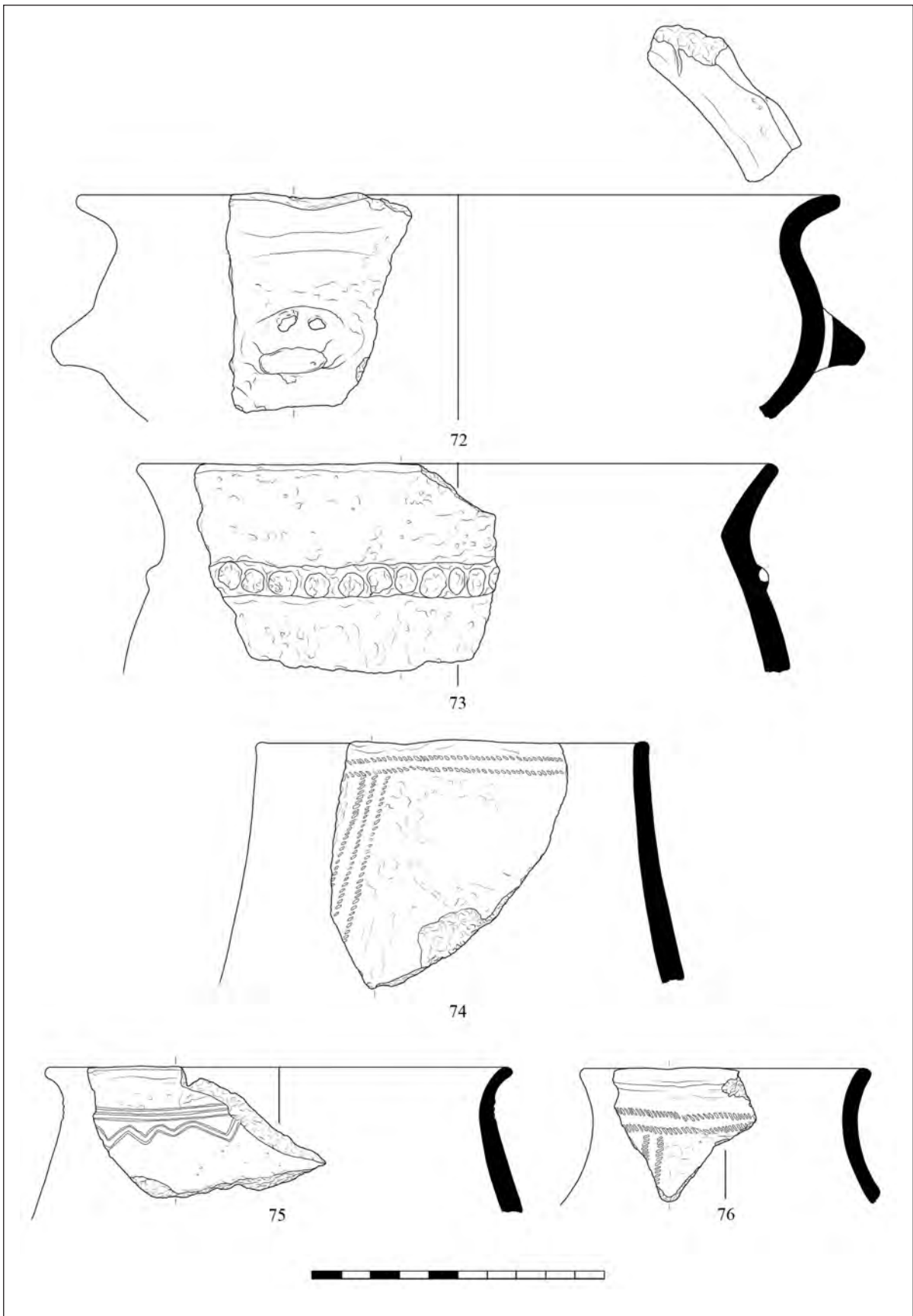

Tabla 11.

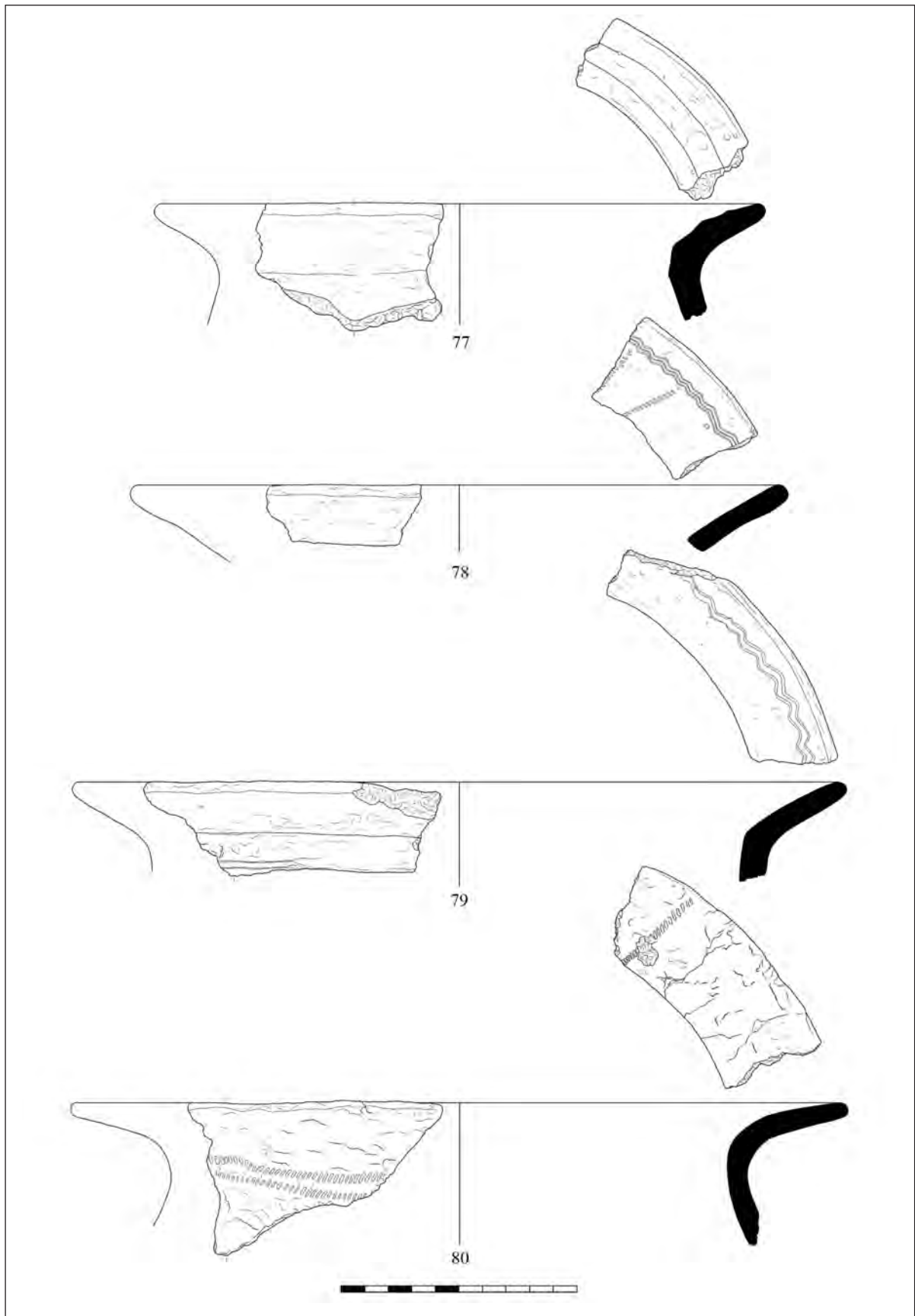

Tabla 12.

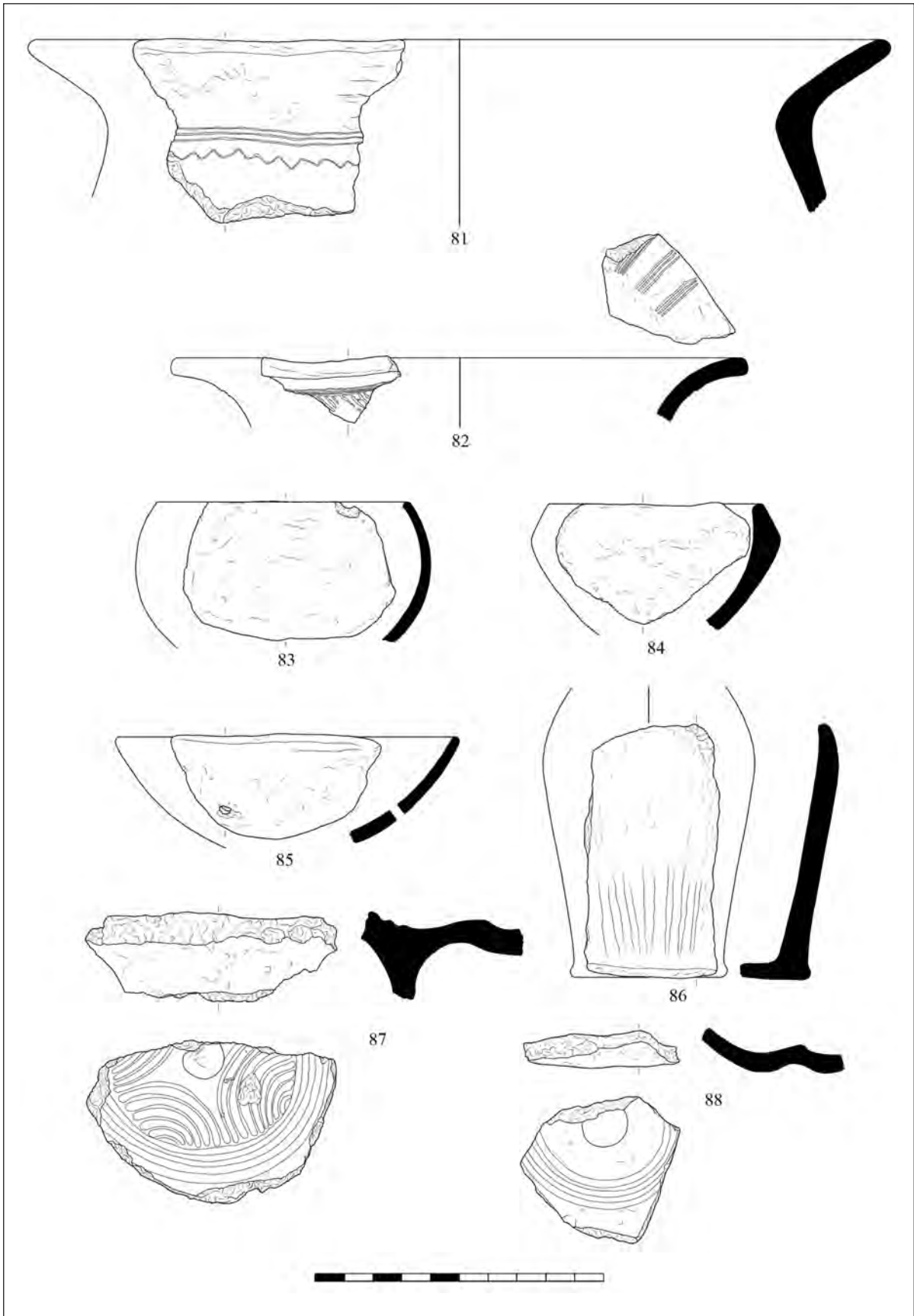

Tabla 13.

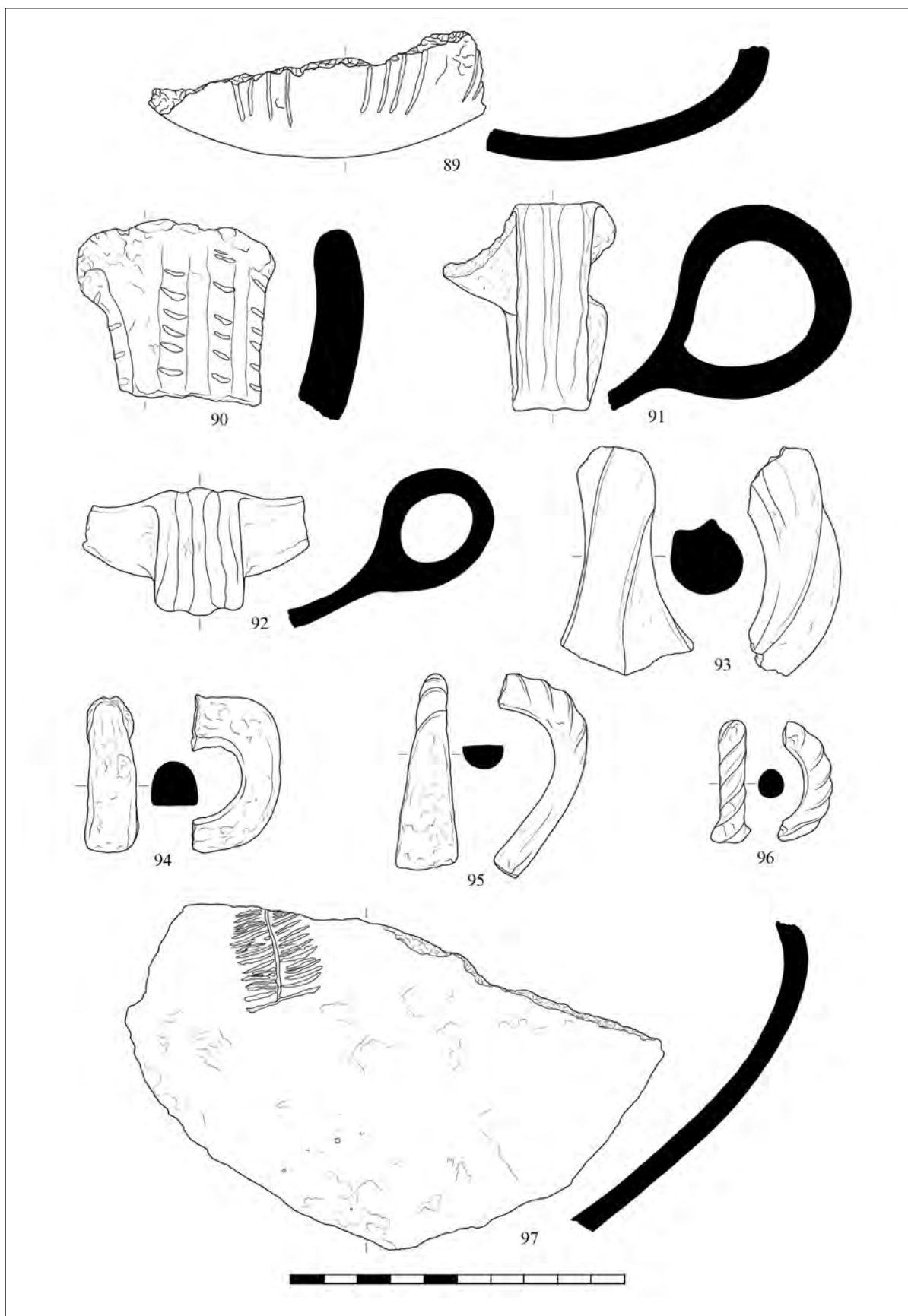

Tabla 14.

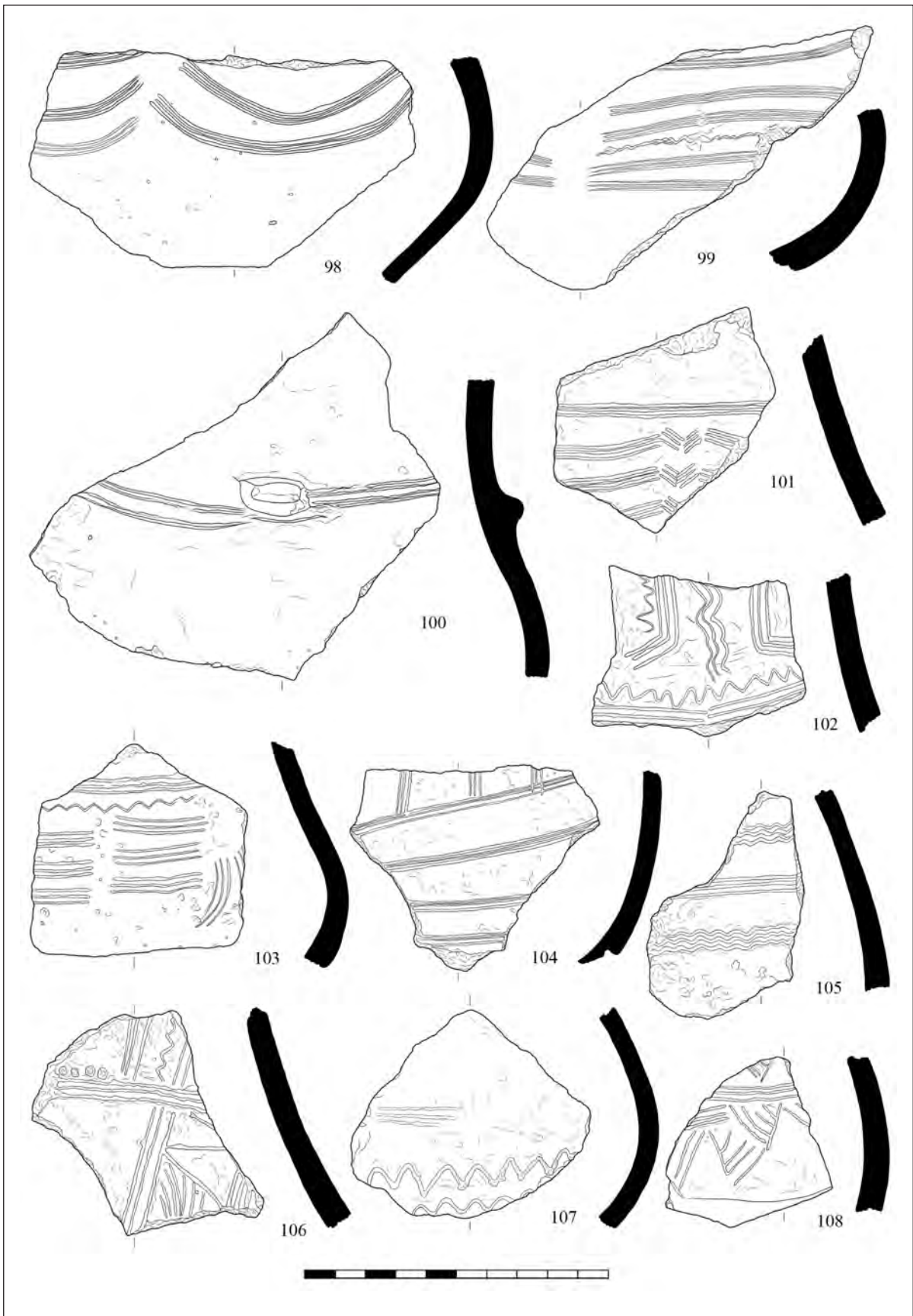

Tabla 15.

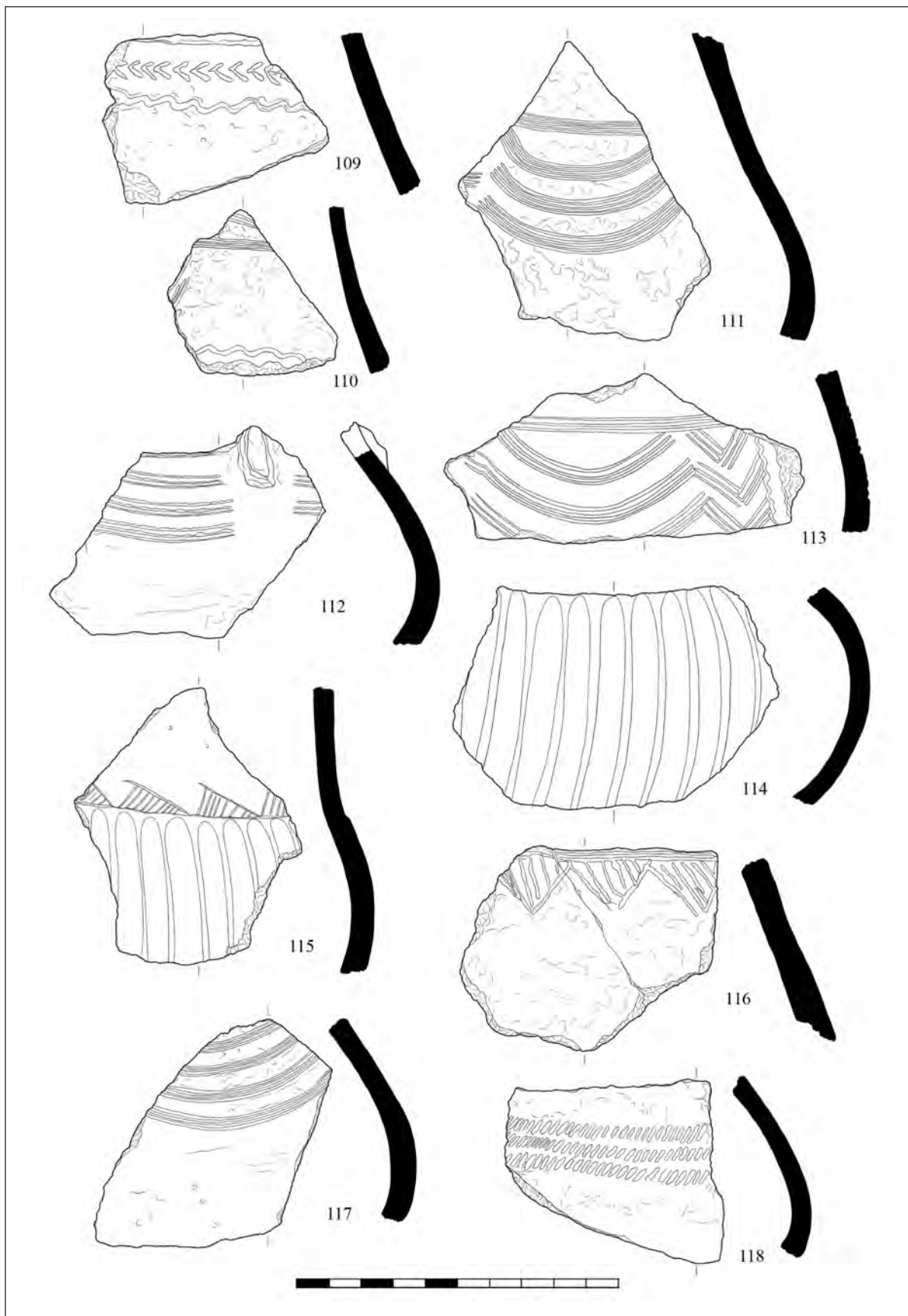

Tabla 16.

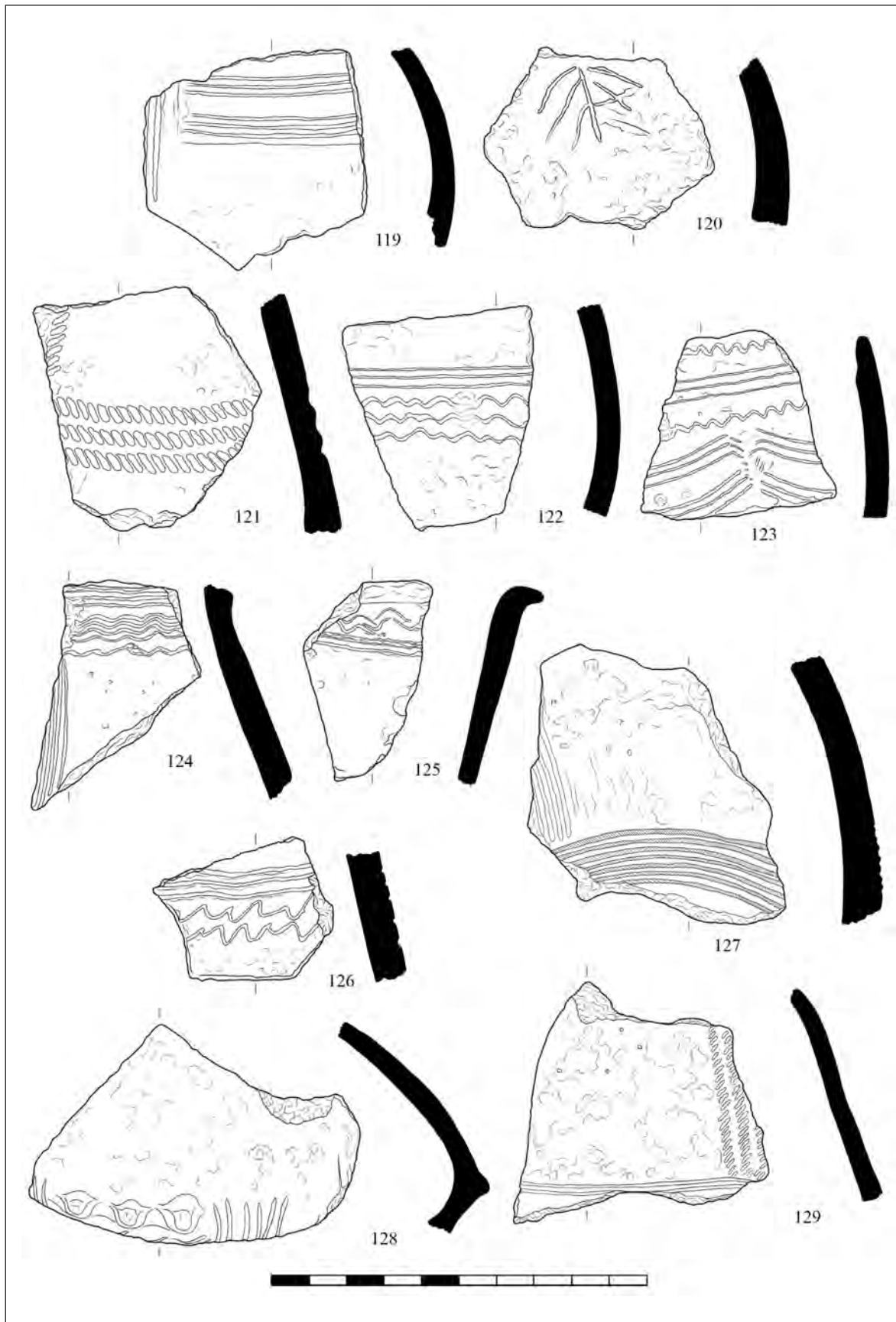

Tabla 17.

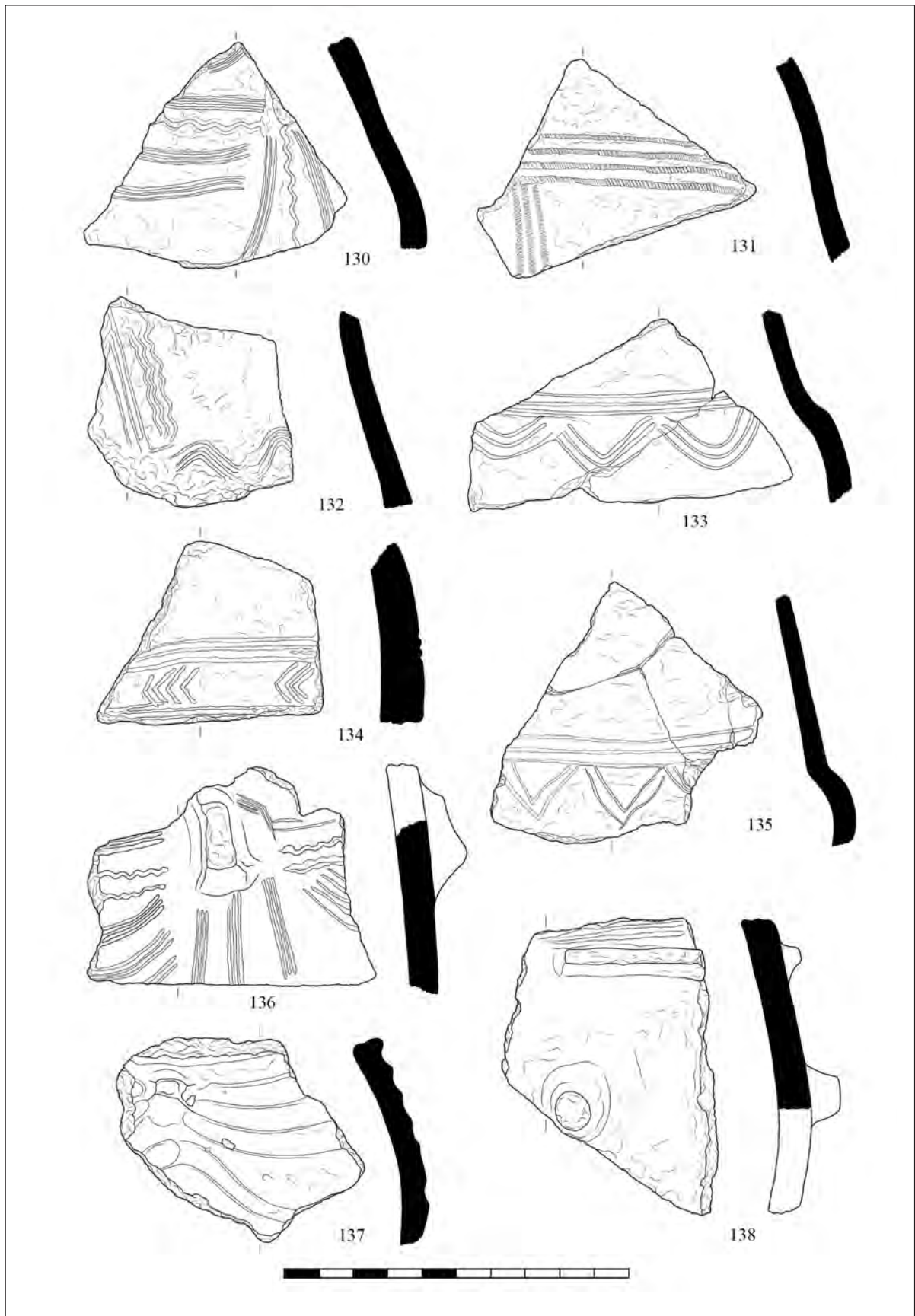

Tabla 18.

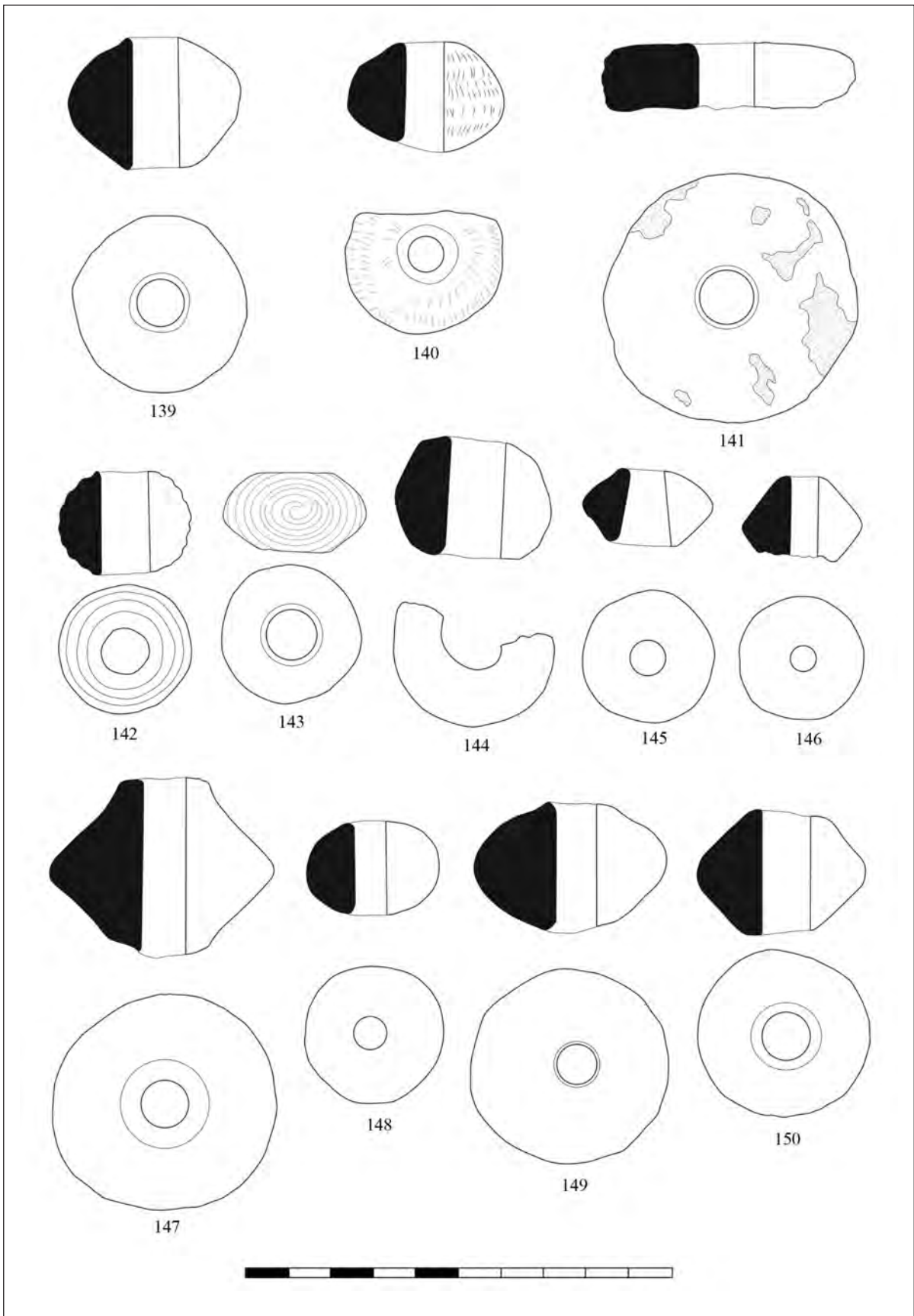

Tabla 19.

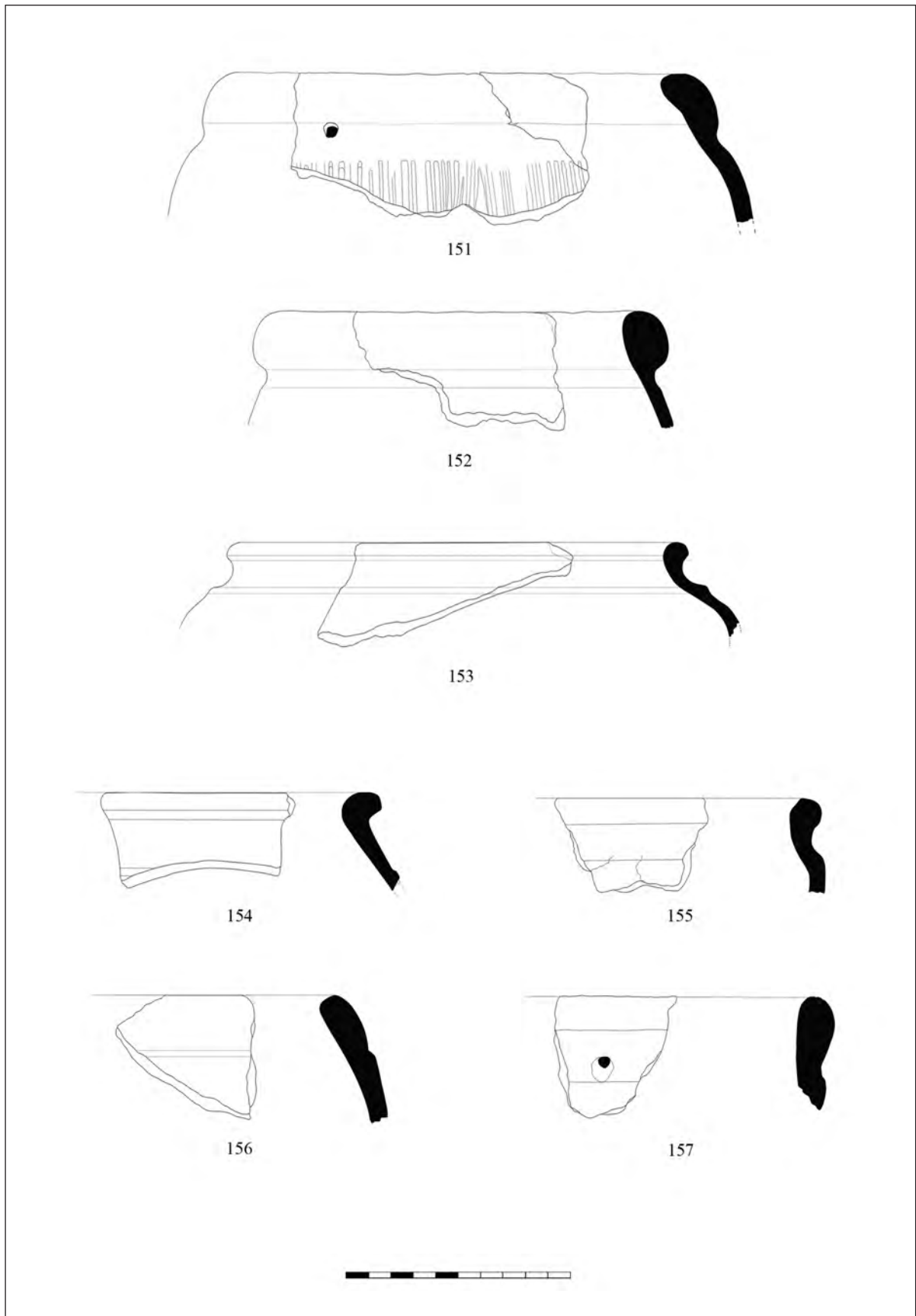

Tabla 20.

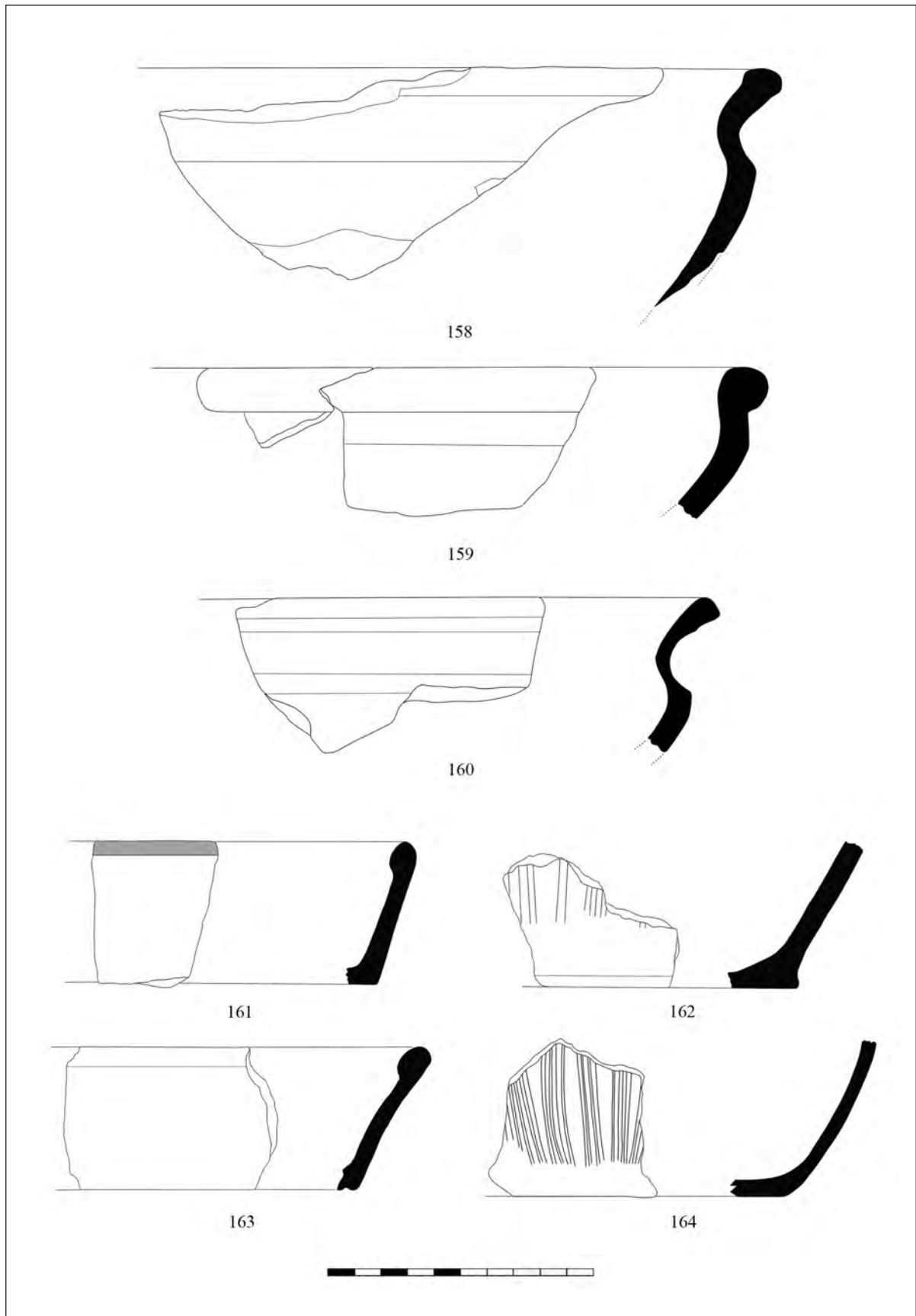

Tabla 21.

Dionisije II Mlađi i Jadransko more

Salmedin Mesihović

Sarajevo

<https://orcid.org/0009-0003-8319-7805>

Abstract: The topic of the work is the positions of the Syracuse hegemony on the Adriatic Sea during the first tyrannid-period of Dionysius II. The Sicilian-Roman historian Diodorus wrote that Dionysius II. founded two poleis (as apoikias) on Adriatic coast of Apulia. The reason for its establishment was the protection of sea routes and trade on Strait of Otranto and Adriatic Sea, which were threatened by pirates from the coastal communities. In that period Adriatic Sea was domain of Syracusan hegemony and at the time (357th BC) when Dion moved from Balkanic Greece to Sicily, the flotilla, which had a zone of responsibility on Adriatic Sea and that part of Ionian Sea that gravitated to Strait of Otranto, was commanded by the historian Philistus, a loyal follower of Dionysius II. After Philistus was informed by Dionysius II. on the sudden return of Dion with a mercenary army to Sicily, he with his fleet and army leaves the Adriatic Sea and Strait of Otranto and goes to help Dionysius II. After that, the hegemony of Syracuse on the Adriatic Sea, islands and parts of the coast ends, and the poleis there (both those founded, helped to found, occupied and protected by Dionysius the Elder and those founded by Dionysius the Younger) become independent, while the vacant space is occupied by corsairs from maritime Etruscan and Illyrian communities and groups. Thus, 357th BC can be considered the year when Syracusan hegemony on Adriatic Sea and Strait of Otranto ended.

Keywords: Dionysius the Younger, Adriatic Sea, Apoikia, Philistus

Uvod u temu

Pitanje djelovanja Dionisija II Mlađeg na Jadranu jedno je od manje istraženih poglavlja u historiografiji koja se bavi klasičnom civilizacijom. Iako se u historiografiji naglasak tradicionalno stavlja na njegovog oca, Dionisija I Starijeg, koji je uspostavio moćnu sirakušku hegemoniju i u Jadranskom moru, razdoblje prve tiranide njegovog nasljednika otvara specifične probleme u pogledu kontinuiteta, ali i raspada te dominacije. Primarni izvori – Diodor, Plutarh i Kornelije Nepot – svjedoče o osnivanju apoikija na apulskoj obali te o ulozi Filista, bliskog saradnika Dionisija II, u nadzoru Otrantskog prolaza i Jadranskog mora. Ovi podaci, premda fragmentarni, pružaju mogućnost da se rekonstruira ne samo političko-diplomatska i vojna dimenzija sirakuške prisutnosti nego i šire implikacije za obalne zajednice, polisne organizacije i trgovinu na prijelazu iz IV st. pr. n. e. u novu etapu regionalne povijesti.

Svrha ovoga rada jest da se analizom pisanih izvora kritički ispita priroda i trajanje kontrole Dionisija II nad Jadranom, uloga Filista kao zapovjednika flote te posljedični kraj sirakuške hegemonije nakon 357. godine pr. n. e. Time se otvara i pitanje kako je gubitak sirakuške pomorske moći utjecao na proces osamostaljenja lokalnih polisa poput onog isejskog, ali i na pojačanu aktivnost autohtonih ilirskih i etrurskih skupina koje popunjavaju vakuum moći na moru. Rad je zamišljen da bude primarno historiografske naravi, kao osnova za eventualna, ali i nesumnjivo potrebna buduća istraživanja koja bi detaljnije zahvatila i arheološke segmente, kao što su urbanistički tragovi, nalazi pokretnog materijala (posebno uključujući numizmatiku). Arheološka istraživanja, uključujući i revizije dosadašnjeg poznatog materijala i nova saznanja, ponudile bi nesumnjivo nove aspekte u tumačenju ovog prijelomnog razdoblja.

Apoikije Dionisija II na Jadranu

Opisujući prvi period tiranide Dionisija II Mlađeg¹ u Sirakuzi, Diodor kazuje (XVI, 5, 3): κατὰ δὲ τὴν Ἀπουλιαν δύο πόλεις ἔκτισε βουλόμενος ἀσφαλῆ τοῖς πλέουσι τὸν Ἴονιον πόρον ποιῆσαι: οἱ γὰρ τὴν παραθαλάττιον οἰκοῦντες βάρβαροι ληστρίσι πολλαῖς πλέοντες ἄπλουν τοῖς ἐμπόροις παρεσκεύαζον πᾶσαν τὴν περὶ τὸν Ἄδριαν θάλατταν. (“U Apuliji je / Dionisije Mlađi, op. a./ osnova dva polisa² jer je htio moreplovcima učiniti sigurnim prijelaz preko Jonskog mora, jer su barbari koji su živjeli uz obalu običavali isploviti u brojnim gusarskim brodovima i činiti cijelu obalu duž Jadranskog mora nesigurnom za trgovce.”).

Diodor govori o osnivanju dva polisa u okviru Dionisijeve (Mlađeg) politike kreiranja mira i stabilnosti u zonama domene vlasti, kontrole i utjecaja koje je za Sirakuzu bio ostvario njegov otac.³ Iako Diodor o tome govori neposredno prije nego što spominje odlazak Diona⁴ iz Sirakuze,⁵ osnivanje ova dva polisa na apulskoj

¹ Sin i nasljednik Dionisija Starijeg (koji je 405. god. pr. n. e. ustanovio tiranidama nad sirakuškim polisom), bio je i sam tiranin Sirakuze u periodima od 367. do 357. pr. n. e. i od 346. do 344. god. pr. n. e.

O dvojici Dionisija i njihovim tiranidama v. Smith 1867, Tom I, 1033-1037; PWRE 1905, V. 1–2, col. 882–908; Gitti 1952; Stroheker 1958; 1968/1969; 2014; Fritz 1968; Woodhead 1970; Welcker 1971; Frolov 1975; 1976; Boehringer 1979; Manni 1979; Anello 1980; Sanders 1979; 1981; 1987; 2015; Sordi 1979; 1980; 1980a; 1981; 1999; 2000; Westlake 1983; Buora 1984; 1984a; Caven 1990; Muccioli 1999; Bonacasa et al. 2002; D’Andria 2002; Dreher 2010; Manfredi 2015; Costanza 2022.

² Odlučili smo da u prijevodu koristimo riječ “polis” umjesto “grad”, jer je po smislu teksta jasno riječ o polisu u punom smislu, tj. gradskom naselju s okolnim područjem, znači određenoj zajednici s teritorijom i središnjim naseljem, a ne samo gradu u urbanom kontekstu.

³ *Diod.* XVI, 5, 1–4.

⁴ Δίων ὁ Συρακόσιος, živio od 408. do 354. god. pr. n. e. bio je brat Aristomaha, Ἀριστομάχη, jedne od dvije supruge Dionisija I. Starijeg. Poštovalac i učenik Platona, Dion je bio najpovjerljiviji saradnik i savjetnik Dionisija Starijeg. Bio je i enormno bogat. Međutim, i pored početnih dobrih odnosa, Dion je zapao u nepovjerenje Dionisija Mlađeg, pa je morao otići u balkansku Grčku. Nakon nekog vremena se s plaćeničkom vojskom vratio na Siciliju i značajno doprinio padu prve tiranide Dionisija Mlađeg. O njemu v. *Plat. Epist.*, 7; *Diod.* XVI, 6; 9–13; 16–21; 31, 7; 36, 3–5; *Corn. Nep. Dion; Plut. Dion; Plut. Com. Timol.* – *P. Aemil.* 2; *Athen.* XI, 508; Smith 1867, Tom I, 1027–1028; PWRE 1905, V. 1–2, col. 834–846.

⁵ Diodor (XVI, 6, 1) ovo datira u arhonat Kefisodota (366/365. god. pr. n. e.) i konzulsku godinu Gaja Sulpicija

obali se može, ali ipak i ne mora datirati u prve godine prve tiranide Dionisija Mlađeg u Sirakuzi. I druga informacija gdje se u Diodorovom narativu spominju ovi novoosnovani polisi može se vezati za Diona, i to sada za njegov povratak na Siciliju (vodeći sa sobom plaćeničku vojsku) s ciljem zbacivanja tiranide Dionisija Mlađeg. Taj povratak se desio 357. god. pr. n. e.

Diod. XVI, 10, 1–2: ὡς δ’ ἐπὶ τοῖς ὄροις τῆς Συρακοσίας ὁ Δίων ἦν, ἀπὴντα πρὸς αὐτὸν πλῆθος ἀνόπλων ἀνθρώπων ἔκ τε τῆς χώρας καὶ τῆς πόλεως: ἀπίστως γὰρ διακείμενος ὁ Διονύσιος πρὸς τοὺς Συρακοσίους πολλῶν τὰ ὄπλα παρήρητο. κατὰ δὲ τοῦτον τὸν καιρὸν ὁ μὲν τύραννος περὶ τὰς νεοκτίστους πόλεις κατὰ τὸν Ἄδριαν διέτριβε μετὰ πολλῶν δυνάμεων, οἱ δ’ ἐπὶ τῆς φυλακῆς τῶν Συρακουσσῶν ἀπολειφθέντες ἠγεμόνες τὸ μὲν πρῶτον ἐπειρῶντο μετακαλεῖσθαι τοὺς Συρακοσίους ἀπὸ τῆς ἀποστάσεως: ἀκατασχέτου δὲ τῆς ὀρμῆς τῶν ὄχλων οὔσης ἀπογνόντες τοὺς μισθοφόρους καὶ τοὺς τὰ τοῦ δυνάστου φρονοῦντας ἤθροισαν καὶ τὰς τάξεις πληρώσαντες τοῖς ἀφροστηκόσιν ἐπιθέσθαι διέγνωσαν. (“Kad je Dion bio na granicama sirakuškog teritorija, u susret mu je došla gomila ljudi bez oružja, kako sa sela tako i iz grada, jer je Dionisije, budući da je sumnjao na Sirakužane, razoružao mnoge od njih. Otprilike u to vrijeme tiranin je boravio u novoosnovanim polisima duž Jadrana s velikim snagama, a zapovjednici koji su bili ostavljeni na čelu sirakuškog garnizona isprva su pokušali odvratiti Sirakužane od pobune. Ali, kako se impuls mase nije mogao obuzdati, /zapovjednici garnizona u Sirakuzi, op. a./ odustali su u očaju i okupili su plaćenike i one koji su bili na strani tiranina i, popunivši svoje redove, odlučili su napasti ustanike.”)

Petika (*Caius Sulpicius Peticus*) i Gaja Licinija Kalva (*Caius Licinius Calvus*) koja je trajala od marta 364. do marta 363. god. pr. n. e.: ἐπ’ ἀρχοντος γὰρ Ἀθήνησι Κηφισοδότου Ῥωμαῖοι κατέστησαν ὑπάτους Γάιον Λικίνιον καὶ Γάιον Σουλπίκιον. ἐπὶ δὲ τούτων Δίων ὁ Ἰππαρίνου, Συρακοσίων ὑπάρχων ἐπιφανέστατος, ἔφυγεν ἐκ τῆς Σικελίας καὶ διὰ τὴν λαμπρότητα τῆς ψυχῆς ἠλευθέρωσε Συρακοσίους καὶ τοὺς ἄλλους Σικελιώτας διὰ τοιαύτας τινὰς αἰτίας. (“Kada je Kefisodot bio arhont u Ateni, Rimljani su izabrali kao konzule Gaja Licinija i Gaja Sulpicija. Za vrijeme njihove dužnosti, Dion, sin Hiparina i najistaknutiji od Sirakužana, pobjegao je sa Sicilije.”). Međutim, u Platonovom “Sedmom pismu” (329c) se, uslijed dvorskih spletki, protjerivanje Diona iz Sirakuze desilo oko tri mjeseca po dolasku Platona u Sirakuzu, koje se datira u 367. god. pr. n. e.

Početak građanskog rata u sirakuškom “carstvu”

Dok je Dion sa svojim plaćenicima i golemom masom pobunjenih Sirakužana zauzimao sam grad, izuzev citadele u kojoj su se utvrdili vojnici i pristalice tiranide, Dionisije Mlađi i njegova vojska i flota su se još uvijek nalazili udaljeni. O tome Diodor (XVI, 11, 3) navodi sljedeće: Διονύσιος δὲ κατὰ τούτους τοὺς καιροὺς αὐτὸς μὲν ἔτυχε διατρίβων περὶ Καυλωνίαν τῆς Ἰταλίας, Φίλιστον δὲ τὸν στρατηγὸν περὶ τὸν Ἄδριαν ὄντα μετεπέμψατο μετὰ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως καὶ προσέταξε πλεῖν εἰς τὰς Συρακούσας, ἀμφοτέρων δ’ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον ἐλθεῖν σπυδόντων ὁ μὲν Διονύσιος ἦκεν εἰς τὰς Συρακούσας ἡμέραις ὕστερον ἑπτὰ τῆς Δίωνος καθόδου. (“Desilo se da je sam Dionisije /Mlađi, op. a./ u to vrijeme boravio u blizini Kaulonije⁶ u Italiji, pa je poslao po Filista,⁷ svog zapovjednika, koji je krstarilo Jadranom, da dođe sa svojom flotom i naredio mu da otplovi u Sirakuzu. Obojica su požurila da stignu na isto mjesto, ali Dionisije je stigao sedam dana nakon Dionova povratka.”).

Plutarh u životopisu Diona (26) navodi kako su Dionovi vojnici iskoristili priliku, kada je Dionisije Mlađi s flotom otplovio u Italiju, i krenuli direktno da zauzmu Sirakuzu: μάλιστα δ’ αὐτοὺς ἐθάρρυνε τὸ συμβεβηκὸς αὐτομάτως

⁶ Καυλωνία, polis na istočnoj strani antičke Brutije, na obali Jonskog mora. Dionisije Stariji je 389. god. pr. n. e. zauzeo Kauloniju, njene stanovnike preselio u Sirakuzu (s dodjelom sirakuškog građanstva), grad sravnio sa zemljom, a teritoriju dodijelio Lokrinjanima. *Diod.* XIV, 106, 3.

⁷ Historičar Φίλιστος, živio od cc. 432. do 356. god. pr. n. e., u prvo je vrijeme bio podržavatelj i suradnik tiranide Dionisija Starijeg. Međutim, Filist je, 386. god. pr. n. e., pao u nemilost Dionisija Starijeg jer je bez tiraninove dozvole oženio kćerku Leptina, brata tiranina. Radi toga je protjeran iz Sirakuze. U Adriji je Filist boravio sve do poziva za povratak u Sirakuzu. Kasnije je Filist do samoga svoga kraja ostao lojalan Dionisiju Mlađem. Njegov historiografski rad je bio vrlo cijenjen u epohi klasične civilizacije. O njemu v. *Corn. Nep. Dion* 3; *Cic. De Orat.* II, 57; *Cic. Epist. fr. Quintus*, II, 11; *Cic. De div.* I, 39; I, 73; *Dionys. Halic. Epist. ad Pomp. Gem.* 3–5; *Dionys. Halic. Ant. Rom.* I, 22; *Diod.* V, 6; XIII, 91; 103; XIV, 8; XV, 7; 89; 94; XVI, 11; 16; *Plin. Mai. NH.* VIII, 61; 64; *Plut. Dion.* 11–16; 19; 25; 35–37; *Plut. Nic.* 1; 19; 28; *Plut. Alex.* 8; *Plut. Timol.* 15; *Plut. Pelop.* 34; *Plut. Mor. Exil.* 605c; *Plut. Mor. De malig.* *Herod.* 3; *Paus.* I, 13, 9; 29, 12; V, 23; *Euseb. Prepar.* X, 7, 1; *Steph. Byz.* s. v. Ἀρβέλαι; Νάκωνη; Ἀποθήκη; s. v. Νώνυμνα; s. v. Φιλίσκος ἢ Φίλιστος; s. v. Φίλιστος; FGrH 556; Smith 1849, Tom III, 295–297; PWRE 1938, XIX, 2, col. 2409–2429.

περὶ τὴν ἀποδημίαν τοῦ Διονυσίου: νεωστὶ γὰρ ἐκπεπλευκῶς ἐτύγγανεν ὀγδοήκοντα ναυσὶν εἰς τὴν Ἰταλίαν. διὸ καὶ τοῦ Δίωνος παρακαλοῦντος ἐνταῦθα τοὺς στρατιώτας ἀναλαμβάνειν πολὺν χρόνον ἐν τῇ θαλάσῃ κεκακωμένους, οὐχ ὑπέμειναν αὐτοὶ σπυδόντες ἀρπάσαι τὸν καιρὸν, ἀλλ’ ἐκέλευον ἡγεῖσθαι τὸν Δίωνα πρὸς τὰς Συρακούσας. ἀποσκευασάμενος οὖν τὰ περιόντα τῶν ὄπλων καὶ τῶν φορτίων ἐκεῖ, καὶ τοῦ Συνάλου δεηθεὶς, ὅταν ἦ καιρὸς, ἀποστεῖλαι πρὸς αὐτόν, ἐβάδιζεν ἐπὶ τὰς Συρακούσας. πορευομένῳ δ’ αὐτῷ πρῶτον μὲν Ἀκραγαντίνων προσεχώρησαν ἵππεις διακόσιοι τῶν περὶ τὸ Ἐκνομον οἰκούντων, μετὰ δὲ τούτους Γελῶι. ταχὺ δὲ τῆς φήμης διαδραμούσης εἰς Συρακούσας Τιμοκράτης, ὁ τῇ Δίωνος γυναικὶ συνοικῶν, Διονυσίου δ’ ἀδελφῆ, τῶν ἀπολελειμμένων ἐν τῇ πόλει φίλων προεστῶς, ἐκπέμπει κατὰ τάχος ἄγγελον τῷ Διονυσίῳ γράμματα κομίζοντα περὶ τῆς Δίωνος ἀφίξεως. αὐτὸς δὲ τοῖς κατὰ τὴν πόλιν προσεῖχε θορύβοις καὶ κινήμασιν, ἐπηρμένων μὲν πάντων, διὰ δ’ ἀπιστίαν ἔτι καὶ φόβον ἠσυχάζοντων. τῷ δὲ πεμφθέντι γραμματοφόρῳ τύχη τις συμπίπτει παράλογος. διαπλεύσας γὰρ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ῥηγίνην διελθὼν, ἐπειγόμενος εἰς Καυλωνίαν πρὸς Διονύσιον ἀπήντησέ τινα τῶν συνήθων ἱερεῖον νεωστὶ τεθυμένον κομίζοντι: καὶ λαβὼν παρ’ αὐτοῦ μοῖραν τῶν κρεῶν ἐχώρει σπουδῆ. τῆς δὲ νυκτὸς μέρος ὀδεύσας καὶ μικρὸν ἀποδαρθεῖν ὑπὸ κόπου βιασθεὶς, ὡς εἶχε, παρὰ τὴν ὁδὸν ἐν ὕλῃ τινὶ κατέκλινεν ἑαυτόν, πρὸς δὲ τὴν ὁσμὴν λύκος ἐπελθὼν, καὶ λαβόμενος τῶν κρεῶν ἀναδεδεμένων ἐκ τῆς πύρας, ᾤχετο φέρων ἅμα σὺν αὐτοῖς τὴν πύραν, ἐν ἧ τὰς ἐπιστολάς ὁ ἄνθρωπος εἶχεν. ὡς δὲ διεγερθεὶς ἦσθετο καὶ πολλὰ μάτην πλανηθεὶς καὶ διώξας οὐχ εὔρεν, ἔγνω μὴ πορεύεσθαι δίχα τῶν γραμμάτων πρὸς τὸν τύραννον, ἀλλ’ ἀποδρὰς ἐκποδῶν γενέσθαι. (“Ali ono što ih je najviše ohrabrilo bila je slučajna odsutnost Dionisija /Mlađeg, op. a./ iz Sirakuze, jer baš je nedavno otplovio s osamdeset lađa u Italiju. Stoga, iako je Dion poticao svoje vojnike da se ovdje⁸ oporave nakon dugih muka na moru, oni nisu pristali na to, toliko su bili željni da iskoriste svoju priliku, već su ga poticali da ih povede prema Sirakuzi. U skladu s tim, odlivši ondje suviše oružje i prtljagu, zamolio je

⁸ Dionova vojska se iskrcala u luci Minoa, na onom dijelu Sicilije koji su kontrolirali Kartaginjani. Tada je ovom lukom zapovijedaio Sinil, a on je imao odranije gostoprimstvo s Dionom.

Sinala da mu to pošalje u pogodnu času, i krene na Sirakuzu. Dok je bio na putu tamo, prvo mu se pridružilo dvije stotine konjanika koji su pripadali Agrigentincima⁹ koji žive oko Eknoma,¹⁰ a zatim ljudi iz Gele.¹¹ Ali kako je glas o tome brzo došao u Sirakuzu, Timokrat, koji se oženio Dionovom ženom, Dionisijevom sestrom, i koji je stajao na čelu tiraninovih prijatelja koji su sada ostali u gradu, brzo je poslao glasnika Dionisiju /Mlađem, op. a./ s pismima u kojima je najavljivaio Dionov dolazak. On je sam, štaviše, poduzeo korake da spriječi bilo kakve nemire ili metež u gradu, gdje su svi bili jako uzbuđeni, ali su još šutjeli zbog svog nepovjerenja i straha. Ali čudna nesreća zadesi čovjeka koji je bio poslan s pismima. Nakon što je prešao u Italiju i prošao kroz teritorij Regija,¹² i dok je žurio Dionisiju /Mlađem, op. a./ kod Kaulonije, susreo je jednog od svojih poznanika, koji je nosio životinju koja je nedavno bila žrtvovana, i nakon što je od njega uzeo dio mesa, nastavio je svojim putem svom brzinom. Ali nakon što je putovao dio noći, umor ga je natjerao da malo odspava i legne u šumi kraj puta, onako kakav je i bio. Tad je vuk došao na to mjesto, privučen mirisom, i zgrabivši meso koje je bilo pričvršćeno za torbu u kojoj je čovjek držao pisma, otiđe i s mesom i s torbom. Kad se čovjek probudio i shvatio šta se dogodilo, dugo je lutao u potrazi za onim što je izgubio, ali to nije mogao pronaći, i stoga je odlučio ne otići k tiraninu bez pisama, nego pobjeći i nestati.”)

I Kornelije Nepot u životopisu Diona, navodi (5, 4–6) kako je u vrijeme Dionovog pohoda na Sirakuzu Dionisije Mlađi boravio u Italiji: *Eo tempore aberat Dionysius et in Italia classem opperiebatur adversariorum, ratus neminem sine magnis copiis ad se venturum. Quae res eum fefellit. Nam Dion iis ipsis, qui sub adversarii fuerant potestate, regios spiritus repressit totiusque eius partis Siciliae potitus est, quae sub Dionysii fuerat potestate, parique modo urbis Syracusarum praeter arcem et insulam adiunctam oppido, 6 eoque rem perduxit, ut talibus pactionibus pacem tyrannus facere vellet: Siciliam Dion obtineret, Italiam Dionysius, Syracusas Apollocrates, cui maximam fidem uni habebat Dionysius.* (“U to je vrijeme Dionisije /Mlađi, op. a./ bio odsutan

⁹ Ἀκράγας, grčka apoikija na južnoj obali Sicilije.

¹⁰ Rt Eknom (Ἐκνομος) u blizini Agrigenta.

¹¹ Γέλα, grčka apoikija na južnoj obali Sicilije.

¹² Ῥήγιον, grad na italijanskoj strani Mesinskog prolaza.

od kuće, čekajući neprijateljsku flotu u Italiji, jer je mislio da niko neće doći protiv njega bez velike sile. Ali bio je u zabludi, jer je Dion s tim istim ljudima koji su bili pod petom njegovog protivnika slomio kraljev ponos i zauzeo cijeli onaj dio Sicilije kojim je Dionisije /Mlađi, op. a./ vladao, kao i grad Sirakuzu, osim citadele i otoka koji su činili dio grada. On je zapravo bio toliko uspješan da je tiranin pristao na sklapanje mira pod sljedećim uvjetima: Sicilija je trebala pripasti Dionu, Italija Dionisiju /Mlađem, op. a./, a Sirakuza Apolokratu,¹³ kojemu je Dionisije /Mlađi, op. a./ posebno vjerovao.”)

Kako bi se usaglasile informacije iz citiranih dijelova narativa Diodora, Kornelija Nepota i Plutarha, moglo bi se pretpostaviti da je Dionisije Mlađi sa svojim dijelom flote i vojske isplovio u južnu Italiju kako bi kontrolirao tamošnje pomorske linije i obalu, dok je Filist s drugim dijelom flote to isto činio na Jadranskom moru.

Kraj sirakuške hegemonije na Jadranu

Sudeći po informacijama iz Diodorovog historioografskog narativa, navedeni jadranski polisi su se nalazili situirani negdje na jadranskoj obali, na dijelu koji se u antici smatrao Apulijom, ali bliže Otrantskom prolazu. Livije (X, 2) spominje grad Turije koji je 302. god. pr. n. e. zauzela i privremeno držala plaćenička vojska pod komandom Kleonima Lakedemonjanina. Po Liviju se ovaj grad nalazio u salentinskoj zemlji, znači na poluotoku na krajnjem jugoistoku Italije. Sudeći po tome što je, nakon što je izbačen iz Turije, Kleonim boravio na pučini Jadranskog mora, moguće je pretpostaviti da se Turije nalazio na jadranskoj strani Salenta i da je bio jedan od dva polisa koje je osnovao Dionisije Mlađi.

Dionovo padanje u nemilost i odlazak sa Sicilije u balkansku Grčku direktno je povezano i s povratkom Filista iz Adrije u Sirakuzu. O tome Plutarh u životopisu Diona (11) navodi sljedeće: οἱ δὲ τῷ Δίῳ πολεμοῦντες φοβούμενοι τὴν τοῦ Διονυσίου μεταβολὴν ἔπεισαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς φυγῆς μεταπέμπεσθαι Φίλιστον, ἄνδρα καὶ πεπαιδευμένον περὶ λόγους καὶ τυραννικῶν ἠθῶν ἐμπειρότατον, ὡς ἀντίταγμα πρὸς Πλάτωνα καὶ φιλοσοφίαν ἐκείνον ἔχοντες. ὁ γὰρ δὴ Φίλιστος ἐξ ἀρχῆς τε τῆ τυραννίδι

¹³ Ἀπολλοκράτης, sin Dionisija II Mlađeg.

καθισταμένη προθυμότατον ἑαυτὸν παρέσχε, καὶ τὴν ἄκραν διεφύλαξε φρουραρχῶν ἐπὶ πολὺν χρόνον. ἦν δὲ λόγος ὡς καὶ τῇ μητρὶ πλησιάζοι τοῦ πρεσβυτέρου Διονυσίου, τοῦ τυράννου μὴ παντάπασιν ἀγνοοῦντος. ἐπεὶ δὲ Λεπτίνης, ἐκ γυναικὸς ἦν διαφθείρας ἐτέρῳ συνοικοῦσαν ἔσχε γενομένων αὐτῷ δυεῖν θυγατέρων, τὴν ἐτέραν ἔδωκε Φιλίστῳ μηδὲ φράσας πρὸς Διονύσιον, ὀργισθεὶς ἐκείνος τὴν μὲν γυναῖκα τοῦ Λεπτίνου δῆσας ἐν πέδαις καθεῖρξε, τὸν δὲ Φιλίστον ἐξήλασε Σικελίας, φυγόντα παρὰ ξένους τινὰς εἰς τὸν Ἄδριαν, ὅπου καὶ δοκεῖ τὰ πλείστα συνθεῖναι τῆς ἱστορίας σχολάζων. οὐ γὰρ ἐπανῆλθε τοῦ πρεσβυτέρου ζῶντος, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτήν, ὥσπερ εἴρηται, κατήγαγεν αὐτὸν ὁ πρὸς Δίωνα τῶν ἄλλων φθόνος, ὡς αὐτοῖς τε μᾶλλον ἐπιτήδειον ὄντα καὶ τῇ τυραννίδι βεβαιότερον. (“Ali Dionovi neprijatelji, u strahu od promjene kod Dionisija /mlađeg, op. a./, nagovorili su ga da pozove iz progonstva Filista, čovjeka upućenog u književnost i poznavaoca tiranskih običaja, kako bi u njemu mogli imati protutežu Platonu i filozofiji. Jer Filist je na samom početku najgorljivije pomagao uspostavljanje tiranije i dugo vremena bio zapovjednik garnizona koji je čuvao citadalu. Postojala je i priča da je bio vrlo blizak s majkom starijeg Dionisija i da tiranin nije bio posve neupućen u tu činjenicu. Ali kada je Leptin, koji je imao dvije kćeri sa ženom koju je iskvario dok je živjela s drugim muškarcem, i zatim je uzeo za ženu, dao je jednu od njih Filistu, a da ništa nije rekao Dionisiju /Starijem, op. a./, tiranin se razbjesnio, stavio je Leptinovu ženu u okove i zatvor i protjerao Filista sa Sicilije. Filist se sklonio kod nekih prijatelja u Adriju i ondje je, čini se, u dokolici sastavio veći dio svoje historije /Sicilije, op. a./.¹⁴ Jer on se nije vratio u Sirakuzu dok je stariji Dionisije bio živ, ali nakon njegove smrti, kao što sam rekao, zavist koju su drugi dvorjani osjećali prema Dionu dovela je do njegovog opoziva. Smatrali su ga prikladnijim čovjekom za njihove ciljeve i vjernim prijateljem tiranije.”).

To što je Filist za vrijeme svoga progonstva od strane Dionisija Starijeg boravio u Adriji ukazuje na nezavisnu političku poziciju ovog jadranskog grada. Za vrijeme višegodišnjeg boravka

u Adriji, Filist se bavio pisanjem svoga historijskog djela o Siciliji od najranijih vremena (shvaćenih u smislu tadašnjeg povijesnog konteksta) pa do 363. god. pr. n. e. Filistov boravak u Adriji pokazuje i da su Jadransko more i njegove obale u IV st. pr. n. e. bile vrlo poznate za tadašnji civilizirani svijet Mediterana, odnosno da su bile njegov sastavni dio, a ne neka egzotični, udaljeni, relativno izolirani, zabačeni ili slabo poznati predjeli. Pomorski putevi i primorski gradovi i otoci su bili uvezani među sobom, kao i s ostatkom Mediterana, a vijesti su cirkulirale. I ništa nije bilo neobično za jednog bogatog, utjecajnog i iznimno obrazovanog Grka iz Sirakuze u zrelim godinama da odseli u Adriju i da tamo napiše svoj *opus magnum*, istovremeno bivajući dobro informiran o stanju o domovini.

Filist se u kontekstu Jadranskog mora i Otrantskog prolaza spominje na još nekim mjestima u dostupnim vrelima, i to:

1. Filist se s flotilom kojom je zapovijedao nalazio u Japigiji, dok je Dion plovio preko otvorenog mora ka Siciliji – (*Plut. Dion*, 25): τοὺς δὲ στρατιώτας τοὺς Δίωνος ἐξεδέξαντο στρογγύλαι δύο ναῦς, τρίτον δὲ πλοῖον οὐ μέγα καὶ δύο τριακόντοροι παρηκολούθουν. ὅπλα δέ, χωρὶς ὧν εἶχον οἱ στρατιῶται, δισχιλίας μὲν ἐκόμιζεν ἀσπίδας, βέλη δὲ καὶ δόρατα πολλὰ, καὶ πλήθος ἐφοδίων ἄφθονον, ὅπως ἐπιλίπη μηδὲν αὐτοὺς ποντοποροῦντας, ἅτε δὴ τὸ σύμπαν ἐπὶ πνεύμασι καὶ θαλάσῃ πεπονημένους τὸν πλοῦν διὰ τὴν γῆν φοβεῖσθαι καὶ πυνθάνεσθαι Φιλίστον ἐν Ἰαπυγίᾳ ναυλοχοῦντα παραφυλάττειν. (“Dionovi vojnici napunili su dva trgovačka broda, a pratio ih je treći transportni male veličine, zajedno s dvije galije s trideset vesala. Štaviše, osim oružja koje su imali njegovi vojnici, Dion je nosio i 2000 štitova, projektila i kopalja u velikom broju te bezgraničnu zalihu namirnica, kako im ne bi šta nedostajalo dok bi putovali otvorenim morem. Jer oni su se tokom svog putovanja potpuno prepustili vjetrovima i moru, zato što su se bojali obale, saznajući da Filist pazi na njih s flotom u Japigiji.”) Vjerovatno se Filistova flotila nalazila na italijanskoj strani Otrantskog prolaza, odakle je mogla nadzirati prelaske i uobičajene pomorske puteve iz balkanske Grčke u južnu Italiju. Kako bi izbjegao da ga primijeti i napadne

¹⁴ Međutim, u raspravi “O izgnanstvu”, Plutarh, govoreći o historičarima koji su pisali historiografska djela u izgnanstvima, navodi (*Mor. Exil.* 605c) da je Filist pisao u Epiru.

- Filistova nadzorna flotila, Dion se sa svojim brodovima i plaćenicima otisnuo na otvoreno more i, umjesto da koristi južnu Italiju kao usputne stanice, on je, u tadašnjem plovidbenom kontekstu riskantnom poduhvatu, odlučio da ide direktno pravom linijom na Siciliju.
2. U vrijeme kada je Dion krenuo na Sirakuzu, Filist je s dijelom flote krstarilo Jadranskim morem (već citirani i prevedeni podatak *Diod. XVI, 11, 3*).
  3. Filist je sa svojom flotom koja se sastojala od velikog broja trirema iz Japigije došao u pomoć Dionisiju Mlađem, pa se težište borbe s pobunjenim Sirakužanima i Dionovim plaćenicima i pristalicama prebacilo na morski teatar i pomorske bitke – (*Plut. Dion, 35*): τὸς δὲ μισθοφόρους οὐδὲν ἦττον ἐν ὑποψίαις εἶχον, καὶ μάλιστα τῶν πλείστων ἀγώνων πρὸς τὸν τύραννον ἤδη γινομένων κατὰ θάλατταν, ἐπειδὴ Φίλιστος ἦκεν ἐξ Ἰαπυγίας ἔχων πολλὰς τριήρεις Διονυσίῳ βοηθήσων, καὶ τῶν ξένων ὄντων ὀπλιτῶν οὐδεμίαν ἔτι χρήσιν ἐνόμιζον εἶναι πρὸς τὸν πόλεμον... (“Međutim, oni /Sirakužani, op. a./ nisu bili ništa manje sumnjivi prema njegovim /Dionovim, op. a./ plaćenicima, a posebno sada kada se većina borbi protiv tiranina odvijala na moru, budući da je Filist došao iz Japigije s velikim brojem trijera da pomogne Dionisiju /Mlađem, op. a./, a kako su plaćenici bili vojnici, smatrali su da više od njih nemaju koristi za rat...”).

Kao što se može vidjeti, sva tri podatka su hronološki i situaciono povezana. Narativ moguće rekonstrukcije bi tako kazivao da je Filist bio zapovjednik značajne pomorske sile sa zonom odgovornosti Jadranskog i onog dijela Jonskog mora koji je gravitirao Otrantskom prelazu. Pored osiguravanja sirakuškog utjecaja i moći na ovom prostoru, Filist je imao i zadatak da pazi i kontrolira prelaze s Balkana prema zapadu, između ostalog i na sve sumnjive aktivnosti usmjerene na vlast tiranina Dionisija Mlađeg. Međutim, po svemu sudeći, ni on, a ni tiranin nisu imali ikakvih informacija niti o onome šta priprema Dion niti o tome kako to namjerava izvesti. U suprotnom, pošto su raspolagali značajnim snagama, oni bi to spriječili u samom začetku. Dionisije Mlađi sigurno ne bi ni s glavnim svojim snagama napustio Sirakuzu i otišao u južnu Italiju da je imao pojma o nakanama Diona. Uostalom, on je o svemu tome saznao

tek nakon što je Dion već bio na putu zauzimanja same Sirakuze. Filist je opet o tome šta se događa saznao tek nakon što ga je o tome obavijestio Dionisije Mlađi. Veliki obavještajni i informacioni previd na kraju je skupo koštao i tiranidu Dionisija Mlađeg i njegovu porodicu i njegove pristalice, između ostalog i samoga Filista, a i posljedično sirakušku pomorsku hegemoniju i sam tim sirakuško gospodstvo na Jadranu. Nakon što je obaviješten šta se dešava, Filist s flotom napušta Jadran i Otrantski prolaz i pomorske snage preusmjerava u bitke građanskog rata koji je izbio. Ova prekomanda Filista i mornarice kojom je zapovijedao mogla bi se smatrati i konačnim povlačenjem sirakuške mornarice iz Jadrana i Otrantskog prolaza, jer su kaos, građanski ratovi, strane invazije, demografsko, političko i svako drugo opadanje teško pogađali Sirakuzu naredne dvije decenije, sve dok Korinćanin Timoleon nije ponovo uspostavio red i mir u iznurenoj apoikiji. Ali stabiliziranje i ponovno osnaživanje Sirakuze nije dovelo i do povratka sirakuškog pomorskog i priobalnog carstva koje je bio uspostavio Dionisije Stariji. Sirakuška hegemonija se bila nepovratno raspala. Samim tim se može i smatrati kako je 357. god. pr. n. e., nakon višedecenijskog razdoblja, završeno doba dominacije Sirakuze na Jadranskom moru i Otrantskom prolazu. Tamošnji se polisi (i one koje je osnovao, pomogao osnovati, zauzeo i štitio Dionisije Stariji i one koje je osnovao Dionisije Mlađi) osamostaljuju. Zato bi se moglo s određenom dozom sigurnosti pretpostaviti da je to bila godina i faktičke nezavisnosti isejskog polisa (uključujući i njegove stanice, naselja i empireje van otoka Visa). Upraznjeni prostor moći na Jadranskom moru zauzimaju i gusarske etrurske i ilirske zajednice i skupine. Posebno bi se to odnosilo na etrursku gusarsku aktivnost koja je polazila iz močvara Spine i drugih obližnjih naselja, kao i na sve izražajniju aktivnost ilirskih primoraca, npr. Ardijejaca.

Zaključak

Analiza dostupnih pisanih vrela pokazuje da je prva tiranida Dionisija II Mlađeg, iako kratkotrajna i uveliko obilježena njegovim sukobom s Dionom, ostavila značajan trag i na Jadranskom moru. Osnivanje dva polisa u Apuliji, uz prisutnost sirakuške flote pod zapovjedništvom Filista,

potvrđuje namjeru Dionisija II Mlađeg da nastavi politiku hegemonije i nad Jadranskim morem i kontrole nad ključnim pomorskim pravcem kroz Otrantski prolaz. Međutim, Dionov povratak i kasniji građanski rat u Sirakuzi skrenuli su sve snage prema Siciliji, što je kao neminovnu i neposrednu posljedicu imalo povlačenja sirakuške vojne moći iz Jadrana i Otrantskog prolaza.

Radi toga se 357. god. pr. n. e. može smatrati i prijelomnim trenutkom nakon kojeg Jadran prestaje biti prostor sirakuške hegemonije i pre-rasta u prostor novih aktera – nezavisnih polisa, ali i gusarskih zajednica ilirskog i etrurskog porijekla. U arheološkom smislu, upravo se u to vrijeme primjećuje i politička emancipacija isejskog polisa (u odnosu na metropolu Sirakuzu), jačanje niza obalnih i otočkih naselja te dinamičnija mreža kontakata između lokalnih zajednica i italjskog i helenskog svijeta. To potvrđuje da povijesni događaji vezani uz pad sirakuške moći nisu ostali ograničeni na političku i vojnu dimenziju, nego su otvorili novo poglavlje u razvoju jadranskog područja. Zato se može smatrati da je razdoblje prve tiranide Dionisija II Mlađeg u kontekstu jadranskog područja bilo i bitna etapa u širem procesu transformacije tog prostora te promjene njegove dinamike razvoja.

Summary

Dionysius II. the younger and the Adriatic Sea

Describing first tyranid-period of Dionysius II, historian Diodorus wrote that this tyrant founded two poleis on Adriatic coast of Apulia. The reason for its establishment was the protection of maritime routes and trade on Strait of Otranto and Adriatic Sea, which were threatened by corsairs from the coastal communities. The establishment of these two poleis on Apulian coast may be dated to the first years of first tyranid-period of Dionysius the Younger in Syracuse. Another piece of information where Diodorus's narrative mentions these newly established poleis can be linked to Dion and his return (with a mercenary army) to Sicily with the aim of overthrowing the tyranny of Dionysius the Younger. That return happened in 357th BC. In that year, the historian Philistus, a

loyal follower of Dionysius II, was in charge of controlling the Adriatic Sea and Strait of Otranto. In addition to ensuring Syracuse's influence and power in that area, Philistus also had the task of watching over and controlling the crossings from the Balkans to the west, including all suspicious activities aimed at the rule of tyrant Dionysius the Younger. However, by all accounts, neither he nor the tyrant had any information about what Dion was preparing or how he intended to carry it out. When Dionysius II learned, with a strategic delay, about Dion's move to Sicily with a mercenary army and that a mass of rebellious Syracusans had crossed over to him and that Syracuse itself (except for the citadel) was occupied, he sent a message to Philistus with order to come with his fleet to help him. So Philistus left Adriatic Sea and Strait of Otranto and headed for Sicily. A great intelligence and informational misconduct ended up costing the tyranny of Dionysius the Younger, his family and his supporters, including Philistus himself, and consequently the Syracuse maritime hegemony and the Syracuse dominion on the Adriatic. The departure of Philistus and the navy he commanded from the Adriatic Sea could also mark the end of Syracusan hegemony on the Adriatic Sea and Strait of Otranto. For the next two decades, Syracuse was hit by chaos, civil wars, foreign invasions, demographic, political and every other decline. Thus, from 357th BC, Adriatic polis became independent, and the indigenous coastal communities themselves certainly decided to take advantage of the opportunity to fill the suddenly created vacuum of power and dominance.

Bibliografija

Kratice

FGrH Die Fragmente der griechischen Historiker
PWRE Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart

Izdanja izvora/vrela

Atenej 1961: Gulick, Ch. B. (ed.), Athenaeus, The Deipnosophists, LCL 1961.
Ciceron 1853: Yonge, Ch. D. / Barham, F. F. (ed.), Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Fate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London 1853.
Ciceron (Marko i Kvint) 1908–1909: Shuckburgh, E. S. (ed.), The Letters of Cicero; the whole extant

- correspondence in chronological order, in four volumes, George Bell and Sons, London 1908–1909.
- Ciceron 1923: Falconer, W. A. (ed.), *On Old Age. On Friendship. On Divination*, LCL 1923.
- Ciceron 1948: E. W. / Rackham, H. (ed.), *On the Orator: Book 1–2*, Sutton, LCL 1948.
- Ciceron 2002: Shackleton Bailey, D. R. (ed.), *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering*, LCL 2002.
- Ceses 2018: Untila, A. / Berkowitz, G. / Ramiotis, K. / Alexander, J. / Giallousis, N. (eds), *Chiliades or Book of Histories by John Tzetzes*, *Mitologia em Português* 2018.
- Diodor 1939: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, LCL 1939.
- Diodor 1950: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, LCL 1950.
- Diodor 1954: Oldfather, C. H. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, LCL 1954.
- Diodor 1952: Sherman, Ch. L. (ed.), *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, LCL 1952.
- Dionisije iz Halikarnasa 1937: Cary, E. (ed.), *Roman Antiquities, Volume I*, LCL 1937.
- Dionizije iz Halikarnasa 1985: Usher, S. (ed.), *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius*, LCL 1985.
- Eusebije iz Cezareje 1903: Gifford, E. H. (ed.), *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel)*, Oxford University Press, Oxford 1903.
- Livije 1926: Foster, B. O. (ed.), *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, LCL 1926.
- Livije 1995: Mirković, M. (ur.), *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Srpska književna zadruga, Beograd 1995.
- Nepot 1929: Rolfe, J. C. (ed.), *Cornelius Nepos*, LCL 1929.
- Nepot 1999: Miklić, J. (ur.), *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, MH, Zagreb 1999.
- Platon 1929: Bury, R. G. (ed.), *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*, LCL 1929.
- Pausanija 1913: Frazer, J. (ed.), *Pausanias's description of Greece*, Macmillan, London / New York 1913.
- Pausanija 1989: Pasinij, U. (ur.), *Pauzanija, Opis Helade*, Logos, Split 1989.
- Plinije Stariji 1866: *Naturalis historia*, Weidmann, Berlin 1866.
- Plinije Stariji 1940: Rackham, H. (ed.), *Natural History, Volume III: Books 8–11*, LCL 1940.
- Plinije Stariji 2015: *Plinije Stariji, Istorija prirode, Dosijsje*, Beograd 2015.
- Plutarh, 1916: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, LCL 1916.
- Plutarh, 1917: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, LCL 1917.
- Plutarh, 1918: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, LCL 1918.
- Plutarh, 1919: Perrin, B. (ed.), *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, LCL 1919.
- Plutarh 1959: De Lacy, Ph. H. / Einarson, B. (ed.), *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, LCL 1959.
- Plutarh 1965: Pearson, L. / Sandbach, F. H. (ed.), *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, LCL 1965.
- Plutarh 1978: Đurić, M. N. (ur.), *Plutarh, Slavni likovi antike II*, MS, Novi Sad.
- Plutarh 1988: Dukat, Z. (ur.), *Plutarh, Usporedni životopisi (I–III) A. Cesarec*, Zagreb 1988.
- Romejska enciklopedija Suda / Σοῦδα on line: <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-html/>
- Stefan Vizantinac 1825: L. / Berkelii, A. / Pinedo Th. De (ed.), *Stephanus Byzantinus cum annotationibus Holstenii, Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri Vratislav*, In libraria Kuehniana, Lipsiae 1825.
- Stefan Vizantinac 1849: Meineke, A. (ed.), *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, G. Reimer, Berlin 1849.

Literatura

- Anello, P. 1980, *Dionisio il Vecchio. I. Politica adriatica e tirrenica*. Boccone del povero, Palermo 1980.
- Boehringer, C. 1979, *Zu Finanzpolitik und Münzprägung des Dionysios von Syrakus*, in: Mørkholm, O. / Waggoner, N. (eds), *Greek Numismatics and Archaeology, Essays in Honor of Margaret Thompson*, Wetteren 1979, 9-32.
- Bonacasa, N. / Braccisi, L. / De Miro, E. (eds) 2002, *La Sicilia dei due Dionisi*, *Atti della settimana di studio*, Agrigento, 24–28 febbraio 1999, L'Erma di Bretschneider, Roma 2002.
- Buora, S. B. A. 1984, *Dionisio e Gelone. Il tiranno e il re*, in: *Scritti in onore di A. Biscardi*, Milano 1984, 455-462.

- Buora, S. B. A.* 1984a, *Liberta e tirannide in un discorso siracusano di Diodoro Siculo*, Roma 1984.
- Caven, B.* 1990, *Dionysius I: War-Lord of Sicily*, Yale University Press 1990.
- Costanza S.* 2022, *Siracusa e gli Illiri da Dionisio I ad Agatocle: Penetrazione economica nell'Adriatico e interazione culturale*, *Živa antika* 72, Skopje 2022, 101-124.
- D'Andria, F.* 2002, *L'Adriatico. I rapporti tra le due sponde: Stato della questione*, in: Bonacasa, N. (ed.), *La Sicilia dei due Dionisî: Atti della settimana di studio, Agrigento, 24-28 febbraio 1999, Progetto Akragas*, 2, Roma 2002, 117-137.
- Dreher, M.* 2010, *La Sicilia antica*. Il Mulino, Bologna 2010.
- Fritz, K. von* 1968, *Platon in Sizilien und das Problem der Philosophenherrschaft*, De Gruyter, Berlin 1968.
- Frolov, E.* 1975, *Organisation und Charakter der Herrschaft Dionysios' des Älteren*, *Klio* 57, Berlin 1975, 103-122.
- Frolov, E.* 1976, *Organisation und Charakter der Herrschaft Dionysios' des Älteren*, *Klio* 58, Berlin 1976, 377-404.
- Gitti, A.* 1952, *Ricerche sulla vita di Filisto, Adria e il luogo dell'esilio*, *Memorie dell'Accademia nazionale dei Lincei ser. 8a, 4.4*, Accademia nazionale dei Lincei, Roma 1952.
- Manfredi, V. M.* 2015, *Le Tyran de Syracuse*, Plon, Paris 2015.
- Manni, D. E.* 1979, *Diocle di Siracusa fra Ermocrate e Dionisio*, *Kokalos* 25, Pisa / Roma 1979, 220-231.
- Muccioli, F.* 1999, *Dionisio II: storia e tradizione letteraria*, Cooperativa Libreria Universitaria Editrice, Bologna 1999.
- Sanders, L. J.* 1979, *Dionysios I of Syracuse and the Validity of the Hostile Tradition*, *Scripta Classica Israelica* 5, 1979, 64-84.
- Sanders, L. J.* 1981, *Diodorus Siculus and Dionysius I of Syracuse*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30, Stuttgart 1981, 394-411.
- Sanders, L. J.* 1987, *Dionysius I of Syracuse and Greek Tyranny*, Croom Helm, London 1987.
- Sanders, L. J.* 2015, *Dionisio I di Siracusa e la tirannide greca*, EOTI, Sutri 2015.
- Smith, W.* 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I-III, Taylor, Walton, and Maberly / John Murray, London / Paternoster Row 1849.
- Smith, W.* 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I-III, Little, Brown and Company, Boston 1867.
- Sordi, M.* 1979, *Il IV e il III secolo da Dionigi I a Timoleonte (336 a.C.)*, in: Gabba, E. / Vallet, G. (eds), *Storia della Sicilia*, II, Napoli 1979, 209-236.
- Sordi, M.* 1980, *I rapporti fra Dionigi I e Cartagine fra la pace del 405 e quella del 392*, *Aevum* 54, Milano 1980, 23-34.
- Sordi, M.* 1980a, *Dionigi I e Platone*, in *φιλικίας χάριτι*, *Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni*, vol. VI, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1980, 2013-2022.
- Sordi, M.* 1981, *Ermocrate di Siracusa, demagogo e tiranno mancato*, in: Gasperini, L. (ed.), *Storia sul mondo antico in memoria di F. Grosso*, Roma 1981, 595-600.
- Sordi, M.* 1999, *I due Dionigi, i Celti e gli Illiri*, in: Braccisi, L. / Graciotti, S. (eds), *La Dalmazia e l'altra sponda*, *Problemi di archaiologia adriatica*, Venezia 16-17 gennaio 1996, Olschki, Firenze 1999, 109-116.
- Sordi, M.* 2000, *L'Europa di Filisto*, in: Sordi M. (ed.), *Studi sull'Europa antica*, Alessandria (Studi di storia greca e romana 1), Edizioni dell'Orso, Alessandria 2000, 61-76.
- Stroheker, K. F.* 1958, *Dionysios I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden 1958.
- Stroheker, K. F.* 1968/1969, *Sizilien und die magna Graecia zur Zeit der beiden Dionysii*, *Kokalos* 14-15, Pisa / Roma 1968/1969, 114-139.
- Stroheker, K. F.* 2014, *Dionisio I. Immagine e storia del tiranno di Siracusa*, EOTI, Sutri 2014.
- Welcker, H. M.* 1971, *Dionysios I. Tyrann von Syrakus. (= Persönlichkeit und Geschichte, Band 57)*, Musterschmidt, Göttingen 1971.
- Westlake, H. D.* 1983, *Friends and Successors of Dion*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 32 (2), Stuttgart 1983, 161-172.
- Woodhead, A. G.* 1970, *The 'Adriatic Empire' of Dionysius I of Syracuse*, *Klio* 52, Berlin 1970, 503-512.

Маријин град у Горњим Подградцима (Градишка) – досадашња сазнања и нови резултати

Душан Којић

Градишка

<https://orcid.org/0009-0005-4057-701X>

Abstract: In this paper we have tried to take a look at all the available data regarding the site Marijin grad in Gornji Podgradci near Gradiška. Focus was on the assembling all the previous research results and combining them with new data acquired in past few years, giving a new overview of the site. The information gathered about site Marijin grad and the other sites in its vicinity show us that all of them can be dated in the same medieval period, and that were probably functioning as one complex. Understanding of this site, and also, its vicinity would make an important progress towards having a better knowledge of medieval period in northwestern Bosnia, and a bordering zone between Bosnia and Hungary.

Keywords: Medieval Bosnia, Medieval Hungary, Kozara, fortification, church

Увод и ранија истраживања

Археолошки локалитет Маријин град се налази на врху брда Паветњак на лијевој обали ријеке Врбашке, три километра од Горњих Подградаца на путу ка Мраковици. Позиција је благо увучена у козарски масив и заштићена планинским врховима са свих страна изузев сјевероистока. Источно од брда се налази једна мања долина која се у правцу сјевера шири ка равничарском простору Посавине и Лијевча поља. На самом југу долине се налази још један археолошки локалитет – Црквиште, који са Маријиним градом чини један историјски комплекс. Међу локалним становништвом је тврђава називана град Марије Терезије, а до данас је очувана легенда која говори о великој змији која је обмотана око града и која га брани.

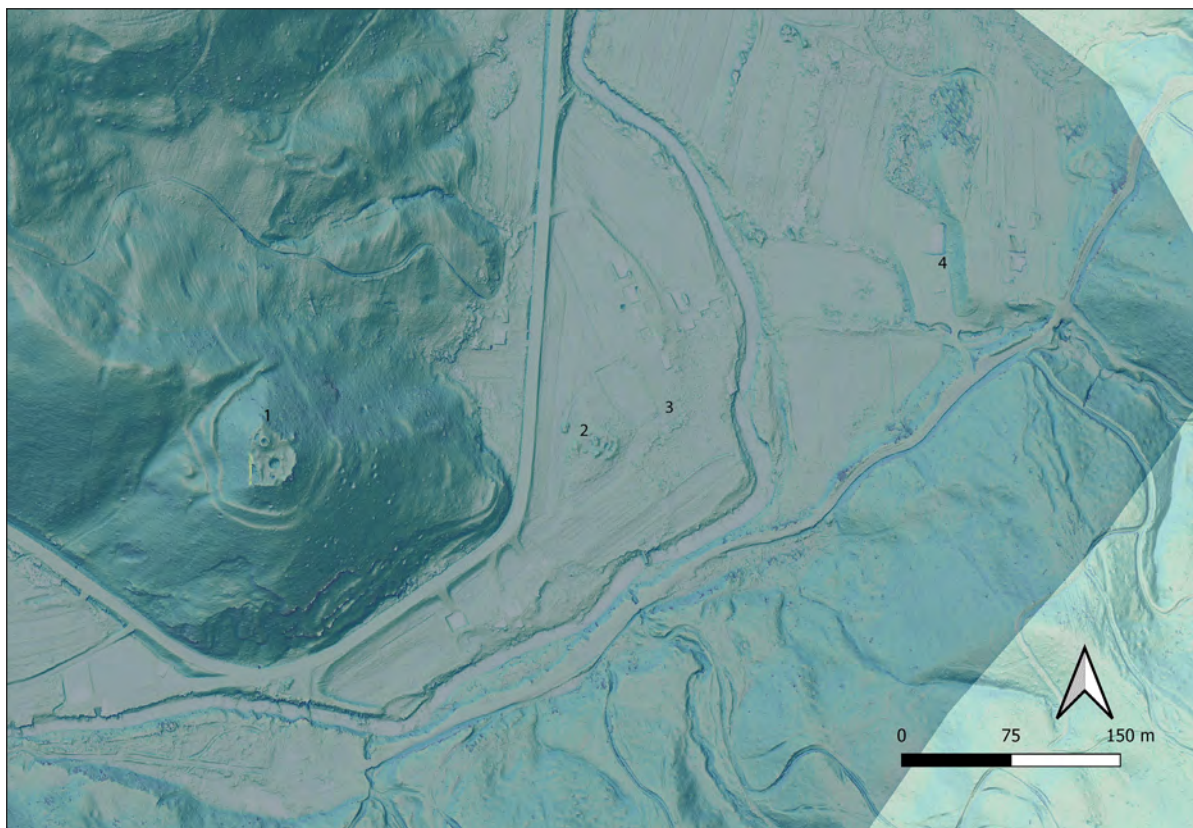
Први опис утврђења доноси 1936. године католички свештеник Никола Билогривић, који веома детаљно записује тренутни изглед. Основу тврђаве описује као четвороугаону са кулама на угловима које су кружне форме. Са западне стране бедем је био очуван у висини од пет метара, а дебео 1,45 метара. Поред кула на угловима истиче и постојање двије куле у

унутрашњости утврђења. Кула означена бројем 1, сјеверна од двије унутрашње, према овом је опису заједно са кулом 6 бранила улаз у град. Н. Билогривић је примијетио и ров који се пружа око тврђаве, али сматра да су то остаци бедема које је земља затрпала.¹ Пут који је водио до града према наводима Н. Билогривића имао је двије трасе. Једна је била пјешачка и налазила се у непосредној близини између града и цркве, изнад некадашње куће намјесништва каменолома, чији су темељи били очувани у Билогривићево вријеме и њихова ширина је износила чак три метра. Други пут, теретни, на километар сјеверно од тврђаве спуштао се у долину код бивше лугарске куће.² Аутор додаје и опис цркве на локалитету Црквиште која је дугачка 22 метра и широка скоро 13 метара. У тренутку када Н. Билогривић обилази локалитет зидови су били очувани до висине од два метра, дебљина је била један метар, а у апсидалном дијелу 1,4 метра и додатно су ојачани контрафорима са унутрашње и вањске стране у ширини од 0,5 метра.³

¹ Bilogrivić 1936, 180.

² Ibid., 182.

³ Ibid.

Сл. 1 – Археолошки локалитети у окружењу (1–Маријин град; 2–Црквиште; 3–Луке; 4–Њиве)
(Приредио: Д. Којић)

Рекогносцирања Музеја Босанске крајине из 1959. године доносе напомене да је очувани бедем дуг 21 метар, а са источне стране је са бедемом повезана кружна кула пречника између 6 и 7 метара. Пронађени су уломци грнчарије који се могу датовати у гвоздено доба, док је налаз опеке истраживаче навео на закључак да је ријеч о античкој тврђави. Нова рекогносцирања су извршили 1974. године Лидија и Зденко Жеравице, који за Маријин град нису дали нове податке, али значајан је њихов допринос за познавање окружења. Источно од локалитета Црквиште налазе се њиве зване Луке, а на њима је примјетна зона црне земље димензија 25 x 10 метара у којој је пронађена средњовјековна грнчарија. Поред локалитета Луке, у близини се налази и локалитет Њиве на којем су налажени остаци зидова (Сл. 1).⁴ Локалитет Њиве се касније помиње у Археолошком лексикону Босне и Херцеговине, али аутор референце В. Пашквалин је овај локалитет и надробну сте-

лу пронађену у Доњим Подградцима помијешао и навео као један локалитет, што можемо да видимо на основу цитираних извора.⁵

Прва археолошка ископавања на локалитету су извршена 1981. године у периоду од 31. 7. до 11. 8. са циљем да се утврди период настајања тврђаве, систем градње и испитају архитектонске цјелине. Резултати ових кратких радова нису одговорили на ова питања, али су још једном пружили увид у тренутно стање тврђаве, при чему је указано на то да су видљиви и отвори за греде које су вјероватно носиле дрвену шетну стазу.⁶

Археолошка истраживања су настављена 1990. године, али документација са ископавања није сачувана, а свега неколико предмета се налази у Завичајном музеју Градишка, док је остатак изгубљен. Ни прелиминарни извјештај са ископавања није публикован, а једини запис који имамо о овим истраживањима јест пар реченица руководиоца М.

⁴ Žeravica / Žeravica 1974, 225-226.

⁵ AlbiH 1988, 53, 03.104.

⁶ Đurđević 1982, 147.

Сл. 2 – Сјеверни профил сонде из 1990. године (Фотографисао: Д. Којић)

Ђурђевића, који наводи да су се налазила два слоја горјеле и печене земље.⁷ Према тренутном стању, димензија прве сонде је износила осам метара у правцу сјевер – југ уз западни бедем и пет метара у правцу исток – запад. Потом је додатно проширена за четири метра уз западни бедем у правцу сјевера у ширини од два метра. Током 2025. године зачишћен је један дио сјеверног профила уз бедем те је ту могуће примијетити да су присутна два слоја са већом количином запечене земље, а између њих се налази слој растресите црне земље (Сл. 2). За сада није могуће тврдити да је оваква ситуација са слојевима присутна на свим профилима, за чије чишћење од обрушавања су потребни обимнији радови.

Истраживања на Маријином граду нису настављена, али у периоду од 14. до 30. 6. 2016. године вршена су ископавања на локалитету Црквисте под руководством Б. Вујиновића. Ископавања су била усмјерена на истраживање апсиде са једном сондом 3,5 x 3,5 метра, која је касније додатно проширена за

1,5 метар у правцу сјевера. Према подацима из теренског дневника ископавања са унутрашње стране апсиде се може примијетити да је црква прекопавана и да је шут завршио испод нивоа поднице која је била начињена од опека. Податке о прекопавању цркве нам доноси и Н. Билогривић, који наводи да је црква откопана да би се користила као мајдан камена за изградњу нове цркве, а овом приликом су пронађени остаци људских костију и један кључ.⁸ Са вањске стране апсиде приликом ископавања су пронађене три лобање, али гробови нису ископавани, а за положај двије се наводи да су се налазиле 60 цм испод нивоа шута. Овим ископавањима је утврђено да зид апсиде у темељној зони има ширину од 1,6 метара, а налаз новчића Матије Корвина нам указује на датовање цркве (Т. 2, 6). Како сам руководилац наводи, новчић је пронађен у слоју шута, посљедњем изнад поднице,⁹ међутим, према теренском дневнику, новчић је пронађен у слоју шута мијешаног са земљом при релативној

⁷Ђурђевић 2008, 134.

⁸ Bilogrivić 1936, 183.

⁹ Лукић et al. 2020, 145.

дубини од 0,4 до 0,7 метара, а ниво поднице се налазио на нивоу између 1 и 1,2 метра.

Нови резултати

LiDAR снимање локалитета Маријин град извршено је 16.12.2023. године од стране фирме *GeoGIS Consultants* из Београда. Снимања су вршена ласерским скенером RIEGL VUX-240 са облаком тачака од минимално 40 по метру квадратном и преклапањем од 55%, а површина износи 3 km². На дигиталном моделу терена начињеном у размјери од 20 cm су вршене даље визуализације помоћу апликације *Relief Visualization Toolbox* (RVT) развијене на Институту за антрополошке и просторне студије при Словеначкој академији науке и умјетности. RVT нуди низ различитих визуализација: сјенчење, нагиб, диференцијација висина, локални модел рељефа, дио видљивог неба, отвореност и локална доминантност.¹⁰

Најбољи резултати приликом визуализације су добијени преклапањем подлоге локалне доминантности, дијела видљивог неба и сјенчења (Сл. 3). На основу снимка можемо да установимо да је дужина западног бедема износила 31 метар (Сл. 3, 1) и да се на сјеверном дијелу под углом од 135 степени настављао у дужини од 15 метара. На јужном крају западног бедема скоро под правим углом ка истоку се настављао у дужини од 19 метара. Спој између ове југоисточне и сјевероисточне масе бедема је изведен у полукружној форми са брањеном линијом дугом преко 50 метара. На југоисточном углу видљива је кружна формација пречника пет метара, за сада није могуће са сигурношћу тврдити да је ово кула, али ово је једина позиција која указује на постојање куле у склопу бедема. Још једна интересантна формација је присутна и на сјевероисточном дијелу са издвојеном масом у облику полукруга која би могла представљати остатке куле. У унутрашњости утврђења која захвата 900 метара квадратних виде се двије кружне структуре. Сјеверна, пречника 6,5 метара, представља остатке куле (Сл. 3, 2). Друга структура, пречника 7,5

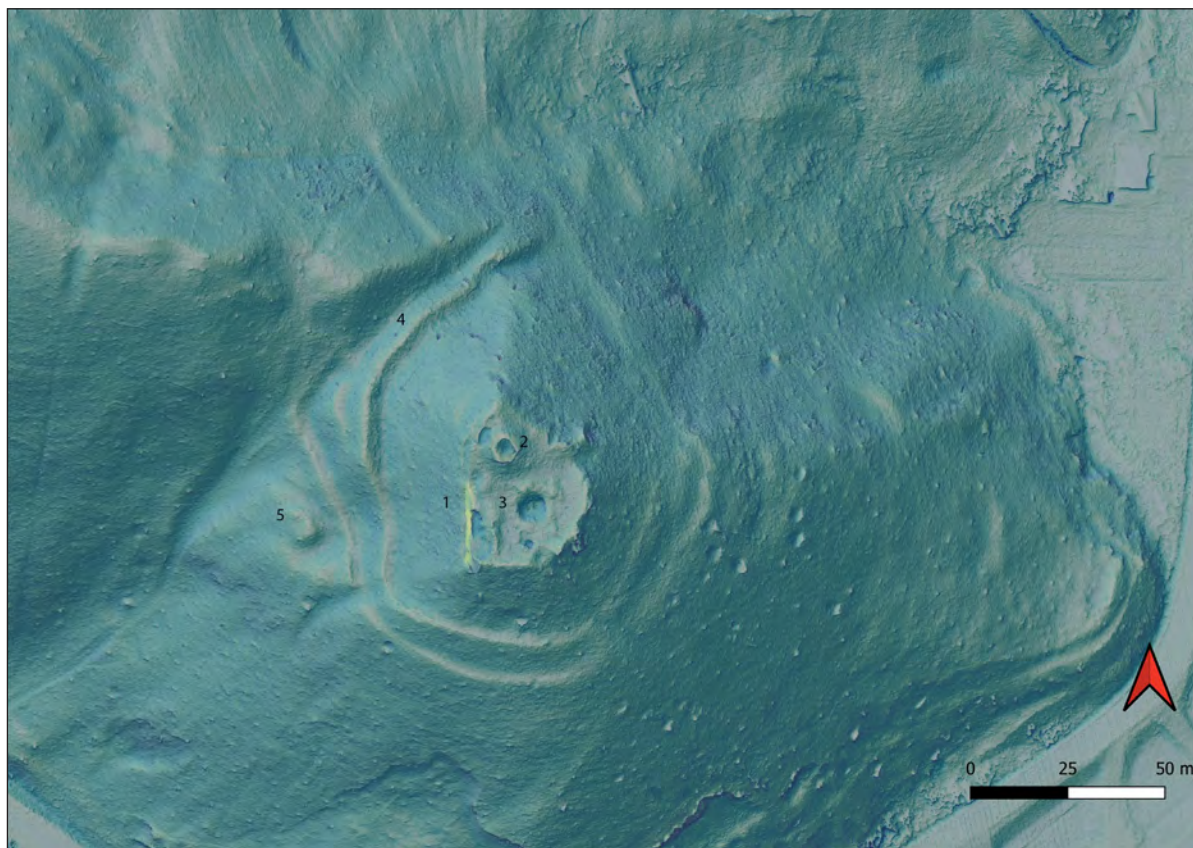
метара, по својим карактеристикама највјероватније представља остатке цистерне (Сл. 3, 3).

На снимку су видљива и два рова (Сл. 3, 4) која се пружају око тврђаве у петоугаоном облику. Са сјевероисточне стране вањски ров је благо видљив, док унутрашњег и нема. Интересантна формација се може примијенити са вањске стране ровова удаљена 30 метара од западног бедема, благо заравњеног троугаоног облика, а на његовом центру се налази једна кружна структура пречника шест метара (Сл. 3, 5). Приликом обиласка терена на овој позицији је примијећен један дио сачуваног зида у дужини од једног метра и ширине око 25 cm (Сл. 4). Тренутно није могуће говорити опширније о овој формацији и зиданој структури, али њена позиција упућује на то да је она била дио одбрамбеног система тврђаве.

Користећи QGIS алатку *Visibility analysis* (анализе видљивости) реконструисана је зона коју је било могуће видјети, те на тај начин директно контролисати са тврђаве Маријин град (Сл. 5). Анализа је учињена са позиције унутрашње, донжон куле, са додатном висином од 7,8 метара (6 метара висина куле и 1,8 метара висина човјека), на дигиталном моделу терена са величином пиксела 25x25 метара. Резултат анализе је показао да би са ове позиције било могуће видјети и на тај начин контролисати читаву долину источно од тврђаве која је и представљала кључни дио свакодневног живота у овом комплексу са локалитетима Црквиште, Лауш и Њиве. Поред свог окружења видљивост са тврђаве је омогућавала преглед на неким од истакнутих позиција ка западу уз ријеку Врбашку, чији се значај прије свега огледа у контролисању пута који је повезивао долину Саве и Сане. Највећа зона прегледности са тврђаве је била у правцу сјевероистока, природног улаза у долину. У зони видљивости од 10 km, која је изабрана као крајња граница могућег распознавања сигнализација, видљива је и позиција локалитета Ражљеви у Доњим Подградцима,¹¹ која би у овом периоду могла представљати трговишно мјесто.

¹⁰ Kokalj et al. 2018, 18-49.

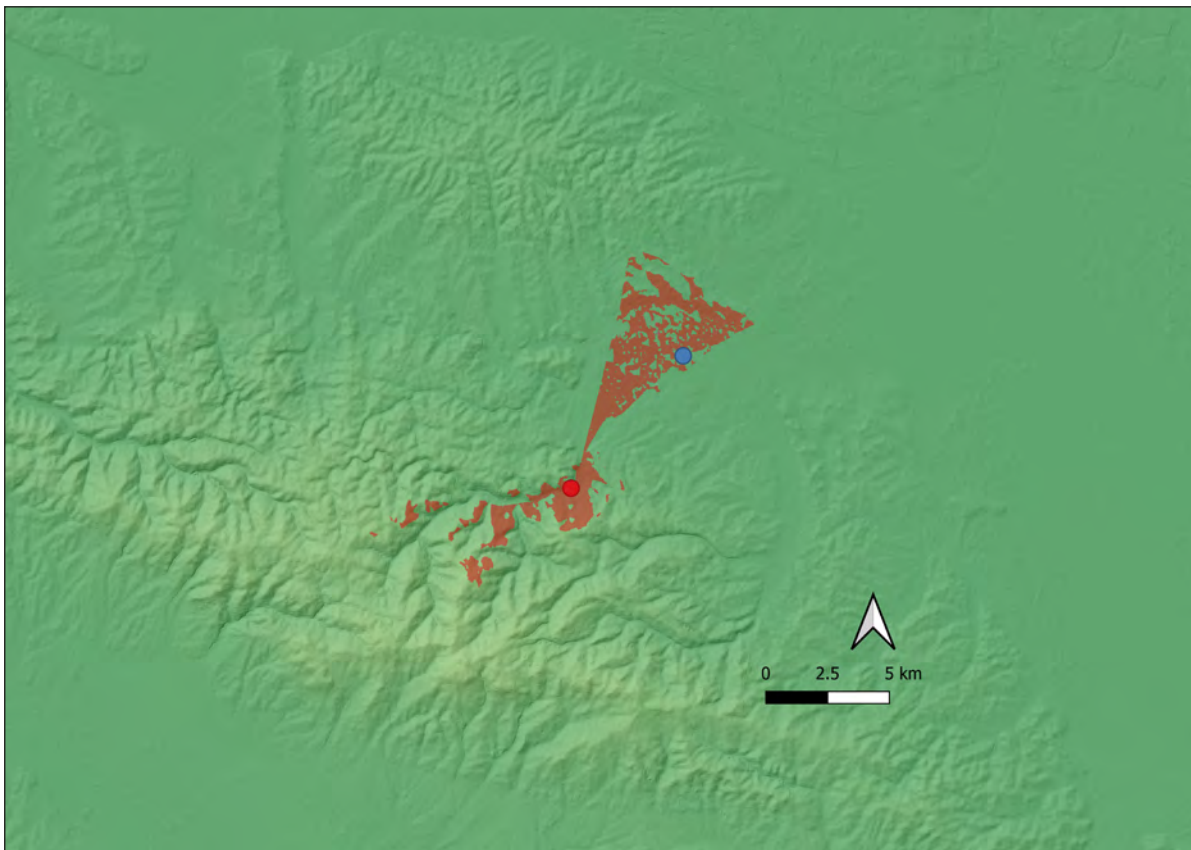
¹¹ AIBiH 1988, 54, 03.117.

Сл. 3 – Снимак локалитета Маријин град (1–Западни бедем; 2–Кула; 3–Цистерна; 4–Ровови; 5–Структура западно од утврђења) (Приредио: Д. Којић)

Сл. 4 – Зид западно од утврђења (Фотографисао: Д. Којић)

Сл. 5 – Видљивост са утврђења (Црвена тачка – Маријин град; Плава тачка – Ражљеви)
(Приредио: Д. Којић)

Покретни налази

Покретни налази, како смо то већ напоменули раније у тексту, потекли су углавном са различитих обилазака терена. Материјал пронађен приликом рекогносцирања 1959. године није било могуће пронаћи, а мјесто његовог складиштења није познато. Налази пронађени приликом рекогносцирања су малобројни и искључиво су уломци грнчарије. На простору Маријиног града, односно на падинама, пронађено је неколико атипичних уломака који су рађени на спором витлу и грубих површина на којима се примјећују каменчићи кориштени као примјеса. Мањи број уломака је пронађен и у близини Црквишта, са једним уломком разгранутог обода. Поред овог материјала, у Музеју Републике Српске се чува и материјал прикупљен на рекогносцирањима 2011. године. Најинтересантнији предмет представља решетка у облику правоугаоника, која је пронађена између два рова, и могла је представљати дио прозора (Таб. 3, 4). Уломци грнчарије су прикупљени са површине, као и

из незатрпане сонде из 1990. године, који су подијељени у два слоја. Сав материјал можемо описати заједничким карактеристикама тамнијих неуједначених боја и грубе површине, произведен на спором витлу (Таб. 1).

Документација са археолошких ископавања извршених 1990. године није сачувана, а већи дио покретних налаза је такође изгубљен. У Завичајном музеју Градишка се налази неколико предмета: мања копча, нож, предмет од рога (Таб. 3, 1–3) и уломак обода лонца.

Већину налаза са археолошких ископавања локалитета Црквиште 2016. године чине уломци грнчарије и клинови. Све предмете можемо сврстати у пет група, према хоризонтима издвојеним приликом ископавања. Прву групу би чинили налази из слоја хумуса до 0,2 метра, међу којима се налази већи број клинова, оплата и неколико уломака грнчарије израђене на спором витлу тамнијих боја, а један уломак је дио обода. Као примјеса најчешће су кориштени каменчићи различите гранулације. Другу групу представљају

налази из првог хоризонта шута дубине до 0,5 метара. Мањи број налаза је присутан у овом хоризонту и њих чине један клин и уломци грнчарије који су по карактеристикама одговарајући онима пронађеним у слоју хумуса. Сачувана су два уломка обода са равно засјеченим уснама и јасно видљивим троговима каменчића као примјесе, један уломак је дио лонца са разгнутим ободом (Таб. 2, 2), а други дио велике отворене посуде (Таб. 2, 3). Већа група предмета је окарактерисана као дио ископа ова два слоја те између њих није могуће одредити који припадају слоју хумуса и првом слоју шута (Таб. 2, 1). Трећу групу чине предмети који су пронађени у другом слоју шута са унутрашње стране апсиде цркве, док четврту групу чине налази са истих хоризоната, али који су пронађени са вањске стране цркве. Уломци из ових хоризоната су веома ситни, али је могуће закључити да карактеристикама одговарају грнчарији из прва два хоризонта. Посљедњу, пету групу чине налази који су пронађени у хоризонту дубине 1–1,3 метра у унутрашњости цркве. Број уломака који је пронађен у овом хоризонту је веома низак те није могуће говорити о неким карактеристикама, али примјетно је да су и оне одговарајуће млађим хоризонтима (Таб. 2, 4).

На основу малог броја уломака грнчарије којом располажемо са ових локалитета није могуће израдити типологију, али примјетне карактеристике можемо поредити са већ успостављеним типологијама у окружењу. Као најближи материјал издваја се грнчарија из земљано-палисадних тврђава у Лијевчу пољу. Према типологији Г. Симоновића, грнчарија са локалитета Маријин град и Црквиште се може уврстити у прву, другу и четврту групу, која по својим карактеристикама одговара локалним производњама на Балкану, а датовати се могу у период од средине 13. до средине 16. вијека.¹² Сличности су примјетне и са грнчаријом пронађеном на локалитету Стењевац код Загреба, која је датована у позни средњи вијек.¹³

Током 2025. године Завичајни музеј Градишка је из приватне колекције А.

Мешића откупио пар мамуза (Таб. 3, 5–6) пронађених у подножју брда на ком се налази утврђење Маријин град и на поклон добио прстен (Таб. 2, 7) пронађен у унутрашњем рову. Мамузе имају тракасте, равне кракове и на обе је сачуван по један крак. Завршне плоче су изведене са проширењем кружне форме и једним отвором. Спој кракова и тјеме трна је са горње стране изведено у виду заравњене плоче. Трн је релативно кратак и има облик латиничног слова V у другој половини, а точак није сачуван. Половина трна и кракова је квалитетније израђена и на њима је могуће примјетити благо увучене дијелове на којима је изведен украс у виду позлате. Према типологији М. Сијарића, ове мамузе је могуће уврстити у тип 2, варијанту 4 која се датује у средину 15. вијека.¹⁴ Прстен је једнодијелни са благо наглашеном главом и раменима. Изведен је од бронзе техником ливења. Обруч прстена, пречника 2,1 цм, полукружног је пресека са двије благо наглашене окомите траке на рамену. На глави која формира овални издужени облик се налази урезани украс у облику крина (љиљана) са благим урезима на крају главе. Велика разноврсност прстења у великој мјери је отежавала успостављање типологија и њихових назива.¹⁵ Ипак, примјери које можемо издвојити као сличне постоје и проналажени су на локалитетима у Иванкову у гробу 2¹⁶ и Новом Брду означен као тип 4.¹⁷ Као типолошки сличан прстен, који има другачије формирану главу, можемо одредити и печатни прстен некога из рода Прибинића, који је пронађен на локалитету Црквина у Арнаутовићима.¹⁸ Према подацима које можемо да добијемо из поменутих аналогича увиђамо да је овај прстен могуће датовати у дужи период од краја 14. до 17. вијека.¹⁹

¹⁴ Sijarić 2001, 310-311.

¹⁵ Зечевић 2006, 77.

¹⁶ Krznar / Hajdu 2020, 173.

¹⁷ Зечевић 2006, 88-91.

¹⁸ Anđelić 1980, 222.

¹⁹ Зечевић 2006, 291.

¹² Симоновић 1997, 205.

¹³ Bunčić 2010, 75-77.

Историјски извори

Географски простор ријеке Врбашке, односно читаве источне Козаре и Лијевча, у средњовјековном периоду припада угарској Врбашкој жупанији. Први помен ове жупе, односно њеног жупана, потиче из два документа датована у 1243. годину.²⁰ О периоду који претходи овим поменима мало је познато и претпоставља се да је на територији између Уне и Врбаса постојала једна административно-територијална јединица чије је центар био у Дубици.²¹ До измјена је дошло након продора Монгола, када краљ Бела IV врши реформе у административном систему.²² Од периода првог помена 1243. године све до седамдесетих година истог вијека жупом управљају намјесници које је постављао краљ,²³ а након смрти Беле IV власт у Врбашкој жупанији постепено преузима породица Гисинговаца. Приликом потписивања мира између Бабоњића и Гисинговаца 1280. године, врбашким жупаном је назван Иван Гисинговац.²⁴ Ипак, амбиције породице Бабоњић ће се наставити и већ 1285. године се као жупан Глажа, Врбаса и Сане назива Радослав I Бабоњић.²⁵

Власт Бабоњића се на простору јужно од Саве наставља ширити, те 1287. године, поред жупа Доње Славоније, син бана Стјепана IV, Стјепан VI Бабоњић, од босанског бана Пријезде у мираз добија жупу Земуник.²⁶ Дужи временски период чланови породице Бабоњић ће владати Врбашком жупом, али губитком банске титуле почиње њихово слабљење, те се може претпоставити да је посљедњи Бабоњићки владар Врбашког града и жупе био кнез Иван I Бабоњић, до своје смрти 1334. године.²⁷ Исте године долази до помена новог жупана – Николе.²⁸ Година 1334. је поред промјене власти значајна и због сачуваног пописа католичких жупа Загребачке биску-

пије, гдје се наводи 13 жупа у Врбашком дистрикту Дубичког архиђаконата: Св. Михајло у Војскови, црква Св. Луке, Св. Мартин под градом (*sub castro*), Св. Михајло у Турјаку, Св. Ђорђе у Градићу, Св. Петар у Вилусима, Св. Ђорђе у Бискупцима, црква Јована Крститеља, Св. Илија у пољу, Св. Јелисавета на тргу, црква у Растићу, Св. Ђорђе у Осичу и Св. Никола у Глажу на граници Усоре.²⁹

Наредни период Врбашке жупаније у многоме ће подсећати на вријеме прије Бабоњића, када је краљ постављао управнике жупе, о чему свједоче чести помени жупана који нису у крвним сродствима.³⁰ Такође ће још једном постати једна од пограничних жупа према Босни јер се у изворима већ 1323. године као жупан Земуника помиње Павле Хрватинић, један од великаша бана Стјепана II Котроманића.³¹ Сукоби око територије јужно од жупе Врбас су активни, а 1363. године избија и један од већих сукоба под изговором борбе против јеретика.³² Постојање јеретика нам је у погледу Врбашке жупаније важно јер постоје јасна свједочанства која указују на веће групе шизматика (православаца) и јеретика (припадника цркве босанске) у близини Глажа.³³

Смрћу краља Лајоша I мијењају се и прилике на територији око ријеке Врбас и почиње продор Хрвоја Вукчића Хрватинића на сјеверне територије. Посљедњи помен угарских жупана Врбаса и Сане је забиљежен 1383. и 1385. године³⁴ те се може претпоставити да је простор ових жупа, или један њихов дио, освојен до 1391. године, када се Хрвојевом брату Драгиши признају посједи Глажа.³⁵ Град Козара се током 1396. године налазио у оквиру територије Хрвоја Вукчића, под управом једног од његових великаша.³⁶ До нових сукоба између херцега Хрвоја Вукчића и краља Жигмунда долази у периоду између 1398. и 1402. године, а на самом почетку сукоба војска краља Жигмунда је била утабо-

²⁰ Wenzel 1869, 133; Fejér 1829, IV, 1. 294.

²¹ Hóman 1940, 324.

²² Мрѓић-Радојчић 2002, 39-40.

²³ Wenzel 1869, 133, 157, 170; 1873, 340; Arnold et al. 1880, 52; Fejér 1829, IV.3, 378. 405; 1830, V. 2, 57. 75. 78.

²⁴ Smičiklas 1908, 362.

²⁵ Smičiklas 1908, 544.

²⁶ Smičiklas 1908, 588-589.

²⁷ Kekez 2011, 366.

²⁸ Smičiklas 1912, 183.

²⁹ Buturac 1984, 72.

³⁰ Kukuljević 1862, 43-45; Thalloczy / Horváth 1912, 43, 51, 53.

³¹ Thalloczy 1914, 12-13.

³² Šišić 1903, 319-325.

³³ Smičiklas 1916, 494.

³⁴ Thalloczy / Horváth 1912, 97-98.

³⁵ Wenzel 1876, 703-704.

³⁶ Thalloczy / Horváth 1912, 116.

рена код Врбашког града.³⁷ Убрзо долази до контранапада војске Хрвоја Вукчића, који се завршава освајањем Дубице, али власт над овим градом ће трајати само до средине 1402. године.³⁸ Највјероватнијим се чини да је управо приликом овог контранапада Хрвоје Вукчић преузео власт над Врбашким градом и читавом жупом Врбас, коју је ипак оставио подијељену на двије жупе: жупу Глаж, коју је већ раније контролисао, и жупу Врбас, која је сада обухватала само западни дио некадашње угарске жупе.³⁹

Власт над Врбашким градом и Козаром војвода Хрвоје ће задржати до 1413. године, када коначно пада у немилост краља Жигмунда и Козара бива предана кнезовима Благајским,⁴⁰ а Врбашки град породици Албена, и њега је босанска војска покушала повратити двије године касније, али неуспјешно.⁴¹ Хрвојеви насљедници су били успјешни у одбрани и задржавању жупе Глаж, о чему нам свједочи потврда посједа краља Стефана Томаша из 1446. године.⁴² Убрзо након овог пописа у изворима се помиње и град Левач, један од значајних центара Лијевча поља, као посјед барањског жупана Николе Величког и Радивоја Остојића.⁴³ Падом босанског краљевства и продором Матије Корвина читава сјеверна Босна је завршила у одбрамбеном систему бановина.⁴⁴ На основу сачуваних података градови који су се налазили на простору некадашње Врбашке жупаније су били међу задњима који су завршили под влашћу Османлија 1527. године,⁴⁵ али извори даље указују на то да се Врбашки град и Градишка помињу 1528. године као дио угарских територија.⁴⁶ О години коначног пада Градишке под османску власт се у више наврата дискутовало, али посљедњи резултати указују на то да је до коначног пада дошло 1535. године.⁴⁷

³⁷ Ibid., 116-117.

³⁸ Ibid., 123.

³⁹ Благојевић 1995, 74; Мргић-Радојчић 2002, 76.

⁴⁰ Thalloczy / Barabás 1897, 232.

⁴¹ Engel 1998, 71.

⁴² Miklosich 1858, 438-440.

⁴³ Thalloczy / Horváth 1912, 174-178.

⁴⁴ Мргић-Радојчић 2002, 123-124.

⁴⁵ Isthvánffy 1758, 94.

⁴⁶ Thalloczy 1916, 222.

⁴⁷ Пелидија 2008, 137.

Досадашње интерпретације и завршна разматрања

Више пута је у стручним радовима дискутовано о убицирању неког од средњовјековних градова на локалитет Маријин град и већина аутора се сложила са убикацијом Врбашког града. Први аутор који Врбашки град тражи на територији Горњих Подградаца је Лајош Талоци, али он не помиње локалитет Маријин град.⁴⁸ Убрзо са првим описом утврђења Н. Билогривић даје и интерпретације које су остале најпознатије када је ријеч о овом простору, а тврђаву ће назвати Врбашким градом.⁴⁹ Једини изузетак у овим интерпретацијама прави П. Ђошковић, који локалитет повезује са Градићем, а Врбашки град смјешта на простор данашњег села Врбашка.⁵⁰ Као главни показатељ за убикацију Врбашког града на локалитет Маријин град је кориштено име које се могло повезати са ријеком Врбашком и које се као главни извор користи још од Л. Талоција, а касније, захваљујући анализама карти из нововјековног периода, ова теза је додатно ојачана.⁵¹

Захваљујући средњовјековним изворима можемо навести већи број католичких цркви које су се налазиле на територији Врбашке жупаније.⁵² Бројни истраживачи су покушавали да изврше убицирања ових цркви, а међу њима се налазила и црква на локалитету Црквиште. Као главна повезница за њено убицирање је кориштен Врбашки град, те је на тај начин стигла и једна од првих интерпретација ове цркве као цркве св. Јураја (Ђорђа)⁵³ и међу бројним ауторима се одржала све до данас.⁵⁴ Ипак, радом Д. Перише⁵⁵ и каснијим радом Б. Граљука,⁵⁶ који не цитира већ поменутог Д. Перишу који ову цркву интерпретира као цркву св. Мартина испод града,⁵⁷ уочена је грешка коју су бројни аутори превидјели преузимањем података од Н. Билогривића

⁴⁸ Thalloczy 1916, 235-236.

⁴⁹ Bilogrivić 1936.

⁵⁰ Ђошковић 2001, 29-31.

⁵¹ Sedić 1982, 169.

⁵² Buturac 1984.

⁵³ Bilogrivić 1936, 182-183.

⁵⁴ Žeravica / Žeravica 1974, 225; Лукић et al. 2020, 144-145.

⁵⁵ Periša 2005.

⁵⁶ Graljuk 2018, 186-187.

⁵⁷ Periša 2005, 210.

без критичког осврта на кориштене податке. Поред цркве св. Мартина, за Врбашки град је уско везана и црква св. Елисавете (Јелисавете) на тргу коју су ријетки убицирали, а убицирана је на простор Подградаца,⁵⁸ Доњег Шехера, односно Лауша⁵⁹ и локалитет Ражљеви који се налази у селу Доњи Подградци.⁶⁰ Овом приликом бисмо морали указати на то да је убикација Д. Перише, за коју још увијек не можемо да тврдимо да је тачна, ипак прихватљивија. Такође је потребно да истакнемо да је разлог овакве убикације Н. Билогривића проистекао из његовог раздвајања појмова Врбашки и Врбаски град.⁶¹

Према свим досадашњим сазнањима, на локалитет Маријин град можемо убицирати средњовјековни Врбашки град, административни центар једне од три жупе Доње Славоније.⁶² Тренутак настанка овог утврђења за сада не можемо са сигурношћу утврдити. Први помен 1243. године⁶³ указује на то да ова тврђава добија своју значајну улогу након продора Монгола, али могућност раније изградње за сада није могуће оповргнути. Иако су жупе формиране на простору јужно од Саве прије свега замишљене као дефанзивни систем, положај Врбашког града није био искључиво одбрамбени. Позиција унутар Козаре на најкраћој путној траси између Славоније и долине Саве, која је прије свега важна комуникације за потребе угарске државе, и постојање мање, природно добро брањене долине у подножју утврђења, омогућило је развој градског комплекса. Археолошки подаци о постојању локалитета Црквиште, Њиве и Луке, датованих истодобно као и утврђење на локалитету Маријин град, као и случајни налази пара мамуза са позлатом и бронзаног прстена са мотивом крина, јасно указују на то да се на овом простору у периоду средњег вијека налазио значајан центар.

Већ је од раније у литератури познато да се на локалитету Црквиште налази црква са

гробљем⁶⁴ које свакако треба везати за становнике Врбашког града, али када је ријеч о локалитетима Њиве и Луке,⁶⁵ поред индиција о њима, опширнијих података немамо. Ова два локалитета чине дио подграђа Врбашког града, али о њиховом уређењу, величини и осталим карактеристикама без даљих истраживања нисмо у могућности да коментаришемо. Такође остаје отворено питање трга Врбашког града на којем се помиње црква Св. Јелисавете (Елисавете) – да ли бисмо и њу требали тражити у непосредној близини поменутих локалитета, или је ипак трг функционисао на издвојеној позицији попут Ражљева.⁶⁶

Положај Врбашког града у оквиру жупе Врбас, како смо установили, није омогућавао визуелну комуникацију са већином осталих утврђења која су нама данас позната. Управо из овог разлога можемо да претпоставимо да је Врбашка жупанија имала два главна центра – Врбашки град у западном дијелу и Глаж у источном. Глаж је био важнији у систему одбране према Босни, док је одбрамбена улога Врбашког града била у заштити путних комуникација унутар краљевства. Оваква природна географска подјела жупе је у периоду Хрвоја Вукчића Хрватинића омогућила стварање жупе Глаже, која је функционисала као дио босанске државе од 1391. до 1463. године.⁶⁷ Тренутна археолошка неистраженост жупе Глаж нас спречава да доносимо нове закључке о начину функционисања ова жупе и њеног односа према Врбашком граду.

Напомене

LiDAR снимања локалитета су финансирана из властитих средстава ЈУ Завичајни музеј Градишке. Овом приликом се захваљујемо фирми *GeoGIS Consultants* на сарадњи, а захваљујемо се и Стефану Поп-Лазиху и Александру Стаменковићу на помоћи и савјетима приликом обраде снимка. Такође се захваљујемо Алену Мешићу на информацијама о предметима пронађеним на локалитетима,

⁵⁸ Rački 1881, 100.

⁵⁹ Bilogrivić 1998, 188-189.

⁶⁰ Periša 2005, 210-211.

⁶¹ Bilogrivić 1998, 183.

⁶² Мргић-Радојчић 2002, 244.

⁶³ Wenzel 1869, 133.

⁶⁴ Bilogrivić 1936, 182.

⁶⁵ Žeravica / Žeravica 1974, 225-226.

⁶⁶ Periša 2005, 210-211.

⁶⁷ Благојевић 1995.

а Бојану Вујчићу, Пери Тодоровићу, Петри Јунгић и Момчилу Тенџерићу на информацијама о окружењу локалитета. Захваљујемо се Горану Симоновићу за увид у предмете из Музеја Републике Српске. За помоћ и савјете приликом израде рада се захваљујемо Угљеши Војводићу. Предмете с Таб. 2, 6–7 и Таб. 3, 5–6 фотографисао је Мирослав Кеџман, којем се овом приликом захваљујемо.

Marijin Grad in Gornji Podgradci (Gradiška) – Previous Knowledge and New Results

The critical review of the available data concerning the Marijin Grad site in Gornji Podgradci near Gradiška, undertaken in this paper, aims to contribute to a better understanding of the medieval period in northwestern Bosnia and the border zone between Bosnia and Hungary. Namely, most authors seek the location (ubication) of Vrbaški Grad, the seat of the medieval župa (county/district) of the same name, in the Gornji Podgradci area. The first author to present such an opinion was L. Taloczy (1916), though he does not mention the Marijin Grad site itself. Slightly later (1936), N. Bilogrivić provided the first description of the Marijin Grad fortress, which he named Vrbaški Grad.

This has remained the most recognized interpretation for this area. The only exception is the position of P. Ćošković, who links this site to Gradić and places Vrbaški Grad in the area of the present-day village of Vrbaška.

The main indicator used for the ubication of Vrbaški Grad at the Marijin Grad site was the toponym that could be connected with the Vrbaška river, which Taloczy also used as his primary source. Later, based on the analysis of early modern period maps, this thesis was further strengthened. Thanks to medieval sources, a greater number of Catholic churches located in the territory of the Vrbaška župa can be listed. Numerous researchers have attempted to locate these churches, including the church at the Crkvište site. The primary link used for its ubication was Vrbaški Grad, which led to one of the first interpretations of this building as the Church of St. George (Sv. Juraj/Đorđe). This interpretation has been maintained

among numerous authors until today. However, the research by D. Periša and B. Graljuk identified this structure as the Church of St. Martin below the fort. This corrected an error made by many authors due to an uncritical review of the data used. In addition to the Church of St. Martin, the ubication of the Church of St. Elisabeth on the marketplace, proposed by Periš, is also closely linked to Vrbaški Grad. This location was rarely considered, as others placed this church in the area of Podgradci, Donji Šeher, Lauš, or at the Ražljevi site in the village of Donji Podgradci. The author believes that D. Periša's ubication, although not yet definitively proven correct, is nevertheless the most plausible.

Considering all the knowledge gathered to date, the author concludes that the medieval Vrbaški Grad, which was the administrative center of one of the three župas of Lower Slavonia, can be located at the Marijin Grad site. The moment of the foundation of this fortress cannot yet be determined with certainty. The first mention in 1243 indicates that this fortress gained a significant role after the Mongol invasion, but the possibility of an earlier construction cannot currently be refuted. Although the župas formed in the area south of the Sava river were primarily conceived as a defensive system, the position of Vrbaški Grad was not exclusively defensive. Its location within the Kozara mountains on the shortest route between Slavonia and the Sava valley—which was primarily important for Hungarian state communication needs—and the existence of a smaller, naturally well-defended valley at the base of the fortress, allowed for the development of an urban complex.

Archaeological evidence for the existence of the Crkvište, Njive, and Luke sites, dated contemporaneously with the fortification at Marijin Grad, as well as the incidental finds of a pair of gilded spurs and a bronze ring with a lily motif, clearly indicate that a significant center was located in this area during the Middle Ages. It has long been known in the literature that the Crkvište site contains a church with a cemetery, which should certainly be connected to the inhabitants of Vrbaški Grad. However, aside from indications, there is no further data on the Njive and Luke sites.

Undeniably, these two sites form part of the suburbium (podgrađe) of Vrbaški Grad, but their organization, size, and other characteristics cannot yet be discussed in concrete terms. The question of the Vrbaški Grad marketplace, where the Church of St. Elisabeth is mentioned, also remains open.

Whether this church should also be sought in the immediate vicinity of the aforementioned sites, or if the marketplace functioned in a separate location like Ražljevi, are questions for further research. The location of Vrbaški Grad within the Vrbaška župa did not

allow for visual contact with most of the surrounding fortifications. Precisely for this reason, it can be assumed that the Vrbaš župa had two main centers—Vrbaški Grad in the western part and Glaž in the eastern part. Glaž was more important in the defense system toward Bosnia, while the defensive role of Vrbaški Grad was in protecting the road communications within the kingdom. This natural geographical division of the župa facilitated the creation of the Glaž župa during the period of Hrvoje Vukčić Hrvatinić,

- Fejér, G.* 1829–1844, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tt. I–XII, Budae 1829–1844.
Wenzel, G. 1869, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vol. VII, *Monumenta Hungariae Historica*, Pest 1869.
Wenzel, G. 1873, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vol. XI, *Monumenta Hungariae Historica*, Pest 1873.
Wenzel, G. 1876, *Acta extera (Magyar diplomacziai emlekek az Anjoukorból) III, A Magyar Tudományos akademia*, Budapest 1876.

Списак скраћеница

AlBiH Ćović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

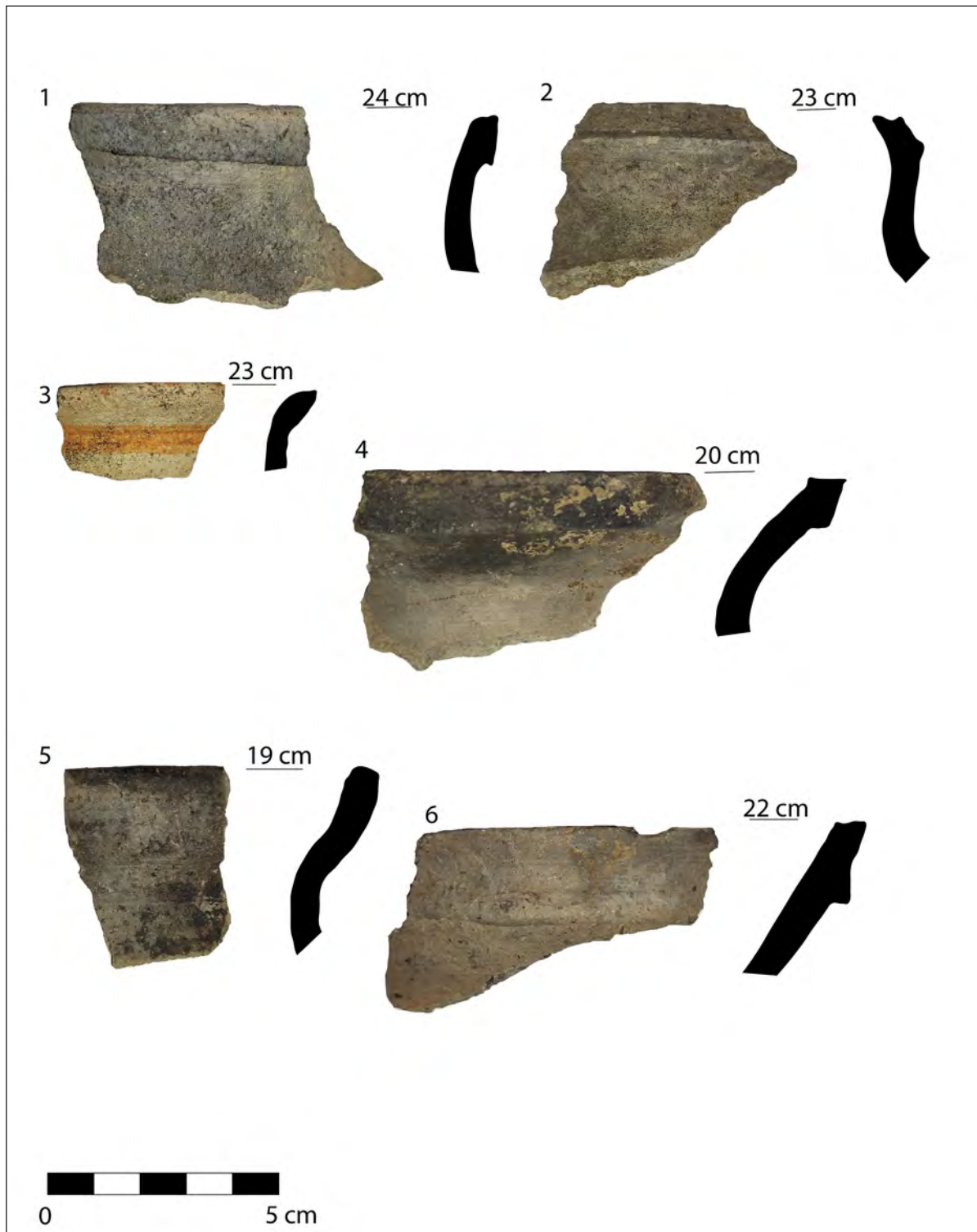
Историјски извори

- Arnold, I. / Imre, N. / Dezső, V.* 1880, *Codex diplomaticus partius hungaricus (Hazai okmányár)*, tomus VII, A Magyar T. akademia pártolása mellett, Budapestini 1880.
Buturac, J. 1984, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 59, Zagreb 1984, 43–73.
Isthvánffy, N. 1758, *Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini regis*, Viennae 1758.
Kukuljević, I. 1862, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae & Slavoniae*, pars I, Zagrabie 1862.
Miklosich, F. 1858, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.
Smičiklas, T. 1908, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol VI., *Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1908.
Smičiklas, T. 1912, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol X., *Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1912.
Smičiklas, T. 1916, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol XIV., *Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1916.
Thalloczy, L. / Barabás, S. 1987, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, *Monumenta Hungariae Historica*, Budapest 1897.
Thalloczy, L. / Horváth, S. 1912, *Codex diplomaticus partium regio Hungariae adnexarum (comitatum: Dubicza, Orbász et Szana (1244–1710))*, *Monumenta Hungariae Historica*, Budapest 1912.
Thalloczy, L. 1914, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München / Leipzig 1914.

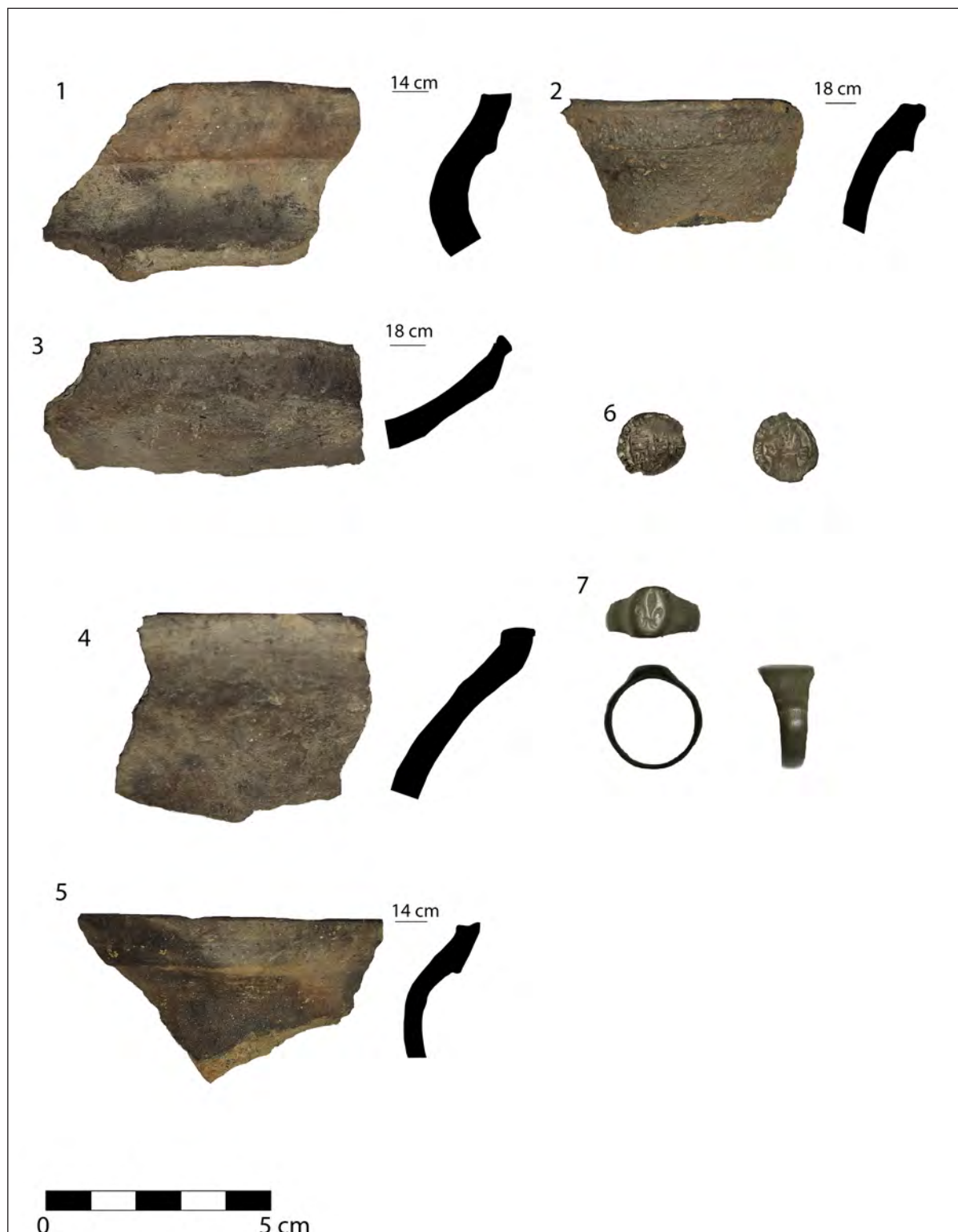
Библиографија

- Anđelić, P.* 1980, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovići) kod Visokog*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 34, Sarajevo 1980, 183–247.
Bilogriović, N. 1936, *Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim – O stogodišnjici župe Bosanska Gradiška (1837.–1937.)*, *Napredak – Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo 1936, 179–194.
Bilogriović, N. 1998, *Katolička crkva na području današnje banjalučke biskupije do invazije Turaka – topološke i povijesne crtice*, *Vrhbosanska katolička teologija*, Sarajevo 1998.
Благојевић, М. 1995, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: Терзић, С. (ур.) *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, *Историјски институт САНУ, Православна реч*, Београд 1995.
Bunčić, M. 2010, *Naseobinski pokazatelji kasnog srednjeg vijeka zagrebačkog nalazišta Stenjevac*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 43 (3), Zagreb 2010, 69–110.
Graljuk, B. 2018, *Romaničko i gotičko sakralno graditeljstvo na području Pounja i Povrbasja*, у: Piplović, F. (ur.) *Dubički arhiđakoniat u razvijanom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, *Banjalučka biskupija, Europska akademija u Banjoj Luci, Banja Luka* 2018, 145–212.
Đurđević, M. 1982, *Vrbaška, Gornji Podgradci, Bosanska Gradiška – srednjevekovni grad*, *Arheološki pregled* 23, Beograd 1982, 146–148.
Ђурђевић, М. 2008, *Подручје Градишке у свјетлу археолошких истраживања*, у: Михаљчић Р. (ур.) *Историја Босанске Градишке и њене околине*, Општина Градишка, Градишка 2008, 129–136.
Engel, P. 1998, *Neki problemi bosansko-mađarskih odnosa*, *Zbornik odsjeka za povjesne znanosti Zavoda za povjesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16, Zagreb 1998, 57–72.

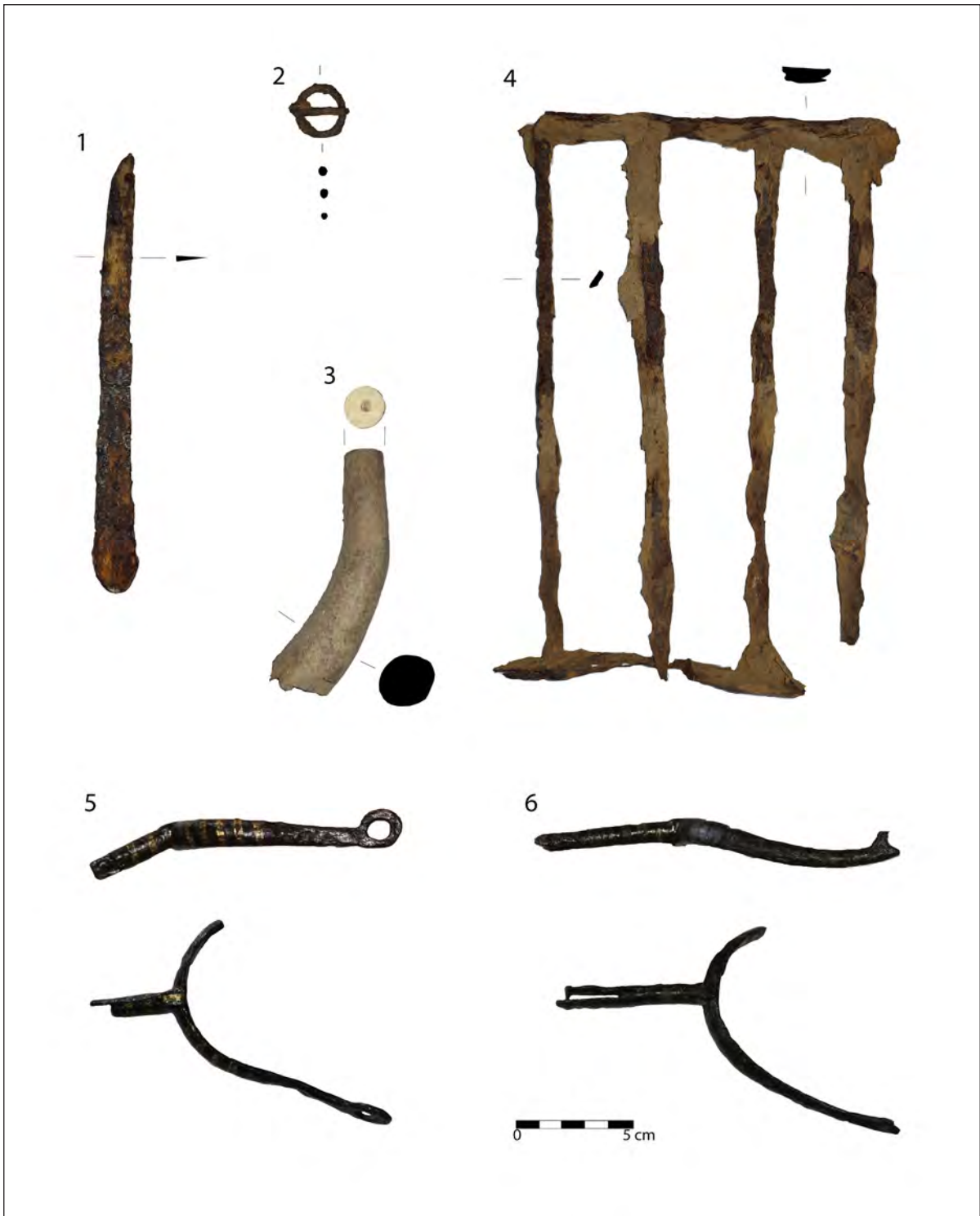
- Žeravica, L. / Žeravica, Z.* 1974, Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške, Zbornik krajiških muzeja 6, Banja Luka 1974, 215-234.
- Зечевић, Е.* 2006, Накит Новог Брда, Народни музеј у Београду, Београд 2006.
- Kekez, H.* 2011, Plemićki rod Babonjića do kraja 14. stoljeća (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2011.
- Kokalj, Ž. / Hesse, R. / Mulahusić, A.* 2018, Vizuelizacija rasterskih podataka laserskog skeniranja iz zraka, Založba Zgodovina in poslanstvo, Ljubljana 2018.
- Krznar, S. / Hajdu, T.* 2020, Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna populacija iz Ivankova, istočna Hrvatska: rezultati (bio)arheološke analize, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 37, Zagreb 2020, 165-194.
- Лукић, С. / Вујиновић, Б. / Јанковић, М.* 2020, Сакрална архитектура бањалучке епархије – На њеном садашњем простору од миланског едикта до краја средњег вијека, Архив Републике Српске, Бања Лука 2020.
- Мрغيћ-Радојчић, Ј.* 2002, Доњи Краји – Крајина средњовјековне Босне, Филозофски факултет Београд, Београд 2002.
- Пелидија, Е.* 2008, Градишка и њена околина од 1535. до краја XVIII вијека, у: Михаљчић Р. (ур.) Историја Босанске Градишке и њене околине, Општина Градишка, Градишка 2008, 137-158.
- Periša, D.* 2005, Pejo Čošković, Susret sa zagubljenom prošlošću, recenzija, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 22, Zagreb 2005, 199-216.
- Rački, F.* 1881, Hrvatska prije XII vieka: glede na zemljišni obseg i narod, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 56, Zagreb 1881, 63-140.
- Sedić, G.* 1982, Banjaluka i okolica na nekim kartama od XVI–XVIII vijeka, Istorijski zbornik 3, Banja Luka 1982, 167-178.
- Sijarić, M.* 2001, Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 48–49, Sarajevo 2001, 300-346.
- Симоновић, Г.* 1997, Средњовјековна земљана утврђења у околици Босанске Градишке, Гласник српског археолошког друштва 13, Београд 1997, 191-210.
- Thalloczy, L.* 1916, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca: 1450–1527, Tiskar krunске Zemaljske tiskare, Zagreb 1916.
- Čošković, P.* 2001, Susret sa zagubljenom poviješću – Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb 2001.
- Hóman, B.* 1940, Geschichte des ungarischen Mittelalters I, de Gruyter & Co, Berlin 1940.
- Čović, B.* (ur.) 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine tom 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Šišić, F.* 1903, Studije iz bosanske historije, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XV, Sarajevo 1903, 320-349.

Табла 1. Маријин град 2011. године рекогносцирања
(1-3 – јужно од утврђења; 4-5 – први слој; 6 – други слој)

Табла 2. 1-4 – Црквиште, ископавања 2016. године; 5 – Маријин град, рекогносцирања 2024. године;
7 – Маријин град, случајни налаз

Табла 3. 1-3 – Маријин град, ископавања 1990. године; 4 – Маријин град, рекогносцирања 2011. године; 5, 6 – Црквиште

Tekstološko-leksička analiza Zografskog rukopisa Aleksandride

Andrea Šešum

Beograd

<https://orcid.org/0009-0005-9524-663X>

Abstract: This paper examines a previously unstudied philological manuscript of the Zograf Alexandride, preserved in the National Library “St. Cyril and Methodius” in Sofia under the shelf mark НБКМ 434 (627). The primary aim of the study is to determine whether the text of this manuscript corresponds, on a textual and lexical level, to either the Church Slavonic or the vernacular Serbian manuscripts of the Alexandride. Furthermore, the paper seeks to establish the manuscript’s position within Group B of the Serbian Alexandride manuscript tradition.

Keywords: textology, lexicon, Serbian Alexandride, Zograf manuscript, vernacular manuscripts, Church Slavonic manuscripts

Uvod

Tekstovi *Srpske Aleksandride* predstavljaju veoma vrijednu proznu srednjovjekovnu slavensku rukopisnu zaostavštinu koja se čuva u bibliotekama širom Evrope. Jedan od rukopisa nalazi se i u Nacionalnoj biblioteci “Sveti Ćiril i Metodije” u Sofiji pod signaturom НБКМ 434 (627) i to je *Zografska Aleksandrida* iz 17. stoljeća. Radmila Marinković je 1969. godine objavila *Srpsku Aleksandridu – Istoriju osnovnog teksta*, ali u tom izdanju ona nije analizirala ovaj rukopis, nego je tek 1985. godine, objavivši s Verom Jerković *Svesku 2. Srpske Aleksandride*, u kritički aparat unijela i tekstne varijante ovog rukopisa. U recentnijim filološkim istraživanjima *Srpske Aleksandride* o ovom rukopisu nema nikakvih podataka.

Rukopis sadrži 181 list i očuvan je u potpunosti, a sadržaj rukopisa čini samo priča o Aleksandru Velikom. Dimenzije lista su 146 x 104 mm. Folijacija je naknadno izvršena, vjerovatno u biblioteci prilikom restauracije, arapskim brojevima i to, čini se, grafitnom olovkom na recto stranama. Pri kraju rukopisa javljaju se mehanička oštećenja, kao da je rukopis došao u kontakt s vodom ili vlagom i vidljiva su od lista 165a, ali ni na jednom mjestu ne utječu na jasno čitanje teksta. Rukopis je ispisan crnim i crvenim mastilom.

Tekst romana pisan je crnim mastilom, a crveno mastilo poslužilo je za naslove koji su najavljaljivali nove epizode, kao i ponekad za velika slova kojima je počinjala nova rečenica. Kada je riječ o iluminacijama, ovaj rukopis na prvoj strani ima neki peletenički međuprostor, a kasnije se samo javljaju konture unutar kojih su ispisani naslovi.

Rukopis je datiran prema zapisu s pretposljednje strane 178b gdje je spomenut Neno iz Gabrova, koji je 7189. godine, što je, ustvari, 1681. godina, darovao rukopis manastiru Zograf. Daljnja sudbina ove knjige rekonstruira se pomoću vertikalnog natpisa na 1a strani, gdje je rečeno kako je rukopis darovan u Odesi 1870. Marinu Drinovu, velikom bugarskom filologu. B. Conev navodi da je ova knjiga sa Svete Gore, posredno ili neposredno, završila u posjedu Viktora Grigorovića u Odesi,¹ pa je pretpostavka da ju je on poklonio Drinovu. Elektronski podaci Nacionalne biblioteke “Sveti Ćiril i Metodije” navode da je rukopis tu stigao iz biblioteke Marina Drinova. Ako je 1681. godine ovaj rukopis darovan Zografskom manastiru, to ne znači da je taj rukopis i nastao te godine.

¹ Conev 1910, 449. B. Hristova i dr. u svoj Katalog iz 1982. također unose podatke o Z rukopisu, ali dosta skromnije u odnosu na Coneva.

Tekstologija Zografskog rukopisa

Zografski rukopis (u daljnjem tekstu: Z) pripada crkvenoslavenskoj grupi rukopisa *Srpske Aleksandride* i s tekstološkog aspekta ti su tekstovi više dosljedni u očuvanju fabularnog toka u odnosu na vernakularne tekstove *Srpske Aleksandride*, čiji je fabularni tok podložniji većim izmjenama, pa je samim time i tekstologija tih rukopisa znatno raskošnija, što znači da se javljaju raznorazne interpolacije različitih količina teksta – od jedne riječi, sintagme, preko složene rečenice, pa sve do vezanog teksta. Tekstologiju crkvenoslavenskih rukopisa *Srpske Aleksandride* jednostavnije je pratiti, jer su interpolacije, ukoliko se pojave, svedene uglavnom na manji opseg teksta, koje često mogu biti i stilске prerade. Ako se uzme u obzir da je Z rukopis datiran u 17. stoljeće, kada su već postoji vernakularni tip teksta (npr. *Derečkajev* – u daljem tekstu: *Derečk.*; *Prvi Gajev* iz 17. stoljeća – u daljnjem tekstu G_1 ; *Drugi Gajev* s kraja 17. ili početka 18. stoljeća – u daljnjem tekstu G_2),² onda se Z rukopis može smatrati filološkim fenomenom koji ne odstupa od pretpostavljenog osnovnog teksta i koji time svjedoči da se resavska sredina (i okolina u kojoj je resavska sredina imala uticaja) nije priklonila vernakularnom tipu teksta. Budući da je R. Marinković u grupu B rukopisa *Srpske Aleksandride* smjestila Ak i SS rukopis,³ toj grupi pridružujemo i Z rukopis, a u nastavku rada pokazat ćemo koji su to razlozi za ovakvu odluku.

Tekstologija naslova Zografskog rukopisa

R. Marinković smatra da je *Akademijin rukopis* (u nastavku: Ak) identičan sa *Sofijskim srpskim rukopisom* (u nastavku: SS), jer se oni, između ostalog, zajednički više puta izdvajaju od ostalih, po tome npr. što oba imaju naslove, koje drugi rukopisi nemaju.⁴ Međutim, tadase R. Marinković nije bavila Z rukopisom, u kojem također postoji 100 naslova koji najavljuju svaku novu epizodu. Naslovi pripadaju jakim pozicijama teksta, a u kontekstu srednjovjekovne slavenske pismenosti, u kojoj se crkvenoslavenskim jezikom nije

govorilo, možemo reći da je prisustvo naslova u rukopisima *Srpske Aleksandride* olakšica u čitanju teksta rukopisa. U srednjovjekovnom romanu naslov ne mora biti strogo fiksiran. Podložan je promjenama koje ovise o pisarevoj volji i njegovom odnosu prema predlošku, ali i kontekstu u kojem novi rukopis nastaje. Promjene u naslovima, kao i njihova prisutnost, izostanak ili tekstološka varijativnost, mogu biti indikatori različitih redakcijskih slojeva, lokalnih tekstualnih tradicija, različitih arhetipskih modela, pa čak i želje priređivača da unošenjem naslova da estetsku vrijednost rukopisu tako što će se oni naći ispisani unutar nekog ukrasa.

U tekstovima *Srpske Aleksandride* možemo razlikovati dvije vrste naslova – vanjske i unutarne. U Z rukopisu postoje 24 vanjska naslova koja su mogla nastati istovremeno kada i tekst ili kasnije. Ukupno su 24 naslova pisana unutar ukrasa, koji svojim geometrijskim oblikom podsjećaju na odmotani svitak (24b, 27a, 29b, 31b, 32b, 34a, 58a, 60b, 63b, 64a, 70b₁, 70b₂, 79a, 97b, 106a, 130b, 131a, 134b, 139b), na kvadrat (89b, 108b, 143a), ili čak na neki nepravilni romb (80b), a u jednom primjeru pojavljuje se visoki stub, nalik npr. jonskom iz helenskog perioda,⁵ na kojem je postavljen odmotani svitak (39b).

Tekstovi ovih naslova ponekad nemaju svoj izravni ekvivalent u tekstu i to su obično skraćeni naslovi, pa se jedino usporedbom sadržaja naslova i redaka teksta može ustanoviti da li naslov zaista tu pripada. U tom smislu u Z rukopisu nema grešaka. Marinković i Jerković (1985) ne unose u svoj kritički aparat naslove iz Z rukopisa čak do 130b lista.

(24b): послані_ алеџ_; (27a): дариѣ царь надь царн н въсѣма; (29b): алеџадрь внпѣзь · н македон_; (31b): даріѣ царь нѣ царіѣ; (32b): посланіѣ к алеџандрџ; (34a): любнмомџ моѣмџ; (39b): моужіѣ аѣнненсцїн не вѣдн сїлџ бѣгь вѣшї; (58a): посланіѣ даріѣ царь кь алеџандрџ; (60b): алеџадрь (sic!); (63b): алеџаѣрь царь нѣ царн, (64a): євренскын сънѣмь савѣѣѣ ба, (70b₁): пелнкн пвр_; (70b₂): ѡ безџмнн н лѣдн; (79a): посланіѣ даріѣпо воїск_ съвнратн се; (80b): ѡ напраснн бѣн на дарїа; (89b): ѣгда алеџа_____; (97b): посланіѣ кь порџ царџ

² Nešto mlađi rukopis u odnosu na Z jeste *Fočanska Aleksandrida* (u daljnjem tekstu: Foč) iz sredine 18. st.

³ Marinković 1969, 104.

⁴ Ibid., 289.

⁵ Napomena: Poređenje sa stubovima grčkog perioda ima isključivo ilustrativni karakter i ne predstavlja konačni zaključak.

нндѣскомѣ; (106a): посланіе къ матер; (108b): ѡ богатствѣ дариѣе ѣже обрѣтѣ ꙗмо; (130b): посланіа поропо къ алеѡандрѣ порѣ велнкы нндѣнскы;⁶ (131a): посланіа алеѡандрово къ порѣ; (134b): посланіе алеѡандрово къ фнланѣ въ персндѣ; (139b): посланіе алеѡандрово къ порѣ нндѣнскомѣ царѣ; (143a): о богатствѣ порово ѣ обрѣте.

Unutarnji naslovi su brojniji u odnosu na vanjske naslove i nastaju zajedno s tekstom, pa mogu biti prepisani s predloška, dopunjeni ili čak izmišljeni, ali je važno da budu sadržajno koherentni s nadolazećim tekstom. S druge strane, u SS rukopisu naslovi nisu pisani istovremeno s rukopisom, nego su dopisivani kasnije i ubačeni su u praznine,⁷ dok su u Ak rukopis unošeni u toku samog prepisivanja.⁸ Rukopisi Z i Ak imaju preko 80 tekstološki podudarnih naslova, a i za SS rukopis može se reći da tekstološki prati Z i Ak.

Na početku Z rukopisa izostaje svečani uvod, koji također nedostaje u Ak rukopisu, ali je u Ak rukopisu stranica istrgnuta, dok u Z rukopisu takvog mehaničkog oštećenja nema. R. Marinković i V. Jerković su taj svečani uvod u kritičkom izdanju dopunile tekstom iz *Sankt-Peterburškog rukopisa Srpske Aleksandride*⁹ (u daljnjem tekstu: SP), pa je 13 redova svečanog uvoda po SP rukopisu u Z rukopisu zamijenjeno skromnijim tekstom: сказаніе ѡ алѡандра цара како прѣе въсѣ зѣмлю ѣ како поклонн се саваѡѡѣ бѣ въ іерлнмѣ : ~ (1a), što je ujedno i prvi naslov pisan crvenim mastilom. Kako na ovom početku još uvijek nije uspostavljena tekstološka koherencija među tekstovima *Srpske Aleksandride*, nije neobično vidjeti da je u Z rukopisu (1b) jedna ustaljena fraza сѡлоун жеє (!) снѣѣ: послужила kao naslov koji čitaoca uvodi u pripovijest o rođenju Aleksandra Velikog. U narednim primjerima slijede ekscerpirani identični naslovi iz Z i Ak rukopisa, a ukoliko Ak rukopis nema određeni naslov, onda se tekstualni sadržaj poredi s naslovima iz SS rukopisa:¹⁰

⁶ Ovo je prvi zabilježeni vanjski naslov Z rukopisa koji Marinković i Jerković unose u svoj kritički aparat.

⁷ Marinković 1969, 294.

⁸ Ibid., 295.

⁹ Marinković / Jerković 1985, 3.

¹⁰ U popisu naslova bit će dati naslovi prema Z rukopisu, dok će za Ak rukopis biti data samo strana. Osnovni kriterij je tekstološka podudarnost teksta. Za SS rukopis nisu

Z (5b-6a) i Ak (7v): како царѣ нектенавѣ ѣз егѣпта ѣзѣде; Z (10b) i Ak (13v): ѡ рождѣсѣе алеѡандрѣе; Z (12a) i Ak (17v): ѡ оуѣенн алеѡандрѣе на бон; Z (14a) i Ak (20v): ѡ сѣмрѣтн нектенавѣе въ пѣннѣ ѡца алеѡандрѣе; Z (15a) i Ak (21v): ѡ ѣсповѣданн ѣ ѡ жалостн алеѡандрѣе; Z (15b) i Ak (22r): ѡ коню дѣунѣла; Z (16b) i SS (11v): ѡ сѣнахавшнм се внѣтезѣ; Z (18a) i Ak (23r): ѡ наѣтн алеѡандрѣ брѣтн вѡе; Z (18b) i Ak (24r): ѡ скѣшеннѣхъ рапѡвъ алеѡандрѣеѣхъ; Z (21a) i Ak (27r): ѡ вонскѣ алеѡандрѣе ѣ ѡ немѡщн фнлнппѡвъ ѣга ѡбн апламнша цара; Z (23a) i Ak (29v): ѡ нааханн на алеѡандра анаѡархѡса царѣ; Z (24a) i Ak (31v): ѡ сѣмрѣтн фнлнппѡвъ; Z (24b) i Ak (32r): ѡ заѣ наѣтѣ црѣтвѡватн алеѡандрѣ; Z (26b) i Ak (34v): слышавѣ дариѣ царѣ сѣмрѣтѣ фнлнппа цара; Z (29b) i Ak (38r): ѡ епнспѡлію къ дарію; Z (31a) i Ak (40r): даріѣ алеѡандрѣ пнса; Z (32a) i Ak (42v): како алеѡандрѣ на солѣнскаго цара понде; Z (34b) i Ak (45r): како алеѡандрѣ къ аѣннѣ понде; Z (36b) i Ak (47r): ѣгда прннде алеѡандрѣ пѡ гра аѣнна; Z (38a) i Ak (49r): о градѣ ѣ ѡл ратн велнцѣ; Z (43a) i Ak (54v): како алеѡандрѣ шѣствіе къ рнмѣ сѣтворн; Z (43b) i Ak (55v): ѡ възѡжденн алеѡандрѣе въ рнмѣ; Z (48b-49a) i Ak (61v): како на южнѣ стрѣнѣ алеѡандрѣ понде ѣ сѣ днвнн женѣмн рѣтѣ сѣтворн; Z (50a) i Ak (63r): како алеѡандрѣ дошѣ до въ негрнперѣ ѡколннмѣ господѣ голѣе заповѣдавѣ сѣтворннн; Z (51a) i Ak (64r): ѡ ѣзѣшѣствнн алеѡандрѣ ѣз мѡра; Z (52b) i Ak (65v): ѡ оуѣенн алеѡандрѣе; Z (53a) i Ak (66r): како алеѡандрѣ въ прою понде; Z (53b) i Ak (67v): ѡ богатствѣ ѣже въ прон; Z (55a) i Ak (73r): како алеѡандрѣ въ макѣдонію възвратн се; Z (56a) i Ak (74r): ѡ воеванн ѣже къ дарію алеѡандрѣ; Z (57b) i Ak (75v-76r): како алеѡандрѣ на вѣспѡкъ понде; Z (58a) i Ak (76v): науннѣ ѡ даріа цара; Z (60b) i Ak (79v): ѡ епнспѡлію къ дарію; Z (63a) i Ak (82r): како алеѡандрѣ на ѣвренско госпѣство ѡнде; Z (67a) i Ak (86v): ѡ срѣпеніѣе прѣрка ерѣміа; Z (69b) i Ak (89v): како алеѡандрѣ на егѣптѣ понде; Z (70b) i Ak (90v): ѡ лѣстн егѣптѣскыѣ; Z (71a) i Ak (91v): ѡ егѣптѣнеѣхъ; Z (73a) i Ak (93v): ѣгда наѣтѣ рѣватн егѣптѣ; Z (74b) i Ak (96r): како даріѣ на алеѡандра ндѣше; Z (79a) i Ak (101v): вѣорн бон сѣ даріа; Z (80b) i Ak (103v): ѡ напрѣснн бон сѣ даріа; Z (81a)

date precizne strane, jer ih Marinković i Jerković ne unose u kritički tekst.

i Ak (104v): како алеџандръ на вавулѡ прѣде н прѣе; Z (82a) i Ak (105v): ѡ дарѣхъ; Z (88b) i Ak (115r): ѡ навлѣнѣн въ сѣнѣ прѣрка ерѣмѣа; Z (89b) i Ak (122r): ѣгда пондѣ алеџандръ поклнсаръ къ дарѣю; Z (95b) i Ak (123v): ѡ дарѣа разѣмъ; Z (97a) i Ak (126r): посланѣе къ порѣ нндѣнскомѣ; Z (98b) i Ak (127v): како порѣ воискѣ посла дарѣю на поможѣ; Z (100a) i SS: ѡ прѣптѣн бои дарѣевъ; Z (102a) i Ak (132v): ѡ дарѣа ѣгда нандѣ ѣго алеџандръ ѣле жнѣва; Z (105a) i Ak (138r): ѡ сѣмрѣпн дарѣевъ; Z (106a) i A: ѡ епнстолѣе къ матерн своен; Z (107b) i Ak (140v): ѣга на сплѣпъ златѣ · поклонн се вѣ саваѡѡѣ; Z (108b) i Ak (141v): ѡ богатѣствѣ дарѣевъ; Z (109a) i Ak (142r): ѡ лндѡнскомѣ царн; Z (109b) i Ak (142v): ѡ дѣсные стрѣнн вѣстока; Z (109b) i Ak (143r): ѡ мравѣе; Z (110a) i Ak (143v-144r): ѡ ппнцѣ; Z (110b) i Ak (144v): ѡ костѣ мрѣпѣвѣ; Z (112b) i Ak (147r): ѡ прнпѣжѣн воисцѣ; Z (113b) i Ak (148v): ѡ нрѣкн царѣ н серамндѣ царнцѣ н ѡ нагомоудрѣцѣ; Z (114a) i Ak (149r): ѣгда вѣстѣше шѣсто рѣкы людѣн на алеџандра; Z (114a) i Ak (149v): ѡ ѡглавѣ; Z (114b) i SI, A: ѡ рацнхъ; Z (115a) i Ak (150v) ѣгда пондѣ вѣ нагомоудрѣцн; Z (118a) i Ak (154v): ѡ прѣмоудрѡстн н фнлософѣ; Z (118b) i Ak (155v): ѡ блаженхъ; Z (119a) i Ak (156v): ѡ сѣшѣствн аггла къ адѣамѣ; Z (125b) i Ak (167r): лобзѣнѣе ѣгда нзѣде ѡ блженн; Z (126a) i Ak (168v): како алеџандръ вѣ пѣмнѣ зѣмлю вѣнндѣ; Z (127a) i Ak (170r): ѡ ѡднѡн водѣ; Z (127b) i Ak (170v): ѡ ѡднѡн камѣнн н днѣнѡ; Z (128a) i Ak (171r): како се вѣше сѣ сполннн; Z (130b) i SS: епнстолѣю къ алеџандрѣ посла; Z (132b) i Ak (181r): ѣгда се порѣ вѣпн хотѣше сѣ алеџандрѣ; Z (138b) i SS: ѡ плѣнѣнѣн зѣмнн порѡвѣ; Z (139a) i SS: ѡ поклнсарствѣ къ порѣ; Z (143a) i SS: ѡ богатѣствѣ порѡво н ѡврѣте; Z (145b) i Ak (200v): ѣзнѣнн н затворн алеџандрѣ; Z (146a) i Ak (201v): ѡ кандакѣе ѣгда прѣпнса ѡбразѣ ѣго; Z (150a) i Ak (208r): ѡ прншѣствѣе ѣвагрнпѣ на алеџандра; Z (152a) i Ak (213v): ѣгда вѣнндѣ алеџандръ вѣ пѣщерѣ н вндѣ пѣ дарѣа н порѣ; Z (152b) i Ak (214r): ѡ распнѣвѣннн нже вѣ адѣ алеџандрѣ; Z (155a) i Ak (219r): алеџандръ вѣспѣавѣ поклнсарскы рѣун къ нѣн глатн; Z (156b) i Ak (221r): ѡ ѡжѣсѣ алеџандра; Z (160a) i Ak (227v): ѣгда дарѡва кандакѣа алеџандра; Z (162a) i Ak (231v): како алеџандръ вѣ вавулѡнѣ пакы прѣндѣ; Z (165b) i SS: ѡ дарѣхъ; Z (169b) i SS, P, SB, A: како прѣндѣ ѡлнмѣѣада къ снѣ своѣмѣ алеџандрѣ.

Neki naslovi se javljaju samo u Z rukopisu: (11a): ѡ ѡуѣнн кннѣѣ алеџандрѡвѣ; (129a): ѡ людѣн ѣдннѡнѡгѣ; (131a, 134b): нмѣѡщѣ снцѣ; (133b): ѡ мльвн маѡѡнѣнѣмъ; (134b): ѡ бѡн сѣ порѡ; (136b): ѡ прншѣствѣн фнлѣнѡвѣ; (141a): ѣгда се вѣ порѣ н алеџандрѣ; (144a): ѡ ѣврѣмнѣта мершлѡнѣскаго царѣа; (170b): нна повѣствѣ ѡ аглнкнѣзмѡ.

U Ak rukopisu ima još preko četrdeset naslova koje Z rukopis nema. Razlozi za izostavljanje tih naslova mogu biti višestruki: 1) Neki naslovi specifični samo za Ak rukopis i oni su najbrojniji; 2) U Z rukopisu dolazi do ispuštanja većih odlomaka teksta, a u tim ispuštenim odlomcima Ak sadrži sljedeće naslove: (134v): егдѣ прнвѡдоше роџаннѣ прѣдѣ ц(а)ра; (159r): како алеџандръ на макарошнлнскѣн ѡтокъ пондѣ; (160v): ѡ вѣхожденѣн алеџандрѡвѣ вѣ мѣста ранскаа; (202r): како алеџандръ клеѡфнле ц(а)р(н)цѣ дѡндѣ; (237v): ѡлѣ д(ѡ)шн н ѡлѣ тѣлѣ нспнт'нѡе; (238r): ѡ ѡжѣсе алеџандрѡвѣхъ; 3) Pisar jednostavno neki dio teksta ne bilježi kao naslov, pa je tako npr. naslov u Ak (245v): ѣгда наѣе г(а)го латн алеџандрѣ арѣнстѡтелѣ u Z rukopisu dio “običnog” teksta; 4) U Z rukopisu postoje adicije određene količine teksta, pa na tom mjestu Z rukopis nema naslov. Takav primjer zabilježen je na 151b listu Z rukopisa, a Ak (211v) na tom mjestu ima naslov ѣгда дѡндѡше дѡ пѣщере нѣкоен.

Odnos Zografskog rukopisa prema grupi B Srpske Aleksandride

R. Marinković je analizirala pozajmice iz teksta grupe B u SI₃ rukopisu,¹¹ ali u Z rukopisu te tekstualne cjeline ne možemo smatrati pozajmicama, nego specifičnostima po kojima se B grupa¹² rukopisa raspoznaje. Tako npr. SI (24v,

¹¹ Marinković 1969, 313.

¹² B grupa rukopisa naziv je dobila po rukopisu B. Rukopis B Narodne biblioteke u Beogradu iz 17. stoljeća izgorio je 6. aprila 1941. godine, a fragmenti su objavljeni kod Jagića i Novakovića (Marinković 1969, 14). “Dok smo, dakle, mogli da izdvojimo jedan niz rukopisa kao posebnu kompaktnu grupu, koja nesumnjivo čini jednu zajednicu, tekstualno i vremenski, rukopise grupe B, dotle ostali rukopisi, bilo da su pisani tradicionalnim ili narodnim jezikom, pokazuju znatne međusobne razlike, i što se teksta tiče i vremena nastanka” (Marinković 1969, 104). Grupa B obuhvata sljedeće rukopise: SS, Ak, B, M, F, SB i Z, Berl., ali ova lista se veoma lako može proširiti onda kada predmetom analize postanu oni rukopisi, koji dosada nisu bili predmetom filoloških analiza. Postoje i drugi rukopisi, pa npr. grupi A

17) rukopis čita tekst: $\eta \omega\rho\omicron\kappa\alpha \kappa\epsilon\omicron \nu\epsilon\omicron\upsilon\kappa\alpha \varsigma\omicron\upsilon\psi\alpha$ $\rho\omicron\zeta\alpha\lambda\eta\acute{\iota}$, dok tekst u Z (27b) rukopisu glasi: $\omega\rho\omicron\kappa\alpha \kappa\epsilon \acute{\epsilon}\gamma\omicron \nu\epsilon\acute{\iota}\alpha\kappa\alpha \varsigma\omicron\upsilon\psi\alpha \rho\omicron\zeta\alpha\lambda\eta\chi\eta$, što je u potpunosti isto kao u rukopisima Ak (35r), SS (18v) koji su izraziti tekstološki predstavnici grupe B tekstova *Srpske Aleksandride*. Očigledno je u SI stanje kao iz B, ali iskvareno.¹³

U 1, 22 poglavlju u tekstovima *Srpske Aleksandride* javljaju se imena filozofa. U grupi B rukopisa tu piše: $\alpha\lambda\eta\chi\sigma\tau\epsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta \delta\rho\upsilon\gamma\iota \phi\eta\lambda\omicron\varsigma\omicron\phi\eta$ $\rho\epsilon$ (Z 35a), SS (24r), M (28v), Ak (45v), dok je u grupi A, čiji je predstavnik KB (46r), samo $\delta\rho\upsilon\gamma\iota \kappa\epsilon \phi\eta\lambda\omicron\varsigma\omicron\phi\eta$.

Ovakva, samo naizgled crno-bijela tekstološka slika može pogrešno implicirati to da je grupa B veoma statična i da su tekstovi unutar nje izrazito podudarni. Iz tog razloga, u ovom istraživanju je bilo potrebno izvršiti i dodatne analize, i to prvo u odnosu rukopisa Z prema Ak rukopisu, pa onda prema F i SB rukopisima.

Odnos Zografskog rukopisa prema Akademijinom rukopisu

Ak rukopis u ovom istraživanju uzima se kao normativ iz više razloga. Naime, osnovni tekst *Sveske 2.* (1985) čini upravo ovaj rukopis, a osim toga, Ak rukopis pokazuje znatne osobine resavskog pravopisnog manira, koje dominiraju i u Z rukopisu. Ono što još veže Ak, SS i Z rukopis jeste prisustvo naslova, o kojem je već ranije bilo riječi. No, važno je naglasiti da se time nikako ne implicira da je Z rukopis defektan ili manje vrijedan nego samo da pripada nešto drukčijoj varijanti.

Iako se Z rukopis veoma često podudara s Ak, kraj ovih rukopisa pokazuje da se, ustvari, ta tekstološka podudarnost "lomi", tj. da unutar čak i srodnih rukopisa može doći do varijacija,

pripadaju: KBJ, A i 40 (*Rukopis 40 je Vukanov drugi rukopis iz 16. stoljeća*), ali i ovu kao i svaku narednu grupu moguće je proširiti rukopisima koji budu imali zajedničke osobine s određenom grupom rukopisa. Postoje još i grupa V i Redakcija X. "Možemo, dakle, da pružimo jednu ovakvu sliku razvoja našeg romana: od osnovnog teksta, koji se reflektuje u grupi B, odvaja se jedna redakcija malim izmenama, skraćenjima, sa željom da jezički i stilski ovo epsko delo prilagodi suvremenom životu, da ga malo skрати i pojednostavi. Nazovimo je Redakcijom X, jer ne poznajemo nijednog njenog direktnog predstavnika. Pripadali su joj prethodnici grupe V i grupe A. Ona se reflektuje u rukopisima: BI, V, K, A, KB, 40 i u prvom delu rukopisa SI" (Marinković 1969, 236).

¹³ Ibid., 314.

dodataka, skraćjenja teksta ili apsolutnog odstupanja, što pokazuje da ni grupa B nije homogena. Kako su takve varijacije specifikum početka tekstova *Srpske Aleksandride*, onda nije neuobičajena pojava da i kraj rukopisa bude znatno drukčiji. U tom smislu moguće je razlikovati dvije vrste diversifikacije teksta. Naime, prva se odnosi na značajno odstupanje teksta od zadate fabule i karakteristična je npr. za *Berlinski rukopis* (u daljnjem tekstu: Berl.), koji pripada grupi B. Tako je u Berl. na posljednjih deset listova prepisivač postao stvaralac, iako bi, uzevši u obzir manir srednjovekovne tradicije, koji je prepisivački i kompilatorski, trebalo pretpostaviti nepoznati drugi izvor iz kojeg je priređivač donio tekst.¹⁴ Druga vrsta tekstualne diversifikacije bazira se na formalnim intervencijama koje ne mijenjaju fabulu, ali mijenjaju jezičko-stilski izraz teksta. Ovakva vrsta diversifikacije može biti ostvarena npr. u vidu pravopisnih nivelacija, zamjena pojedinih riječi savremenijim (ili regionalno obilježenim) izrazima, omissija riječi ili prijedložno-padežnih izraza, promjena redosljeda rečenica. Ove intervencije su često posljedica individualne slobode pisara, ali i potrebe da se tekst prilagodi određenom čitateljskom kontekstu ili socijalnim normama sredine u kojoj rukopis nastaje. I upravo ovakva odstupanja čine da ni Ak ne bude identičan drugim rukopisima u svom završetku, što je primijetila i R. Marinković. Naime, iako R. Marinković smatra da je Ak dobar predstavnik starijeg tekstualnog stanja grupe B, i to njegovog ispravnijeg dijela – SS, ona ipak odmah navodi da je Ak i drukčiji nego što bi se na prvi pogled moglo zaključiti.¹⁵ Tačnost da tekst u Ak rukopisu nije uvijek tako ispravan kao što se na prvi pogled čini potvrđuju i posljednji redovi ovog rukopisa.¹⁶ Ak rukopis završava na listu 268v i ima sljedeći tekst: $\kappa\alpha\omicron \delta(\acute{\iota})\nu\acute{\iota}\varsigma \lambda\upsilon\beta\omicron\upsilon\upsilon\chi\eta \rho\alpha\sigma\tau\epsilon\gamma\mu\upsilon\tau\eta \varsigma\epsilon \nu\mu\alpha\tau\eta. \omega\tau\iota\chi\omicron\zeta\iota\delta\iota\chi\eta$ $\omicron\upsilon\beta\omicron \nu\acute{\iota} \alpha\delta\eta \eta \omega\tau\iota\tau\omicron\upsilon\iota\delta\iota\omicron\upsilon \nu\alpha\tau\eta\tau\eta \varsigma\epsilon \nu\epsilon \nu\mu\alpha\mu. \eta$ $\varsigma\epsilon \rho\epsilon\kappa\eta \rho\omicron\zeta\alpha\lambda\eta\chi\eta \tau\epsilon\phi\omicron\upsilon\upsilon\alpha \omega\tau\iota\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\eta. \eta \tau\alpha\kappa\omicron \rho\eta\eta\iota.$ Međutim, potrebno je naglasiti da jedino tekst rukopisa Ak završava na ovom mjestu, što ga čini važnim za tekstološku analizu, jer upravo on tu razbija homogenu sliku grupe B.¹⁷ Rukopisi

¹⁴ Nakaš 2020, 359.

¹⁵ Marinković 1969, 291.

¹⁶ Ibid., 290.

¹⁷ Marinković i Jerković (1985) kritičko izdanje teksta dopunjuju na osnovu rukopisa P.

SP, KBJ, SI, F, P imaju još jednu rečenicu koju Ak ispušta: н ѿспанн м[н] съ бгомь мнла моа любвь, a ovu rečenicu nema ni Z rukopis. No, to ne znači da su ova dva rukopisa na ovom mjestu dijele potpuno jednake tekstološke crte, jer ako se dio teksta iz Ak uspoređi s tekstom Z rukopisa (174b): ꙗко любѡвь наша днѣ разлѹаеѣ се ѡхѡжѹ бѡ ѡноу же врапнѣн се не нма н цѣловавь ю ѡпоустн . н ꙗко властеле на цѣлованіе прнзвѣ, zaključit će se da Z rukopis izostavlja dijelove koje ima Ak: prijedložno-padežni izraz въ адь, veznik н,¹⁸ ѡтпѡудлоу Z rukopis mijenja oblikom ѡноу, čime se približava KBJ rukopisu. U Ak rukopisu posljednja rečenica glasi: н тако прнл. Ovo прн је svakako од прнзвѣ, u ostalim rukopisima је други ред riječi: н тако властеле на целов прнзвѣвь,¹⁹ dok је u Z rukopisu prisutan ispravan tekst.

U poređenju završnog dijela teksta u Ak rukopisu s tekstom Z rukopisa mora se analizirati i ono što prethodi tom završetku. Tako je, dakle, tekst u Ak rukopisu potpun i ne remeti ustaljeni fabularni tok *Srpske Aleksandride*, dok u Z rukopisu dolazi do ispuštanja teksta u opsegu od 268v, 2 do 268v 11 po Ak rukopisu.

Odnos *Zografskog rukopisa* prema *Njamačkom* i *Sofijskom bugarsko-vlaškom rukopisu*

R. Marinković konstatirala je da u grupi B postoje dvije podgrupe, tj. dva njena krila: s jedne strane to su rukopisi pisani srpskom redakcijom: SS, Ak, SI, B, M, dok su s druge strane bugarsko-vlaški rukopisi *Njamačka Aleksandrida* (u daljnjem tekstu: F) i *Sofijska bugarsko-vlaška* (u daljnjem tekstu: SB)²⁰, a rukopis SB је значајан, dakle, što može potvrditi i objasniti vlašku bogoslovsku preradu i da pokaže koliko је rukopis F udaljen од своје матице – групе B.²¹ U nastavku analize slijede primjeri u kojima је čak i jedna riječ dostatan pokazatelj da се припадност текстолошкој групи може успоставити i на основу скраћивања или додавања те једне riječi као i mijenjanja konteksta.

¹⁸ Marinković (1969, 290) napominje da nijedan drugi rukopis nema н.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., 104.

²¹ Ibid., 271-272.

Zografski rukopis ima proširen tekst u odnosu на *Njamački* i *Sofijski bugarsko-vlaški rukopis*

Kada је Aleksandar stigao u Atinu, tada је дванаест filozofa držalo riječ. U Z rukopisu (36a), kao i u Ak (46v), uz Uranijevo ime pojavljuje се adjektivni identifikator *olimpijski*: оураніе же нѣкпѡ ѡлнмбїнскын фнлософь, dok toga u F (41v) i SB (49v) nema: оураніе нѣкын фнлософь.

U Aleksandrovom pismu Dariju također је uočen još један primjer u kojem Z rukopis (30a) potvrđuje svoju pripadnost grupi B rukopisa: ѡпрѡкѡмь пнпѣпн се не прѣвѣеть оу црѣкьн домоуѣ, dok tu F i SB ispuštaju riječ црѣкьн, pa се само јавља prijedložno-padežni izraz въ домоуѣ.

U narednom primjeru Z rukopis drukčije čita tekst i u odnosu на своје блиске tekstove B групе. Dakle, u Z rukopisu (31b) пише: мака же проуѣтъ вѡнскіе моѣ унсло оуѣвѣн . двѡ коуега же прѣзн да наплннн нхъ съ злѣпомь н кь мнѣ дарь да боудѣтъ, dok је u Ak (40v): ...нако да сїю заврѣтае нграешн . н коло нмже мл(а)л(ѣ)нцн нграють . н два коуега прѣзлѣна н двѣ врѣкы мака вѣлнцѣ . како да в . коуега трнлѣтнмь наплннншн данѡлмл. Tu F (36r) i SB (43v/43r) skraćuju tekst како да коуега трнлѣтннн наплннншн данѡ tako što izostavljaju број два.

Aleksandrov odlazak на olimpijska natjecanja također ima tekstnih skraćivanja – u F (22r) i SB (23v) rukopisu rečenica је краћа: потрѣвна сеѣ ѡ оца своего въземь, а u Z rukopisu (18b) sadrжај rečenice glasi: н погда алеѣанрѣ потрѣвна сеѣ ѡ црѣтѣ фнлнпова възьмь, што је, opet, помало drukčije u odnosu на Ak rukopis (24r): н тогдѡл алеѣанлдрѣ потрѣвна сеѣ ѡтл(а)рл(ѣ)тѣ фнлнпова ѡ(т)ца своего възьмл. U oba slučaja ključna је riječ црѣтѣ која, ustvari, uvodi или не uvodi друге riječi (фнлнпова, ѡ(т)ца своего) u tekst.

Zografski rukopis ima краћи tekst u odnosu на *Njamački* i *Sofijski bugarsko-vlaški rukopis*

U pojedinim slučajevima rukopis Z sadrži краћи tekst u odnosu на rukopise F i SB. Važno је разликовати pojmove *краћи tekst* i *скраћивање*. Prvi означава sažetiju, али izvornoј redakciji bližu verziju, dok други sugerira naknadnu intervenciju u cilju reduciranja teksta. U ovom kontekstu, *краћи tekst* prisutan је u rukopisima Z, SS, Ak, SI, B i M, koji се smatraju bližima izvorniku *Srpske*

Aleksandride. Nasuprot tome, korištenje termina *skraćivanje* impliciralo bi da su F i SB rukopisi izvorni, te da su ostali nastali kao njihove skraćene verzije, što ne odgovara tekstološkim činjenicama. Umjesto toga, F i SB predstavljaju proširenu redakciju, dok rukopisi Z, SS, Ak, SI, B i M čuvaju raniji sloj tradicije. Primjeri za proširenja u F i SB su mnogobrojni, ali ne i naročito značajni i podrazumijevaju dodavanje veznika, čestica, raznih partikula koji ne mijenjaju mnogo smisao, ali daju tekstu jednu posebnu arhaičnu boju.²²

F i SB rukopisi dvaput proširuju dio teksta u 1, 8 poglavlju gdje Aleksandar pita majku Olimpijadu za naobrazbu kod Nektenava, a Z rukopis, kao i SS, M, A, V i Ak ima kraći tekst:

F i SB: къ матерн своен олнмбиаде понде реуе
н ен

Z (12a): њ къ мѣтерн своен ѿшѣдь рѣ

Ak (17r): къ м(а)т(е)рн своен релѷ(е)

F i SB: нектенав же прнемь алеѡандра ѡлтрока
къ себѣ

Z (12b): нектенав же наѡуѡ егѡ

Ak (17v-18r): нектенав же наѡѷ егѡ

U nekim primjerima F i SB rukopisi imaju prezent glagola *biti* еlcl(тъ) koji se pridružuje leksičkom jezgu поклнсарь, pa tako gradi kopulativni predikat, koji na ovom mjestu u Z rukopisu, tj. u crkvenoslavenskim tekstovima *Aleksandride*, ne postoji, dok je u tekstu vernakularnih rukopisa sasvim regularna pojava.²³

F i SB: снлна г(о)лсподнна волнь поклнсарь
елcl(тъ)

Z (92b): снлна господнна вѡлнь поклнсарь

Epizoda u kojoj Kумани napadaju Makedoniju odvija se u 1, 22 poglavlju, pa F i SB rukopisi opet imaju dodatni tekst. Ova vrsta proširenja, dakle, ne mijenja smisao teksta nego samo razvija opis i dobro se uklapa u cjelinu.²⁴

F (25r) i SB (27r): сѣе фнлппоу възвѣстнвшѣ
стражж блюджшен земла егѡ, въ скръбѣ въпаде
Z (21a) сѣ фнлппл възвѣстнвшѣ · ѡ въ скръбѣ
велнкѡ въпаде ·

Ak (27r): се же фнлппл възвѣстнше. въ скръбѣ
велнкѡ въпаде.

R. Marinković smatra da naredno proširenje teksta u F i SB rukopisima, kada Aleksandar u pisnu obavještava Atinjane da se povlači, jer se kao uplašio njihovih bogova, proističe iz bogoslovne lektire prepisivača i kazuje da je on vjerovatno bio crkveno lice.²⁵ Poglavlje 1, 22 Z rukopisa, kao i ostalih rukopisa *Srpske Aleksandride* na ovom mjestu ima kraći tekst.

F (45v) i SB (56r): н о мнѣ помолнте са ѡ како
да простат мн въсѣ елнка сѣгрѣшн въ нѣ

Z (40a): ѡ сѣ ѡ мнѣ помлнтѣ ·

Ak (51r): н нылхл о мнѣ помолнте.

Odnos Zografskog rukopisa prema Mihanovićevom rukopisu

Pored F i SB rukopisa, za preciznije određenje pripadnosti Z rukopisa grupi B, potrebno je ispitati još neke rukopise *Srpske Aleksandride*. U tome od pomoći može biti *Mihanovićeva Aleksandrida* [III a 27 (Mihan. 31.)], rukopis iz treće četvrtine XVI stoljeća. R. Marinković smatra da bi se grupa B mogla nazvati i grupom M, s obzirom na to da joj pripada i rukopis M,²⁶ dok, s druge strane, Novaković smatra da ovaj rukopis ne može poslužiti kao osnova osnovnom izdanju budući da ima mehaničkih oštećenja i neispravnosti teksta,²⁷ koja ćemo u nastavku uporediti s tekstom rukopisa Z:

M (38a): ...оуслншнше се

Z (43b): ѡ цѣкѡ нмень оуслншнше се

Ak (55r): н ц(а)рlскынлхл нмень ѡлншнше lcl(е)

M (29r): въселеньскне землн

Z (34b): ѡ въсѣ еллннскою зѣмлю

Ak (45r): н в'се еллнн'скне землѣ

M (42v): коз'ла же едннороднагѡ

Z (48a): козлѡ же едннорогаго

Ak (60v): козла же едннорогаго

M (128v): ногн стльповомь подсецатн реуе,
стльпове же....

²² Ibid., 246.

²³ Primjere nalazimo u F: снлна господнна снлна полань есѡ поклнсарь; R: снлна цара волю поклнсар есам; D: Zato zač velikoga kralja posal jesam.

²⁴ Marinković 1969, 247.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., 104.

²⁷ Novaković 1878, XXXIV.

Z (135b): њ нѡгы слонѡвѣ пѡсѣцати повелѣ · слонѡве же...

Ak (185v): ногы слоновѡмѣ пѡдѣсѣцати реуе слонове же...

U narednom primjeru stanje u Z rukopisu nije potpuno isto kao u Ak (62v), razlikuje ih jedna leksema (Z оуѡнцрѣнѣа – Ak ѡсѣл(ть)ства), ali i ta jedna leksička promjena čini Z rukopis ipak bližim rukopisima SS i A nego rukopisu M.

M (44v): женѣ же тне огньнаго есѣтва не знающе в пламн вълетахоу н на землоу падахоу н снмн крнла нзгарахоу

Z (49b-50a): женѣ же нѣ вѣдѣщн ѡгньнаго оуѡнцрѣнѣа · вѣ пламень вълѣпаахѣ · н сн крѣма нзгарахѣ н на землн падаахѣ ·

Ak (62v): женѣ же вѣдѣ(е)ще огньнаго ѡсѣл(ть)ства. вѣ пламн вълѣтахѣ н снмѣ крнла нзгарахѣ н на землн палд(а)хѣ.

U Z rukopisu može se javiti stanje koje nije blisko ni jednom drugom rukopisu i takav dio teksta može se smatrati pisarevom slobodnom preradom, ali i iskvaerenim tekstom. U obzir treba uzeti da tekst Z rukopisa, nakon što izmijeni suštinu, ispušta veći odlomak teksta, preciznije 58 redova po Ak rukopisu (od 134r do 136r), tj. dio 2, 14 poglavlja.

M (97r/v): аще лн оумрешн, тѣло твое нмам поуѣстн царскн поставнтн. вѣ царскн его двѣрн вѣнесоше

Z (103b): аще лн оумрѣшн тѣло пвое сѣ велнкою уѣстїю погрѣбстн нмамъ · н вѣ дареѣвѣ краснѣ храмннѣ вѣшѣше ·

Ak (134r): аще лн ѡмрѣшн тѣло твое по дѡсѣл(то)анїю нмамъ поуѣстн ц(а)рскїн н тако вѣзѣдѣвнше его вѣнѣтрѣ град(а) вѣ ц(а)рскїн дворѣ его вѣнѣсоше.

U ovim primjerima pokazuje se da je M rukopis znatno promijenio tekst svoje grupe i da ne može biti smatran njenim dobrim predstavnikom; on, dakle, ima ne samo mlađe oblike i obrte, nego i vrlo česte i znate greške,²⁸ kakve pisar Z rukopisa ne unosi u tekst, pa to pokazuje da je pisar Z rukopisa imao predložak koji nije bio podložan kasnijim intervencijama, što je omogućilo očuvanje izvornijeg oblika *Srpske Aleksandride*.

²⁸ Marinković 1969, 282.

Leksičke izmjene

Leksičke izmjene u F i SB rukopisima obično obuhvataju promjenu jedne riječi koja je, ustvari, ključan indikator pri tekstološkoj sistematizaciji rukopisa *Srpske Aleksandride* po grupama. Z rukopis ponekad također ima svojih leksičkih osobnosti, ali je u ovoj fazi analize bitno izdvojiti primjere u kojima je Z rukopis blizak npr. SS ili Ak rukopisima, što ga onda jasno odvađa od F-SB grupe.

U tekstovima *Aleksandride* postoji više vrsta leksičkih izmjena. Najčešća izmjena podrazumijeva samo jednu riječ i to na razne načine, pa se tako upotrebljavaju razni oblici iste riječi.²⁹ Jedan od primjera, koji pravi distinkciju u grupi B, zabilježen je i u Z rukopisu i glasi бръза, dok su F i SB unijeli inovativniji oblik бръзѣншаго:

F (88r) i SB (116v): на бръзѣншаго конѣ вѣсѣде побѣже

Z (78b) на бръза конѣ вѣсѣдѣ побѣже.

Z rukopis je u ovom izboru lekseme blizak rukopisima Ak (101v), SS (48v), M (73a), A (56, 11), V (16v), SI (69r), a u KB (84r) rukopisu pojavljuje se oblik борза. Ova leksička izmjena ne otežava razumijevanje teksta, a vernakularni *Rudnički rukopis Srpske Aleksandride* pokazuje u ovom izboru lekseme isto stanje kao u Z rukopisu, dakle, oblik glasi на брза.

U ovu grupu primjera pridružujemo i greške koje se javljaju u pojedinim rukopisima. Tako je npr. u F i SB zabilježeno pogrešno ime maga Nektenava i glasi ннктонавъ,³⁰ dok je u Z rukopisu ovo ime ispravno napisano некпѣнавъ.

F i SB rukopis u jednom od primjera upotrebljavaju leksemu царѣ (isto bilježe KB i D), dok Z, uz ostale crkvenoslavenske rukopise *Srpske Aleksandride*, na tom mjestu ima краљѣ:

F i SB: ѡ нашѣствнн же ц(а)рѣ еѣерѣена

Z (4a): ѡ нашѣстн нже краљѣ еѣерѣена

F i SB u imaju oblik таже umjesto сам же, koji ima Z kao i ostali crkvenoslavenski rukopisi, a onda, nakon oblika вѣшыдѣ, ova dva rukopisa su jedini koji dodaju i riječ сам:

²⁹ Ibid., 249.

³⁰ Ime je uneseno po tekstu kritičkog aparata R. Marinković i V. Jerković (1985, 17), a dati primjer u Ak rukopisu nalazi se na 7r.

F i SB: таже въ полату ц(а)рскѣю въшыди сам
Z (4b): сáм же въ полатѣ црѣкою въшьды

Poglavlje 2, 31 donosi priču o ispolinima, koji su nosili lukove i strijele, a strijele nisu bile željezne, već su im vrhovi bili od kamena dijamanta. Leksička diferencijacija u ovom slučaju bazira se na tome da F i SB koriste oblik желѣза i mijenjaju izraz uz pomoć lekseme вѣлмелсто, a Z rukopis koristi leksemu гвѣздѣ i ostatak rečenice isti je kao u ostalim rukopisima grupe B:

F i SB: стрѣлн же нхѣ желѣза не нмѣхѣ вѣлмелсто
желѣзь, ѿтѣ адаманта камене оустроени бѣхѣ
Z (128a): стрѣлн же нхѣ гвѣздѣ не нмѣхѣ · нъ
оуврѣптѣ ѿ каменѣ адаманта

Glagol гл҃стн pojavљуje se jedino u Z rukopisu (91b) u rečenici сáмъ к пѣбѣ гредѣ, dok ostali rukopisi *Srpske Aleksandride* tu imaju perfektni oblik прншь есмѣ (Ak 118v), a nekoliko redova niže i u ostalim tekstovima javlja se oblik грѣдѣ (Ak 199r).

U nekim primjerima jedino Z rukopis koristi drukčiju leksemu сѣхраншѣ: менѣ же бѣ сѣхраншѣ (Z 85b); аще лн хо щеть бѣ сѣхраншн ме (Z 89a-89b) < сѣхранштн; u odnosu na sve druge tekstove *Srpske Aleksandride* u kojima se javlja сѣблюдшѣ (Ak 111r), сѣблюштн ме (Ak 116r) < сѣблюдатн. O odnosu ovih dviju leksema detaljno je pisao Jagić, pa je tada naznačio da se grčko φυλάττω u *Psaltiru* obično prevodi kao сѣхранштн, a grčko τηρέω kao сѣблюдатн.³¹ Međutim, u preslavskim tekstovima za grčko φυλάττω сѣхранштн mijenja se u сѣблюдатн.³²

Leksik tekstova *Srpske Aleksandride* izrazito je višeslojan i, u najširem smislu, može se grubo podijeliti na stariji i mlađi leksik, ali kako to dosadašnje iskustvo kazuje, ta ugruba podjela u rukopisima bitnija je za uspostavljanje tekstološke klasifikacije rukopisa nego za deskriptivnu analizu rukopisa, što je vidljivo u tekstovima F i SB u odnosu npr. na Z, Ak ili SS.

F (169v) i SB (194r): сѣ ѹстїх погребстн его
повелѣ³³
Z (142b): н пáко сѣ ѹспїю ѡкопáтн ѣго
повелѣ³⁴

Ipak, Z rukopis nije u potpunosti prihvatio leksemu ѡкопáтн, jer se u njemu pojavљуje i leksema погребстн i to u sljedećem primjeru, u kojem je Z rukopis (15b) sada jedino blizak F i SB rukopisima: н сѣ ѹспїю ѣго погребстн повелѣ. U Ak (21v), kao i u svim ostalim rukopisima *Srpske Aleksandride*, na ovom mjestu nalazi se riječ ѡкопáтн.

F (187v) i SB (219r): пождн мене мало здѣ
Z (152a): ѡн же пондѣ н кѣ нїемѣ рѣ поукаѣ³⁵

F (190r) i SB (223r): вѣзлюбленнн мон снѡу
Z (153b): мнлн мон снѣ³⁶

Grčki korijen καρδία očuvao se u većini tekstova *Srpske Aleksandride* (SP, Ak, SS, P) u primjeru енѣкарднѡсѣ неносчѣ, dok je u Z rukopisu (52a) direktno preveden kao срьдѣушн спáнкѣ. Marinković i Jerković³⁷ u svom kritičkom izdanju bilježe da je u Z rukopisu došlo do omissije ove riječi, ali cjelokupno čitanje tog dijela prenosi sasvim jasnu misao. U Z rukopisu ispuštena je jedna čitava rečenica: нже нарѣпт се по срьпѣскомѣ ѣзѣкѣ, ali razloge njenog izostanka u Z rukopisu nije moguće sa sigurnošću utvrditi iako bi upravo taj izraz bio sasvim očekivan u ondašnjoj resavskoj sredini. U rukopisima F i SB³⁸ izraz *po srpskom jeziku* zamijenjen je izrazom *po slovenskom jeziku*. Ova izmjena u F i SB rukopisu svakako nije mogla nastati na srpskom terenu, ali je njeno porijeklo nesumnjivo s južnoslavenskog terena.³⁹ Ipak, Z rukopis samo u ovom slučaju ispušta ovaj izraz, dok je na 17b listu uvršten u tekst.

Pored izmjena u FB i SB rukopisima u odnosu na Z rukopis, važno je pokazati i samostalne vernakularne izmjene u Z rukopisu (a to npr. mogu biti prevedene riječi sa staroslavenskog, grčkog ili nekog drugog jezika), koje nisu od značaja za klasifikaciju rukopisa po grupama. Tako se npr. u SP i Ak rukopisima javlja: ѡ лѹбѣмн мон, dok Z rukopis (84a) na tom mjestu ima ѿ мнлн мон što ga približava trima vernakularnim rukopisima:

³⁵ Tako i SS (98r), M (152v), A (116, 30), SI (149r).

³⁶ Tako i SS (99r), M (155r), A (118, 12), SI (151r), KB (159r).

³⁷ Marinković / Jerković, 1985, 145-146.

³⁸ V. transkripciju, tj. kritičko izdanje Marinković / Jerković 1985, 164.

³⁹ Marinković 1969, 259.

³¹ Jagić 1913, 402.

³² Pichkhadze 2009, 440.

³³ KBJ: погрести

³⁴ Tako i SS (90r), M (137r), A (106, 16), SI (136r).

Ak-SS rukopis (i ostali rukopisi grupe B)	F i SB rukopis	Z rukopis	Vrsta izmjene ⁴⁰
вѣдомо	вѣдомо	знáнѣ	inovirano varijantno čitanje
хранѣт	съхранѣт	пазнѣтъ	inovirano varijantno čitanje
ѡвѣщаваетш	ѡвѣщеваетш	говорѣшн	inovirano varijantno čitanje
самодръжьць	самодръжьць	цáрь	inovirano varijantno čitanje
сѣло	сѣло	мнѡго	vernakularna
дльжнь бо	дльжнь	желáем бо	inovirano varijantno čitanje
глѣнкѣз'мо	глнкы	ѡпрѡвѣ	vernakularna
отроуета	отроуета	уѣда ⁴¹	sinonimija
пармахерь	нѡжь	нѡжь	prevođenje grecizama
енѣкарѣднѡсѣ неносчѣ	енѣкарѣднѡсѣ неносчѣ	срѣдѣуни спáнкъ	prevođenje grecizama
нектѣнавѣ	ннктѣнавѣ	нектѣнавѣ	greška u imenu
брьза	брьзѣншаго	брьза	različiti oblici riječi
крáлѣ	ц(а)рѣ	крáлѣ	sinonimija
мѣлн	вѣзлюбленнѣн	мѣлн	vernakularna
сáм же	таже	сáм же	tekstološka varijacija
гвоздѣ	желѣза	гвѡздѣ	sinonimija

Fočanskom, Rudničkom i Derečkajevom. Primjeri su prikazani u tabeli iznad.

Izostavljanje (deficit) teksta u poglavljima Zografskog rukopisa

Jedno od bitnih tekstoloških obilježja Z rukopisa jeste sistematsko izostavljanje završnih dijelova teksta pojedinih poglavlja iako rukopis prati osnovni fabularni tok *Srpske Aleksandride*. Razlozi za ispuštanje teksta mogu obuhvatiti: politeističku tradiciju, skraćivanje fabularnih pasaža, materijalna oštećenja predloška te prepisivačke uštede materijala za pisanje.

4.1. Skraćivanje fabularnih pasaža

Nakon svečanog uvoda slijedi 1, 1 poglavlje čije ¾ teksta Z rukopis izostavlja. Kritičko izdanje Ak rukopisa sadrži po 16 redova teksta,⁴² pa ako se Ak rukopis uzima kao prototip za poređenje, onda zaključujemo da u Z rukopisu nedostaje 3 puta po 16 redova kao i još jedan red na novoj

stranici, dakle, u Ak rukopisu to je raspon od 1r do 3r, 2.⁴³ Međutim, treba imati u vidu da postoje još neki crkvenoslavenski rukopisi *Srpske Aleksandride* u kojima izostaje početak ili više poglavlja: P (od 1r do 1v, 13), M (od 1r do 1v, 16), A (od 1r do 2r, 1), SS (od 1r do 4r, 12), SB (od 1r do 5v, 8), V (od 1r do 17r, 10).⁴⁴

Kada je riječ o 1, 8 poglavlju, u Z rukopisu izostaje uvodni dio u kojem je ispričano kako vijesnici stižu iz Makedonije, nose darove carice Olimpijade caru Filipu i za rođenje sina mu javljaju.

Poglavlje 1, 11 počinje opisom olimpijskih kola, u blizini Apolonovog dafnijskog hrama, na kojima su vitezi, uvježbani u nekoj od jelinskih vještina, trebali okušati svoju sreću. U Z rukopisu tu dolazi do drukčijeg čitanja teksta i ispuštanja dviju rečenica.

Ak (23v): ковь себѣ н парокъ пнтахоу] н вѣсáкъ нспншовáше свою уѣсѣ Z (18a)

Ak (23v): уетрн въ коупѣ н осѣмь торнающе lcl(ε). н тако парокъ свон н ковь пнтахоу] def Z

Kraj 1, 23 poglavlja nedostaje u Z rukopisu na listu 53a. Po Ak rukopisu nedostaje tekst u rasponu od 65v, 12 do 66r, 8 i to je epizoda kada je

⁴⁰ Vrsta izmjene koja bude navedena u ovoj koloni odnosiće se na boldiranu riječ u preostalim kolonama.

⁴¹ Leksema отроуе često se sreće u rukopisima *Srpske Aleksandride*, ali Z rukopis je u jednom slučaju "usamljen" u odnosu na sve druge rukopise, jer ima leksemu уѣдо.

⁴² V. Marinković / Jerković 1985, 4-7.

⁴³ V. ibid., 4.

⁴⁴ Ibid.

Aleksandrova vojska, po dolasku u Tripoli, namjeravala sazidati drugi grad. Ovaj dio teksta ispuštaju i G2, Foč. i D rukopisi.

Kraj 2, 4 poglavlja Z rukopisa karakterizira izostavljanje teksta u kojem je ispričano kako se Aleksandar popeo na svoj stup da bi pogledao grad i naredio da ga razruše i kako je odlučio da Filipa vraća postavi za gospodara Egipta. Po Ak rukopisu to je tekst u rasponu od 95v, 14 do 96r, 3). Slična izostavljanja su i u Foč. i Derečk. rukopisu.

U Z rukopisu, u 2, 8 poglavlju, izostaje kraj kada Perzijanci tješe svoga cara Darija, što po tekstu Ak rukopisa odgovara rasponu od 107v, do 108r, 2, a ista količina teksta nedostaje i Derečk. rukopisu. Drukčije čitanje javlja se u A rukopisu: *нже уоуждаа съ радостію възехъ н свонхъ съ жалостню лншнх се.*⁴⁵

Poglavlje 2, 12 u Z rukopisu izostavlja dio kada Darije zaplače zbog Aleksandra. Po Ak rukopisu nedostaje tekst u rasponu od 125v, 12 do 126r, 6. U Berl. i G2 rukopisu također izostaje rečenica: *невѣрнаа н неоуставна ѿпшї како слака къ улвкѣ ѡ прѣвннѡ · ѡвлѣешн се · на послѣдкѣ горѡанше ѡда · змнева ѡказоуешн се*, ali taj dio imaju SP, G1 i KBJ i rukopisi iz kritičkog aparata.⁴⁶

Berl. i Z rukopis u 2, 14 poglavlju identično izostavljaju dio teksta kada Aleksandar šalje Filona da indijskoj i perzijskoj vojsci oduzme oružje. U Berl. rukopisu nedostaje više teksta u odnosu na Z rukopis kojem, po Ak rukopisu nedostaje tekst od 131r, 3 do 131r, 9. Poremećaj tekstualnog toka u ovom dijelu teksta dešava se i u V rukopisu, po Ak rukopisu, u rasponu od 131, 4 do 133r, 6. Kada je riječ o vernakularnim rukopisima, jedino se uočava izostavljanje u oba Gajeva rukopisa, ali treba napomenuti da u ovim rukopisima izostaje mnogo više teksta nego u nekom od crkvenoslavenskih tekstova. Dalje se u Z rukopisu ponovo predkida tekst, a po Ak rukopisu to je raspon od 134r, 15 do 136r, 9, u kojem je ispričano kako je Darije dao svoju kćer Roksandu Aleksandru.

Kraj 2, 25 poglavlja opisuje Aleksandrov dolazak do nekog jezera koje je bilo puno zmija, pa je Aleksandar mislio da se tu pate duše grešnika, ali ovog dijela teksta u Z rukopisu na listu 121a nema, a izostavljanje teksta zahvata i 2, 26 poglavlje u kojem Aleksandar razgovara s Evantom. Po kritičkom izdanju Ak rukopisa u Z rukopisu

nedostaje veća količina teksta i to od 159r, 3 do 160v, 8.

Priča o Aleksandrovom ulasku u zemlju tame počinje na kraju 2, 28 poglavlja. Taj dio izostaje u Z rukopisu na 126a listu, a po Ak rukopisu nedostaje tekst od 168r, 9 do 168v, 1. Poglavlje 2, 29 nastavlja tu priču koja je u Z rukopisu uredno ispričana.

Filon objašnjava Aleksandru da će se on biti s Porom, jer smatra da je za Aleksandra ispod časti da se bije s Porom. Ova epizoda dešava se u 3, 4 poglavlju, a u Z rukopisu je taj kraći dijalog između Filona i Aleksandra ispušten. Po tekstu Ak rukopisa nedostaje dio dijaloga od 187v, 8 do 188r, 4.

Poglavlje 3, 6 *Srpske Aleksandride* važno je za tekstološku diferencijaciju između starijih i mlađih rukopisa, jer taj tekst, koji govori o Aleksandrovoj posjeti Amazonkama, može imati tri slučaja: 1) Tekst se javlja u svojoj "osnovnoj" verziji kakvu imaju crkvenoslavenski rukopisi – npr. SP, Ak, Berl., 2) Tekst se javlja u svojoj proširenoj verziji koja je karakteristična za vernakularne rukopise – G2, Foč., Derečk.; 3) Tekst može u potpunosti izostati, što je slučaj u Z rukopisu. Osim 3, 6 poglavlja izostavljeno je i 3, 7 poglavlje, koje također sadrži epizodu o Aleksandrovoj korespondenciji s Amazonkama. Po kritičkom izdanju Ak rukopisa nedostaje tekst u rasponu od 196v, 5 do 199r, 2).

Poglavlje 3, 23, iako ima uvodni tekst, u Z rukopisu nije potpuno – nedostaje sredina. Ispuštanje teksta počinje na 167b listu kada pisar na kraju uvodnih riječi postavlja znak :-koji uvođi novu scenu. Prije te nove scene, po Ak rukopisu nedostaje tekst od 249r, 10 do 250v, 8, u kojem Aleksandar objašnjava svome Aristotelu šta mu je pomoglo u podvizima. Kraj ovog poglavlja tekstološki prati *Srpsku Aleksandridu*.

Z rukopis nema sredinu i kraj 3, 26 poglavlja, a po Ak rukopisu to je tekst u rasponu od 256r, 3 pa do 257v, 7 koji opisuje Aleksandrovu zabavu zbog dolaska Olimpijade koja je počela nakon što je on majci i svim prisutnim opisao svoje bitke.

U 3, 27 poglavlju nedostaje jedan dio teksta u kojem je ispričano šta je majka poručila Levkadišu i Vrionušu kad im je poslala otrov, jer je nisu željeli posjetiti. U Z rukopisu tekst nedostaje na 171a listu, a po Ak rukopisu izostavljen je tekst od 258v, 1 do 259r, 15. Tekst se ponovo

⁴⁵ V. *ibid.*, 243.

⁴⁶ Nakaš 2021, 88.

“vraća”, ali s prekidom, koji počinje na 171b listu i zahvata 3, 28 poglavlje. Po Ak rukopisu nedostaje tekst od 260v, 2 do 261v, 13 i tu je opisano kako je planirano Aleksandrovo ubistvo. Poglavlje 3, 28 ima svoj kraj, ali u sažetijoj varijanti u odnosu na druge rukopise, jer nedostaje tekst od 262r, 12 do 262v, 3.

Poglavlje 3, 29 ima dvije priče. Prva je o zidanju kostiju proroka Jeremije u zid kako zmije ne bi napadale ljude i ta je priča potpuna u Z rukopisu. Druga priča je o ženi koja je došla pitati Aleksandra za savjet pošto ima nasilnog muža. U Z rukopisu, na 172b listu, došlo je do izostavljanja ostatka te priče koja u suštini ima nasilnu tematiku – od poziva na ubijanje do Aleksandrovih mizoginih izjava. Po Ak rukopisu taj tekst je ispričan od 263v, 4 do 264r, 1.

Susret Kandakije Kleofile i Aleksandra Velikog opisan je u 3, 10 poglavlju, a u Z rukopisu nedostaje 8 redova po Ak rukopisu – od 201v, 16 do 202r, 7, a uz to, nedostaju i 3 reda iz dijaloga Antioha i Kandavlusa, što je po Ak rukopisu od 204v, 1 do 204v, 3, te 4 reda u kojima Kandavlus govori da mu je bolje od krokodila u jednom času umrijeti, što je u Ak rukopisu ispričano od 204v, 16 do 205r, 3. U ovom poglavlju zabilježena su i manja izostavljanja teksta, ali je bitno naglasiti da se u takvim dijelovima ne pronalaze npr. biblijski citati da bi se morala provesti nešto detaljnija analiza. Ovom poglavlju je također bilo bitno posvetiti više pažnje radi eventualnih interpolacija teksta, jer je ono jedno od temeljnih poglavlja na osnovu kojih se stvara diferencijacija između vernakularnih i crkvenoslavenskih rukopisa (s izuzetkom SI, koji predstavlja kompilatorsko djelo).

Izostavljanje teksta zbog politeističkih elemenata i ličnosti

U 1, 3 poglavlju Z rukopisa nedostaje oko 11 redova teksta, što po kritičkom izdanju⁴⁷ Ak rukopisa podrazumijeva tekst od 9r, 1 do 9r, 11. Dakle, taj kraj 1, 3 poglavlja čini epizoda u kojoj Egipćani pitaju boga Posejdona za Nektenava, a on im odgovara da će im nakon trideset godina doći mač koji će pobijediti Perzijance. Pored Z rukopisa, ovaj kraj ne nalazi se ni u A rukopisu, ali A rukopis izostavlja znatno više teksta u odnosu

na Z, čak do lista 10v, 5 prema Ak rukopisu.⁴⁸ Do ispuštanja imena grčkih bogova došlo je i na kraju 1, 4 poglavlja Z rukopisa, koji je u ovom dijelu tekstološki sažetiji. U Ak rukopisu, kao i u većini drugih rukopisa *Srpske Aleksandride*, koje Marinković i Jerković daju u kritičkom aparatu,⁴⁹ Nektenav spominje bogove: Amona, Pinesa i Erkulija, koji su u Z rukopisu izostavljeni. Izostavljanje se još zapaža i u KB rukopisu, kao i u vernakularnom G₁, G₂ i Foč. rukopisu, dok se u Derečk. rukopisu govori samo o (jednom) Bogu. Pored izostavljenih imena božanstava politeističke tradicije, Z rukopis je i tekstološki oskudniji, što je svjesna redakcijska intervencija, u rasponu od 9a, 13 do 9b, 3, jer ispušta dio teksta u kojem se spominje Olimpijadina radost što će dobiti dijete, što nije slučaj s drugim rukopisima starije datacije:

Ak: н кь ц(а)р(н)цн реіііе. внжідіѸ богы хотѣщеє бытн с тобою о ц(а)р(н)це · амона н феса · н еркѸліа велнкаго · да аще семѸ възходь кь себѸ сътвоірншн. матн велнкомѸ ц(а)рѸ назовешн се · сіа слышавшіи олімбіада, н възрадова се зѸло · прѣльстнїнмѸ н влѣховнынїмї реуеімі. како да уедωлмї м(а)тн назовет се желаюціи
Z: онь же реуе єн внждѸ како велнкїе богїи хошѸть біты с тобою н цара царемѸ родншн

Na kraju 1, 6 poglavlja Z rukopisa nedostaje značajna količina teksta i Z rukopis izostavlja cijelo 1, 7 poglavlje u kojem se govori o caru Filipu kojem se u snu javio bog Amon, u lavljem liku sa zlatnim rogom, kako bi mu rekao da je dobio sina Aleksandra.⁵⁰ Prateći kritički aparat Ak rukopisa, to znači da u Z rukopisu nedostaje tekst u rasponu strana 14r, 4 do 15v, 11. Tom izostanku prethodi sadržajno drukčija rečenica Z rukopisa u odnosu na Ak rukopis kao i na druge crkvenoslavenske tekstove:

Ak (14r): н ωлті кннгоуїа аполонωвѸлї н влѣхвѸ Ѹбо отроуе се хоцеіті бытнї кнїжннкѸ аполонωвѸ кь царѸ фнлнппѸ ѸшѸ · Ѹ отроуеітѸ ємѸ възвѣспнїтн Z

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ V. ibid., 26.

⁵⁰ Jedini rukopis u kojem nema polovine 1, 7 kao i polovine 1, 8 poglavlja jeste SP, ali tu je riječ samo o mehaničkom oštećenju. SP i Z rukopis se na osnovu ovog zajedničkog parcijalnog izostavljanja ne mogu dovesti u neku bližu vezu, jer se tekst Z rukopisa nastavlja u 1, 8 poglavlju.

⁴⁷ V. Marinković / Jerković 1985, 20.

Izostavljanje određenog dijela teksta evidentno je i u 1, 24 poglavlju. U Z rukopisu nema rečenice: *сего же ѡхнѡреннѣ нѣкнмь прѣеше ꙗкоже ѡмнрѣ въ своѣ кннгахъ пншѣ* (SP). Ostali tekstovi *Srpske Aleksandride* eksplicitno navode da su ovo Homerove riječi. Homerov sadržaj ovdje je ukratko izložen s nešto izmijenjenim imenima (Jelenuša – Jelena, Menelauš – Menelaj, Pariž – Paris). U nastavku ovog poglavlja u ostalim rukopisima ponovo je spomenut neki Homer koji je pisao o Trojanskom ratu i čiju je knjigu pročitao Aleksandar Veliki. Ali, kada je Aleksandar pročitao tu knjigu, rekao je da su mnogi ratnici izgubili rat zbog mrske i lukave žene. Ni ovaj dio teksta Z rukopis nema na 55a listu (u Ak. rukopisu taj tekst se javlja u rasponu od 71r, 4 do 71v, 1). Sami kraj poglavlja donosi priču o Aleksandrovom ulasku u Troju i o njegovoj posjeti grobovima vitezovala. U Z rukopisu, na 55a listu, jedino postoji informacija da je Aleksandar ušao u Troju i pokadio grobove tamjanom i smirnom. Ostatka teksta nema, a u Ak rukopisu to je raspon od 71v, 4 do 72v, 16. I u tom dijelu teksta u ostalim rukopisima *Srpske Aleksandride* javlja se Homerovo ime.

Kada se nabrajaju pokloni koje je narod Troje pripremio za Aleksandra, u Z rukopisu tu dolazi do raznih izostavljanja, pa nema imena Ajkaša Telemonića položeno na štitu i lika gospođe Minerve na ikoni koji je posmatrala Kasandra. Opis krzna gospođe Poliksene znatno je skraćen u odnosu na ostale tekstove. Tako u Z rukopisu, na 54b listu, nedostaje pet redova po Ak rukopisu – od 68r, 11 do 68v, 1, u kojima je ukratko ispričano kako je Acileša (tj. Ahileja) ubio brat na večeri u hramu boga Apolona. Daljnji tekst donosi priču o krznu gospođice Poliksene i bojama, a u Z rukopisu se ta epizoda očuvala u skraćenoj verziji.

Izostavljanje teksta zbog uštede materijala za pisanje

S obzirom na visoku cijenu i ograničenu dostupnost pergamenta, papira ili drugog pisarskog materijala, pisari su često bili primorani maksimalno iskoristiti prostor za pisanje. U nekim slučajevima to je značilo izostavljanje određenih dijelova teksta, naročito onih koji su smatrani ponavljajućima, manje važnima ili lako prepoznatljivima kontekstualno. Ova grupa

izostavljanja podrazumijeva i skraćivanje fabularnih pasaža.

U Z rukopisu nedostaje kraj 1, 19 poglavlja i skoro cijelo 1, 20 poglavlje, a izostavljanje počinje na 31b listu. Po tekstu Ak to je raspon od 40v, 15 do 42v, 3, što znači da nedostaje: 1 red na 40v, po 16 redova na 41r, 41v, 42r, te 3 reda na 42v. Slično odstupanje u 1, 19 poglavlju javlja se i u Berl., a “tri simbolična poklona nisu u Berl. rukopisu praćena objašnjenjem iz Darijevog drugog pisma. To pismo ovdje je izostalo, vjerovatno zato što u Aleksandrovom odgovoru postaje jasno značenje tih poklona, pa se pisaru činilo kao suvišno ponavljanje”.⁵¹ U Berl. rukopisu tekst 1, 20 poglavlja neometano se nastavlja, dok se u Z rukopisu, zbog nedostatka teksta, shvata da Aleksandar nije pročitao Darijevo pismo, niti da mu je odgovorio.

Poglavlje 3, 2 u Z rukopisu izostavljeno je skoro u potpunosti, a po Ak rukopisu nedostaje tekst od 177r, 15 do 181r, 11. Slično se desilo u Berl. rukopisu, jer je u tom rukopisu ispušten velik dio pisma u kojem su izrazi ljubavi prema majci, a zatim opsežan izvještaj o uspjesima: osvajanje Perzije i Egipta, divlji ljudi na kraju svijeta, nagomudraci, Blaženi otoci.⁵² Budući da je čitalac već imao priliku detaljno se upoznati s tim epizodama, kao razlog izostavljanju ovog dijela teksta može se prepostaviti i pisareva želja za stilističkim ustrojstvom teksta, pa onda teži izbjegavanju spominjanja već ispričanih priča.

Na početku 3, 11 poglavlja u Z rukopisu (149b) nedostaje dio teksta u kojem dijalog o povratku imanjanja, žene i kćeri vode prerušeni Aleksandar i Kandavlus. Po Ak rukopisu nedostaje tekst od 206v, 6 do 207r, 12. Ova epizoda, ustvari, počinje u 3, 10 poglavlju, pa se nastavlja u narednom, ali čini se da se pisaru (ili redaktoru) Z rukopisa suvišnim čini da ponavlja slične riječi i onda iz tih, poprilično stilističkih, razloga odbacuje taj dio teksta na početku poglavlja. Završne riječi ovog poglavlja ispisane su na 151b listu i nakon njih slijedi značajno odsustvo teksta koje se proteže i na 3, 12 poglavlje.⁵³

⁵¹ Nakaš 2021, 60.

⁵² Ibid., 115.

⁵³ O tome više u *Posebno opisanim epizodama u Zografskog rukopisu*.

Izostavljanje teksta praćeno greškama u organizaciji listova

Susret Aleksandra i njegovog učitelja Aristotela ispričan je u 3, 21 poglavlju, koje je u Z rukopisu djelimično ispričano. Z rukopis (164b) ima uvodni dio: ἢ ποῖδα πρῖνδὲ οὐυήτμὲλ ἔγο ἄρнспомель ὦ мπρ̄ ἔго послань ἢ вндѣвь ἔго алеѡанр̄ възр̄аоува се сѣл̄о, nakon čega izostaje značajan dio njihovog dijaloga. Po Ak rukopisu tu nedostaje tekst od 243r, 4 do 245v, 1. Tekst se zatim nakratko vraća, da bi od 245v, 9 do 245v, 15; te od 246r, 2 do 246r, 13 ponovo izostao.

Listovi 166a i 166b Z rukopisa svojim tekstnim sadržajem ometaju tekstološku koherenciju, jer tu ne pripadaju. Postoje dvije opcije kako je došlo do greške. Prva se odnosi na to da je pisar greškom na ovim dvama listovima prepisao tekst koji tek dolazi na kraju romana. Druga opcija odnosi se na eventualni proces restauracije pri čemu je, možda, došlo do pogrešnog umetanja lista, ali uvidom u fototipsko izdanje Z rukopisa nije moguće zaključiti da li je vršena takva fizička intervencija. Razlog naše druge pretpostavke leži u tome da je 166a recto, a 166b verso, što znači da je riječ o jednom listu, koji je mogao biti npr. istrgnut i greškom vraćen na drugo mjesto. Bez obzira na to što umetnuti tekst ne pripada ovom poglavlju, ono je ipak na narednim listovima ispričano u potpunosti, a tekst 166a i 166b kasnije u potpunosti pokriva tekstne praznine svog poglavlja.

Izostavljanje teksta zbog mogućeg uticaja hronografske Aleksandride

Poglavlje 2, 16 govori o Aleksandrovom pismu majci Olimpijadi i učitelju Aristotelu u kojem on piše o Roksandinoj ljepoti. Međutim, ni kod Pseudo-Kalisten (2, 23 poglavlje), ni u hronografskoj Aleksandridi ne govori se u pismu o ljepoti Roksande ni o Aleksandrovoj ljubavi prema njoj i ti se elementi smatraju specifičnošću *Srpske Aleksandride*, pa budući da tog detalja nema ni u Z rukopisu (po Ak to je tekst od 140r, 4 do 140r, 15), otvara se mogućnost da je pisar, možda, bio upoznat s hronografskim prijepisom, jer ni u jednom drugom rukopisu, kako crkvenoslavenskom, tako ni vernakularnom, ovaj dio nije izostavljen.

Posebno opisane epizode u Zografskom rukopisu

Epizoda o Sanhosovom stubu

Kada je Aleksandar posjetio majmunolike ljude, vidio je i stub na kojem su upisane Sanhosove riječi, a ova epizoda dešava se u 2, 19 poglavlju. U Berl. rukopisu nedostaje dio teksta: ἢ слова ὕρ̄ька (!) на стѣ т̄ѡ ѡбѣте · нмѣюще снце (SP), dok se Sanhosova poruka na stubu pojavljuje u punom tekstološkom obliku. U Z rukopisu situacija je obrnuta – Sanhosova poruka je reducirana, dok se grčka slova na stubu javljaju kao i u svim drugim rukopisima. Po kritičkom izdanju Ak rukopisa nedostaje dio teksta od 145r, 2 do 145r, 3, dakle, to je jedan red gdje je trebao biti sljedeći tekst: ὕλ(ὀββ)υε αἴτε κτο на въстокъ хоцетъ понтн. Ovaj izostavljeni segment predstavlja uvod u jednu posebnu tekstualnu cjelinu, karakterističnu isključivo za Z rukopis i osim 2, 19 poglavlja, proteže se i u 2, 20 poglavlje, tačnije od 110b do 111b lista. Iako se sadržaj tog odlomka javlja i u drugim rukopisima *Srpske Aleksandride*, tamo je prisutan u znatno skraćenoj formi. U kontekstu tekstološke analize rukopisa, upravo su ovakve varijacije od posebnog značaja, jer ukazuju na specifične redakcijske intervencije i razvoj teksta unutar rukopisne tradicije, a kritički aparat⁵⁴ *Srpske Aleksandride* pokazuje da su ostali rukopisi u ovom dijelu teksta izrazito očuvani, dakle, ne bilježe se znatna izostavljanja, permutacije ili drukčija čitanja teksta.

U Z rukopisu izostavljen je dio teksta u kome Sanhos govori da je htio vidjeti kraj svijeta: ἢ краи землн вндѣтн въсхотѣл̄и (Ak 145r, 6-7). Ostatak Sanhosovih riječi u Z rukopisu (111a) isti je kao i u drugim rukopisima: азъ сѣнхосъ нндѣтнскын царь въсѣ зѣмлю прѣѣ, ἢ до заѣ дондѣ · ἢ нападѣше на ме днвѣн ὕлцн ἢ воискѣ мою погѣбнше ἢ азъ ὦ нн погнѣнѣтн въсхотѣх̄ь.

Dalje, u nastavku teksta slijedi rečenica koja predstavlja poseban dodatak koji nema nijedan drugi rukopis *Srpske Aleksandride* i kojem nije moguće utvrditi porijeklo: да ἄце кѡн царь по мнѣ до заѣ дондѣт̄ь · к помѣ на прѣ да не ндѣт̄ь понѣ хоцет̄ь погнѣнѣтн. Ovom rečenicom završava 2, 19 poglavlje.

⁵⁴ V. Marinković / Jerković 1985, 323.

Početak 2, 20 poglavlja Z rukopisa razlikuje se od drugih tekstova. U svim tekstovima Aleksandar je stigao u neku goru, samo je u Z rukopisu (111a, 111b) prvo išao po pustinji i onda je našao neko široko polje: ἡ ὠποῦδα ὑσπάβησῃ ἡδύσῃ κῆ ὑσποκῆ πο πῆσπῆνῆ ἰα ὀ · δῆν ἡ πῆσπῆνῆ δρῆγοῦ πολε σῆροκο σῆλο ἡ να πολε πῆσπῆνῆ ἡσποῦνῆνῆ βῆδῆνῆ μῆωγῆ βῆχῆ σποῦδῆνῆ ἡ σῆπῆκῆ σῆλο. Ovakva modifikacija teksta nije zapazena ni u vernakularnim rukopisima. Kako poglavlja 2, 19 i 2, 20 *Srpske Aleksandride* korrespondiraju s grčkim 2, 31 i 2, 32 poglavljima Pseudo-Kalistenove γ-recenzije, konfrontacija ovog odlomka s tim poglavljima pokazala je određene podudarnosti. Pustinja iz Z rukopisa postoji u γ-recenziji, i to u prvoj rečenici 2, 32 poglavlja: καὶ δὴ παραλαβὼν Ἀλέξανδρος πλείονας ὁδηγούς ἠθέλησε εἰσελθεῖν εἰς τὰ ὀπίσσω μέρη τῆς ἐρήμου⁵⁵, ali prije pustinje dugo i široko polje je identično opisano: ἐκεῖθεν οὖν διατρίψας ἱκανὰς ἡμέρας ὥρμησεν πάλιν τὴν ἀοίκητον γῆν καὶ διὰ ἡμέρων δέκα φθάνει εἰς τινὰ πεδινὸν τόπον τῷ τε μήκει καὶ πλάτει ἀνειαστος.⁵⁶ Pored širokog polja u Z rukopisu (111b) pojavljuje se također izvor kojeg u ostalim rukopisima, na tom mjestu, nema. U narednom, 2, 21 poglavlju *Srpske Aleksandride*, ispričana je slična priča: Aleksandar nalazi čudne ljude sa šest ruku i nogu koje ubija, a onda, prešavši njihovu zemlju za deset dana, dolazi na neko more i naređuje vojsci da tu odmori. Ipak, potrebno je obratiti pažnju na to da se slatko i bistro jezero pojavljuje u prethodnom – 2, 19 poglavlju, ali samo se u Z rukopisu uzastopno javljaju jezero, izvor i more. Kako je motiv izvora dospio u Z rukopis ne može se tačno utvrditi budući da ga γ-recenzija, u kontekstu ovih triju poglavlja, uopće ne bilježi.

Unikatnost ove epizode u Z rukopisu temelji se i na izostavljanjima pojedinih opisa. S tim u vezi, Z rukopis, ustvari, ispušta početak 2, 20 poglavlja, koji čini fizički opis divljih ljudi i informacija da je Aleksandar, kad su mu javili za njih, došao da ih vidi, te trenutak kada ih

⁵⁵ Grčki tekst unesen je po 2, 31 poglavlju Müllerovog (1846: 86) izdanja i glasi: *I tada Aleksandar, povevši sa sobom više vodiča, poželi ući u unutarnje krajeve pustinje.* (prijevod – autor rada).

⁵⁶ Grčki tekst unesen je po 2, 31 poglavlju Müllerovog (1846: 85) izdanja i glasi: *Pošto je ondje proveo dovoljno dana, krenuo je ponovo prema nenaseljenoj zemlji i, nakon deset dana, stiže u neko ravničarsko mjesto, neuporedivu po dužini i širini.* (prijevod – autor rada)

se Aleksandar uplaši i kaže da su to ljudi koji su ubili Sanhosa.

Dijalog između Aleksandra i Kandavlusa prije ulaska u pećinu

Kraj 3, 11 poglavlja direktno utiče na tekstološko ustrojstvo teksta i u 3, 12 poglavlju Z rukopisa gdje izostaje veća količina teksta sve dok Aleksandar ne dođe do pećine. Po Ak rukopisu to je tekst od 210r, 4 do 211v, 3, koji je, ustvari, dijalog između Aleksandra, koji se prurušio u Antioha, i Kandavlusa. Kontinuitet Z rukopisa ostvaren je nakratko na listu 151b, uz posebno modificirani tekst: κανδάβλη же ἀλεξάνδρῳ ῥῆ · ἡ ποκαζάβη ἔμῳ ἡ ἡκοῦ ποῦερῳ · ἡ ἡ μῆωγο μῆῳτῆνῆ σῳῳτῆ ὑῆ νεῆ · ἡ μῆωσῆ πῆμο βῆνῆ πῆσῆδῆσῆ οῳῳτῆ σῳῳν πογοῦβῆσῆ · ἡ νε δῆβῆσῆ πῆμο βῆνῆ πῆσῆπῆ · ἀλεξάνδρῳ же οῳμολῆβῆ ἔγο ὑῆ ποῦερῳ πῆον δοῳῆ. Ne može se reći da je ovaj odlomak posebna epizoda u Z rukopisu, nego je to znatno skraćeni tekst u odnosu na ostale rukopise, koji, možda, i nema toliku tekstološku važnost, jer je to samo uvodni dio, koji je isti u crkvenoslavenskim i vernakularnim rukopisima. Nakon ovog odlomka slijedi još jedno izostavljanje teksta, što po Ak rukopisu obuhvata raspon od 211v, 3 do 212v, 14 nakon čega fabula Z rukopisa konačno počinje pratiti tekst *Srpske Aleksandride*, što je za ovu epizodu važno iz razloga što isključuje skretanje Z rukopisa prema vernakularnom tipu teksta.

Odnos Zografskog rukopisa prema biblijskim citatima

U Z rukopisu na pojedinim mjestima izostavljeni su dijelovi teksta koji nose reminiscencije na biblijske citate i likove, što je rijetkost u drugim rukopisima *Srpske Aleksandride*. Međutim, potrebno je opisati okolnosti pod kojima se to dešava budući da je jedna od važnijih odlika Aleksandride upravo hristijanizacija.

Izostavljanje pseudocitata biblijske sadržine

U tekstovima *Srpske Aleksandride* u 1, 16 poglavlju postoji rečenica koje se pripisuje premudrom Solomonu: ὑῆβῆ νε βῆδῆ ὑῆζῆβῆκῆμῆ ἡποτοῦ ἡνῆ τῆζῆκῆ · ἡκο δῆ σῳῳῆ ἡνῆ νε βῆνῆσῆ ὑῆζῆβῆνῆσῆ (SP). Z rukopis ispušta ovaj dio teksta na 23a listu. Međutim, ovo nije originalni

citati iz *Starog zavjeta* već je tu riječ o slobodnoj parafrazi teksta iz *Mudrih izreka* (Poglavlje 5. i Poglavlje 6.). V. Jerković i R. Marinković u svom kritičkom izdanju pažljivo bilježe biblijske citate u rukopisima *Srpske Aleksandride*, a ove riječi nisu zapazile i označile kao biblijski tekst,⁵⁷ što govori da su i same prepoznale da citat nije originalan. Isti slučaj zabilježen je na kraju 2, 23 poglavlja gdje se desilo djelimično ispuštanje citata, pa tako tekst Z rukopisa (118a-118b) ima izgled: СОЛОМОНЪ МОУДРІН ВЪ КНИГѢ СВОИ ПИШЕТЬ · МОУЖЬ КНИЖЕ СКРОВОУЩЕ НЕНСУРЬПАЕМО Е, dok se u Ak (154v, 16-155r, 8) pojavljuje puna forma citata kao i u drugim rukopisima: СОЛОМОНЪ БО МОУДРІН ВЪ КНИГАХІ СВОИХІ ГЛАГОЛЕТЬ. МЪЖЬ МЪДРЬ СКРОВОУЩЕ НЕНСУРЬПАЕМО КЕЛС(ТЬ). Н МОУЖЪ МЪДРЪ НЪКЛС(ТЬ) НЗМѢНЕ ОУТІ СОУЦІХЪ ННУТО. Н ЕДННЪ МЪДРЬ МНОЖЬСТВУМІ ОБЛАДІ(А)ЕТЬ ЛЮДН. Н ЕДННЪ БО МЪЖЬ БЕЗОУМНЪ. МНОЖЬСТВО ПОГОУБЛЕТЬ ЛЮДН. Za ove riječi nije bilo moguće utvrditi porijeklo.⁵⁸ Izreke koje se pripisuju Solomonu nisu kanonski citati, već parafraze ili apokrifne mudrosne interpolacije. Pisar ili redaktor ih vjerovatno prepoznaje kao neautentične i stoga ih izostavlja na navedenim mjestima.

S druge strane, u 2, 8 poglavlju, javljaju se uzastopno pravilni citati iz *Knjige o Jobu* 4, 8, *Mudrih izreka* 22, 8, *Psalma* 125, 5: СЪЮЩЕН СЪ РАДОСТІЮ НЕПРАВѢДО, СЪ ПЛАЧЕМЪ ПОЖНЪ і *Mudrih izreka* 22: 5: Н НЖЕ СЪ РАДОСТІЮ ЮЮЖДА ВЪЗЕМЛЕТЬ · СЪ ЖАЛОСТІЮ СВОА ДАДЕТЬ (Z 83b). No, Z rukopis ovog puta čuva citat, ali ispušta uputu o Solomonovom autorstvu, koja postoji u drugim rukopisima *Aleksandride*: ВЕЛНКИ БО ВЪ МЪДРОСТН ЕВРЕНСКИН Ц(А)РЬ СОЛОМОНІ ВЪ ПИСАНИХІ СВОИХІ РЕЧІ(Е) (Ak 107v).⁵⁹ Uzimajući u obzir da je navedeni citat vjerodostojniji, tj. da ima potvrdu u kanonskom tekstu, moguće je pretpostaviti da je pisar (ili redaktor) bio svjestan stvarnog izvora izreke, te da je da upravo iz tog razloga, u procesu redakcije ili prijepisa, izostavio Solomonovo ime, kako bi izbjegao netačnu atribuciju i ostavio prostor za ispravno tumačenje biblijskog porijekla teksta.

Kada je Aleksandar došao u Rim, pratio ga je prorok Jeremija. Ova epizoda dešava se u 2, 1 poglavlju. Jeremija, ispričavši proročanstva proroka

Danila, Aleksandru objašnjava šta će mu se desiti u budućnosti, te mu najavljuje da će doći blizu raja. U većini tekstova *Srpske Aleksandride* navodi se da postoje ljudi koji su osuđeni Adamovim sagrešenjem: Н ТЪ УЛВЪКИ НАНДЕШН · Н ЖЕНЪ СОУ ѠСЪЖЕНІ АДАМОВЪМЪ СЪРЪШЕННѢ · НН ЖНВЪ ДЕБЕЛОСТНЮ · ПЪСКОЮ ѠБЪРЪМЕНЕНН · ІАКОЖЕ Н МН (SP). U drugim tekstovima kao što su SI, A, Berl. nedostaje samo ta jedna rečenica u kojoj se spominje Adamovo sagrešenje⁶⁰ i u kojoj se prepoznaje aluzija na praroditeljski grijeh iz *Postanaka* 3: 16-19, dok u Z rukopisu, na 68b listu, nedostaje više teksta, što po Ak rukopisu obuhvata 5 redova, tačnije od 88v, 5 do 88v, 10

U 2, 9 poglavlju Z rukopisa, na 88a listu, izostavljen je Aleksandrov odgovor na Darijevu poruku. Po Ak rukopisu nedostaje tekst od 114v, 4 do 115r, 3. Izostavljeni dio teksta glasi: о ц(а) рсІсТвІн мнра нн с кІнІМІ КЕЛС(ТЬ) Н ВНСОКАА СЪЛО. Н ВОДА МН Н ОВОЦІАМН РАЗЛНКИМН ОУКРАШЕННАА. НЖЕ КЪ ВЪРНІНМЪ СЛАДКАА Н КРАСНАА КАВЛЮЩН СЕ. КЪ НЕВЪРНІНМЪ ЖЕ НЕПРНСТОУПНАА НЪ ПРНТРАПНА КЕЛС(ТЬ). Iako ovakav citat ne postoji u biblijskom tekstu, moguće je, ipak, razaznati neke specifične biblijske motive, poput planine i voća. U proročkim knjigama, naročito kod *Isaije* (25:6), ovi motivi ponekad dolaze zajedno kao slike budućeg Božijeg Carstva: visoka planina ispunjena obiljem, mirom i radošću. Stoga se može reći da citirana slika, iako nije navedena u Svetom pismu, jeste u duhu biblijske simbolike i teološkog značenja.

U tekstovima *Srpske Aleksandride* u 2, 26 poglavlju pojavljuju se citati čiji je sadržaj identičan tekstu *Izlaska* 33, 20; *Mateja* 19, 26 te *Luke* 18, 27, a jedino izostaju u Z rukopisu. Sadržaj tih citata po Ak (164v) rukopisu glasi: Н ДО ЗЫДА ДОШЫДІ ВЪНОУТРЬ НЕ ПОГЛѢДАН. НН БО НМАТЬ УЛ(ОВЪ)КЪ ЖНВЪ БЫТН АЩЕ ВЪНЪТРЬ ПОГЛЕДАЕТЬ. Zatim se tekst Z rukopisa vraća, a onda opet izostaje rečenica: БО(О)У БО ЕДННОМЪ ВЪЗМОЖНО БЪ. УЛ(ОВЪ)КЪ ЖЕ НН ЕДННОМЪ (Ak 165r). Budući da se ovi citati ponavljaju na početku 2, 27 poglavlja, moguće je pretpostaviti da je i iz stilističkih razloga došlo do ovakvog ustrojstva teksta.

Gejena i tartar su dva zanimljiva približno slična pojma koja se pojavljuju u 2, 27 poglavlju

⁵⁷ V. Marinković / Jerković 1985, 69.

⁵⁸ Ibid., 345.

⁵⁹ U Berl. rukopisu ispušteno je i Solomonovo ime, ali i citat (Nakaš 2021, 102).

⁶⁰ Ni u prijevodima romana P. Stevanovića iz 1957. i R. Marinković iz 1986. na savremeni jezik nema ove rečenice, dok je vernakularni rukopisi (G₂, Foč., R, Derečk.) čuvaju.

Adamovog grijeha u kratkom tekstnom razmaku spominje dvaput:

Z (118b-119a): ѡнн̄ же рѣкоше · адамѹ прѣбѣцѹ
нашемѹ заповѣдь бж҃ію прѣспѹпнѣвшѹ въ тѣн̄
ѡпѡкъ въсѣлшѹ се ѣгда нз̄ рана нзгнаны̄ бѣ

Ak (115v): ѡны же къ нѣмѹ рекоше. адамѹ
бо прѣо(тѣ)цѹ нашѣмѹ заповѣдь б(о)ж҃ію
прѣстоупльшѹ. нз̄ рана нзгнаны̄ бывшѹ.

Z (119a): скрѣбїю же ѡскрѣн се ад́амъ н̄ ева

Ak (156r): скрѣбїю же велнко ю ѡскрѣн
се прѣѡтл(ѣ)ць нашъ адамъ н прѣбаба наша
евва. н ранское нзгнаны̄ помнае, н на ран
съ слъзамн познрающе.

Daljnja modifikacija teksta u Z rukopisu u ovom poglavlju podrazumijeva pojednostavljivanje izraza съдѣтел' же всѣм̄л н(е)вѹ н землн творцѣ н г(оспод)ѣ (Ak 156r) u izraz гѣ [г(оспод)ѣ]. Nakon ovog dijela teksta slijedi priča o Avelovoj smrti i Sitovom rođenju nakon čega Gospod наређује Adamu da se iseli s otoka. Tekst Z rukopisa (119b) na tom mjestu nije potpun, jer po kritičkom aparatu Ak rukopisa nedostaje tekst u rasponu od 157r, 13 do 157v, 5.

Izostavljanje teksta zbog prisustva politeističkih motiva

U 1, 24 poglavlju Z rukopisa izostavljen je dio teksta u kojem se pominju imena biblijskih likova koji su stradali zbog žene – Adama, Samsona i Solomona. Poglavlje I, 24 već je opisano u ovom radu, ali za ovaj dio analize važno je napomenuti da je, ustvari, Homer taj koji daje informaciju kako su stradale ove ličnosti: сего же ѹхнщреннѣ нѣкнмь прѣеше накоже ѡмнрѣ въ своѣ кннгахѹ пншѣ (SP). Isti slučaj je zabilježen i u Berl. rukopisu.⁶⁸ Izostavljanje ovog odlomka u Z rukopisu može ukazati na redakcijsku intervenciju motiviranu načelom dogmatske ispravnosti, s obzirom na to da biblijske ličnosti ovdje nisu predstavljene u kontekstu Svetog pisma, već kao produkt helenske tradicije, što nije tačno.

Izostavljanje teksta kojem nije moguće utvrditi razloge

Poglavlje 3, 17 Z rukopisa karakterizira polovično ispuštanje biblijskih citata. Rukopis Z u ovom poglavlju (162a-162b) sadrži citate iz

⁶⁸ Ibid., 58.

Knjige postanaka (3:19),⁶⁹ tekst iskosa u činu opela te stihove iz *Evandelja po Mateju* (25:14).⁷⁰

Zatim u Z rukopisu (162b) dolazi do skraćivanja teksta u kojem se govori o vaskrsenju mrtvih: н пақы на въскрѣнїе въсакон дшн вътѣло плѣнное дша възвратн п се · н ѡжнвлнаеть въ неплѣнїе боудѣть · прїнпн нматъ на спрашнемь соуднще г̄а б̄а. Leksički gledano, Z rukopis se ovdje izdvaja u odnosu na druge, jer jedini ima leksemu въскрѣнїе,⁷¹ dok ostali tekstovi kažu da će mrtvi ustati: боудѣт' бо въстанїе мрѣтлѣвнмь ѡ алеѹан'дре (Ak 322v). Sažimanjem teksta Z rukopisa ispuštena je veća količina teksta koju imaju drugi rukopisi, a time su ispušteni sljedeći citati: *Prva poslanica Solunjanima* (4:16), *Prva poslanica Korinćanima* (15: 50, 51, 52, 50, 53, 54), *Danilo* (7:9-10), *Matej* (25:31,32). Po Ak rukopisu to je tekst od lista 232v, 3 do 233r, 9. Tekst Z rukopisa (162b) ponovo prati fabulu *Srpske Aleksandride* u nekoliko redova: н пнсѹца пнсѹщѣ ѡггль ѡ крѣспѣ ѣго мнѡго ѡунта херѣвїмь н серафїмь · погда въсакка дша въ своѣ ѡвлькшн се тѣло · н соудѡ възмьздіе прїнмѣть, па онда izostavlja četiri reda po Ak rukopisu (od 233v, 5 do 233v, 8) u kojem su citati iz *Prve poslanice Korinćanima* (5:10), *Poslanica Rimljanima* (2:6), a daljnji izostanak teksta Z rukopisa seže do kraja 3, 17 poglavlja i obuhvata po Ak rukopisu tekst od 233v, 8 do 234v, 14, a u tom rasponu našla se i *Poslanica Galaćanima* (3:28).

Tekst 3, 19 poglavlja izostavljen je djelimično u Z, te potpuno u G₂ rukopisu. Riječ je o misaono zahtjevnom odlomku s obzirom na to da se u njemu postavljaju pitanja o procesu vaskrsenja. Sasvim je otvorena mogućnost da je prepisivač ili redaktor iz dogmatskih razloga smatrao da ovakav sadržaj nije prikladan za rukopis, ali samo pod uslovom da nije poznao starozavjetne stihove proroka *Ezekiela* (37:3): καὶ εἶπεν πρὸς μέ Υἱὲ ἀνθρώπου, εἰ ζήσεται τὰ ὀστᾶ ταῦτα; καὶ εἶπα Κύριε, σὺ ἐπίστη ταῦτα.⁷² Iako poglavlje (u drugim rukopisima *Srpske Aleksandride*) završava afirmacijom Božije svemogućnosti,

⁶⁹ Ovi stihovi iz *Knjige postanaka*, pa i stihovi iz opela pojavljuju se čak dvaput i pisar ili redaktor teksta ih ne uklanja iako se ponavljaju kao u nekim prethodnim primjerima.

⁷⁰ V. Marinković / Jerković 1985, 518-519.

⁷¹ Ovu leksemu jedino nalazimo u prijevodu iz 1957. godine: *Tada će se sastati duše s telima i biće opšte vaskrsenje.*

⁷² Prijevod (autora rada): I reče mi: *Sine čovečji, mogu li ove kosti oživjeti? I ja rekoh: Gospode, Ti to znaš!*

njegova misaona otvorenost je u jednu ruku direktna sumnja koja je možda uticala da ovo poglavlje bude izostavljeno u određenim prijepisima, a tome u prilog ide činjenica da je G_2 rukopis nastao u hrišćanskoj sredini, a Z u sredini bliskoj resavskom krugu ili čak u samoj Resavi. S druge strane, druga mogućnost jeste da predložak oba ova rukopisa nema taj dio teksta. Po Ak rukopisu u Z nedostaje tekst od 240r, 14 do 241r, 7.

Poglavlje 3, 30 *Srpske Aleksandride* sadrži citate iz *Oktoiha* J. Damaskina. Kada Aleksandar pita svog ljekara Filipa da li ga može spasiti od smrti, Filip mu odgovara stihovima iz *Oktoiha* (5): *НАДѢЖЕ ХОЩЕТЬ В(ОГ)Ь ПОБѢЖ(Д)АЕТЬ ЮСЛ(ТЬ) СТВА УННЬ* (Ak 266r), a u Z rukopisu ovog teksta nema. Pored ovog, izostavljen je iz citat stihira glasa 1 u Ćinu opela:⁷³ *нѣсл(ть) на землн радол(ть) енже не прнмѣшт' се жалол(ть)* (Ak 266r). Kraj ovog poglavlja karakterizira još jedno izostavljanje teksta u opsegu od 267r, 11 do 267v, 2 lista po Ak rukopisu, a u tom tekstu našao se i citat iz *Psalma* (115:15).

Zaključak

Zografski rukopis Srpske Aleksandride po bilješkama R. Marinković i Nacionalne biblioteke "Sveti Ćiril i Metodije" u Sofiji datiran je u 1681. godinu, što ne mora značiti da je rukopis nastao tačno te godine. Dakle, smatramo da je *Zografski rukopis Srpske Aleksandride* i stariji. S obzirom na to da se u tekstu vide odlike resavskih ortografskih manira, zaključujemo da ovaj rukopis pripada poslijeresavskom periodu srpskoslovenske pismenosti i njemu se miješaju uzusi visokog svečanog stila uz prisustvo narodne leksike. *Zografski rukopis* nastaje u vrijeme kada je široko rasprostranjen vernakularni tip teksta, ali se ipak ne priklanja tom tekstološkom tipu s obzirom da nema epizode kakve imaju vernakularni rukopisi (kako ih npr. imaju G_1 iz 1654. godine i G_2 , koji je mogao biti s kraja 17. ili početka 18. stoljeća). U radu su analizirana posebno dva dijela teksta (Sanhosove riječi i dijalog između Aleksandra i Kandavlusa) koja samo djeluju kao posebne epizode, ali riječ je, ustvari, o stilističkim preradama teksta, a ne o tekstološkim inovacijama. Dalje, u dosadašnjim istraživanjima R. Marinković

smatrala je da samo Ak i SS imaju naslove, a ovo istraživanje je pokazalo da se i *Zografski rukopis* pridružuje toj unikatnoj grupi rukopisa *Srpske Aleksandride* koji imaju naslove. Tekstološkom analizom tih naslova ustanovljena je izrazita podudarnost, ali treba naglasiti da svaki od ovih triju rukopisa ima i neke zasebne naslove. *Zografski rukopis* nesumnjivo u osnovi pripada toj B grupi, ali zbog svojih povremenih tekstoloških i morfoloških skretanja, a radi što preciznijeg opisa stanja grupe B, ovdje bismo mogli uključiti kategoriju podgrupe B'. Posebno je zanimljiv i važan odnos *Zografskog rukopisa* prema starozavjetnim i novozavjetnim citatima, koji često bivaju izostavljeni. U nekim slučajevima bilo je moguće pretpostaviti da je pisar *Zografskog rukopisa* prepoznao pomalo iskrivljene riječi, pa je zbog toga izostavio tekst.

Summary

Textological-lexical analysis of the Zograf Alexandride

The Zograf manuscript exhibits features of the Resava orthographic tradition, which places it within the post-Resava period of Serbian Church Slavonic literacy. The text combines elements of a formal, elevated style with the presence of vernacular vocabulary, indicating an interplay of different linguistic layers. Although it originates from a time when the vernacular version of the Alexandride was widespread, this manuscript does not fully conform to that textual model, as it lacks episodes characteristic of the vernacular tradition. The manuscript is dated to the year 1681; however, this inscription does not necessarily mark the exact time of its creation. Based on its linguistic and textual features, it is assumed that the Zograf manuscript of the Serbian Alexandride is, in fact, older.

⁷³ Marinković / Jerković (1985, 600) bilježe oba ova citata.

Izvori

- Z *Zografska Aleksandrida* [НБКМ 434 (627)] – 17. st.
- SP *Sanktpeterburška Aleksandrida* [PHB Q. XV. 168] – 15. st.
- F *Njamačka Aleksandrida* [Q. XV. 45] – 1562 god.
- SB *Sofijska bugarsko-vlaška Aleksandrida* [319 (65)] – 16. st.
- SS *Sofijska srpska Aleksandrida* [772 (75)] – 16. st.
- M *Mihanovićeve Aleksandrida* [IIIa (27) Mihan. 31] – 16. st.
- SI *Sofijska ilustrovana Aleksandrida* [771 (38)] – 15. st.
- A *Novakovićeve Aleksandrida* [521 (117)] – 15. st.
- V *Vukanova Aleksandrida* [R. 23] – 15. st.
- Berl. *Berlinska Aleksandrida* – 16. st.
- G₁ *Gaj. 1 Život Aleksandra Velikoga, Aleksandrida* [NSK R3363G] – 1654. god.
- G₂ *Gaj. 2 Miscellanea Rhacusii caractere Bosnia exarata, zbornik tekstova različitog sadržaja* [NSK R3359] – kraj 17. ili početak 18. st.
- KBJ *Kirilo-bjelojezerska Aleksandrida* [PHB Кнр.-Бел. N011/1088] – 15. st.
- Ak *Akademijina Aleksandrida* [br. 352 (Ak. 352)] – 16. st.
- Foč. *Fočanska Aleksandrida* – 18. st.
- Derečk. *Derečkajeve Aleksandrida* [NSK 3495] – 1622. god.
- B *Rukopis B Narodne biblioteke u Beogradu* – 17. st.

Literatura

- Botvinnik, M. I. / Lur'e, I. A. C.* 1965, Aleksandriĭa. Roman ob Aleksandre Makedonskom po russkoj rukopisi XV veka, Akademiĭa nauk SSSR, Moskva 1965.

- Conev, B.* 1910, Opisъ na rĕkopisite i staropeĕatnitĕ knigi na Narodnata biblioteka vъ Sofija, Narodna biblioteka, Vol. I, Sofija 1910.
- Hristova, B. i dr.* 1982, Bŭlgarski rĕkopisi ot XI do XVIII vek zapazeni v Bŭlgarija. Svoden katalog, Narodna biblioteka, Tom I, Sofija 1982.
- Jagić, V.* 1913. Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1913.
- Marinković, R.* 1969, Srpska Aleksandrida: Istorija osnovnog teksta, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1969.
- Marinković, R.* 1983, Roman o Troji: Roman o Aleksandru Velikom, Stara srpska knjiŭevnost u 24 knjige, Prosveta, Beograd 1983.
- Marinković, R. / Jerković, V.* 1985, Srpska Aleksandrida, Sveska 2. prema osnovnom tekstu rukopisa SANU br. 352, tj. Akademijine Aleksandride 352, iz 16. st., SANU, Beograd 1985.
- Müller, C.* 1846, Reliqua Arriani, et Scriptorum de rebus Alexandri Magni fragmenta; Pseudo-Callisthenis Historiam Fabulosam, Itinerarium Alexandri, Paris 1846.
- Nakaš, L.* (2020), Berlinski rukopis srpske Aleksandride. Ms. slav. quart. 8, prije 1535. godine, Ricerche Slavistiche Nuova Serie 3, Roma 2020, 345-367.
- Nakaš, L.* 2021, Roman o Aleksandru Velikom prema Berlinskom rukopisu srpske Aleksandride. Ms. slav. quart. 8, prije 1535. godine, Prijevod, SPKD Prosvjeta, Sarajevo 2021.
- Novaković, S.* 1878, Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj knjiŭevnosti: kritički tekst i rasprava od Stojana Novakovića, Glasnik Srpskog uĕenog društva IX, drugo odeljenje, Beograd 1878.
- Stevanović, P.* 1957, Aleksandrida (Roman o Aleksandru Velikom), Minerva, Subotica 1957.
- Pichkhadze, A.* 2009, Preslavskiy polnyy aprakos kak svidetely kirillo-mefodievskogo perevoda Evangelija, Slavia 78, Praha 2009, 437-446.
- Skok, P.* 1971, Etimologijski rjeĕnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1971.
- Šešum, A.* 2022, Tekstološka analiza Gajevih rukopisa Aleksandride, FFUNSA, Sarajevo 2022.

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2025. godini (hronika)

Tokom 2025. godine Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH realizirao je niz aktivnosti u okviru redovnog djelovanja, naučnoistraživačkih projekata, digitalnih datoteka i izdavačke djelatnosti. Rad Centra odvijao se u skladu sa programom aktivnosti definisanim na sjednici Centra održanoj 4. oktobra 2024. godine.

U prvim mjesecima ove godine okončane su sve obaveze oko štampanja i distribucije broja 53 *Godišnjaka/Jahrbucha* za 2024. godinu, koji je već krajem te godine bio dostupan u online formi. Paralelno s tim, odvijale su se pripreme za novi broj *Godišnjaka/Jahrbucha* br. 54 za 2025. godinu. U okviru redovne procedure pristiglo je devet radova, od kojih je osam nakon recenzentskog postupka prihvaćeno za objavljivanje. Od toga jedan rad, mada pozitivno recenziran, nije uvršten u ovaj broj jer autor nije prihvatio obimne i sadržajne recenzentske primjedbe. Tokom ove godine intenziviran je rad na unapređenju online prisustva časopisa, a posebno je značajno što je *Godišnjak/Jahrbuch* prihvaćen u međunarodni repozitorij DOAJ, čime je povećana njegova vidljivost i dostupnost široj naučnoj zajednici.

U okviru digitalnih projekata Centra nastavljeno je održavanje i unapređivanje dviju baza podataka: *Korpusa srednjovjekovnih bosanskih tekstova* i *Datoteka grobova prastanovnika sjeverozapadnog Balkana*. *Korpus* funkcioniše stabilno i ostvaruje zapažen broj posjeta i korištenja u istraživanjima i nastavi. Članica Centra prof. dr. Lejla Nakaš koja vodi ovaj projekat najavila je njegovo proširenje novim rukopisima, uključujući i verziju *Aleksandride*. To će u narednom periodu biti predmet posebnog elaborata za apliciranje na projektne fondove. Centar će ponovo zatražiti od IT službi dostavljanje polugodišnjih statističkih pregleda korištenja *Korpusa* radi praćenja njegove upotrebe. *Datoteka grobova* i dalje zahtijeva metodološke korekcije i tehničku stabilizaciju, pa je tokom 2025. godine nastavljen kontinuiran rad na njenom unapređenju, uz angažman vanjske saradnice Melite Halilović.

Tokom godine značajan dio aktivnosti bio je posvećen pripremama projekta arheoloških istraživanja na lokalitetu Klisura-Kadića brdo. U saradnji sa Institutom za prahistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu, okončana je pripremna faza dokumentacije za apliciranje kod fondacije DFG. Izvršni odbor ANUBiH-a je na sjednici održanoj 25. decembra 2024. godine odobrio provođenje projektnih priprema u prostorijama Centra, uključujući pristup vanjskim saradnicima koji rade na projektu, a to su u ovom momentu prof. dr. Elke Kaiser i Melita Halilović. Ovom odlukom potvrđeno je i učešće Sabine Vejzagić, sekretarke časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*, u pripremnim i istraživačkim fazama projekta, čime je osnažen tim i institucionalno potvrđena saradnja sa istraživačima iz Bosne i Hercegovine. Očekuje se da će 2026. godina, nakon završetka apliciranja, predstavljati početak naredne faze terenskih istraživanja na Kadića brdu.

Pored projektnih aktivnosti, 2025. godina je obilježena i završnim pripremama za štampu monografije prof. dr. Adnana Kaljanca posvećene prvom školovanom bosanskohercegovačkom arheologu, Vejsilu Ćurčiću. Ova monografija predstavlja završni dio autorske trilogije o pionirima arheologije u Bosni i Hercegovini. U saradnji s Muzejom Grada Sarajeva i Filozofskim fakultetom Univerziteta u Sarajevu, ovim je povodom u aprilu 2026. godine planirano održavanje trodnevne manifestacije, koja će uključivati promociju knjige, otvaranje Ćurčićeve spomen-sobe i izložbu njegove neobjavljene dokumentacije.

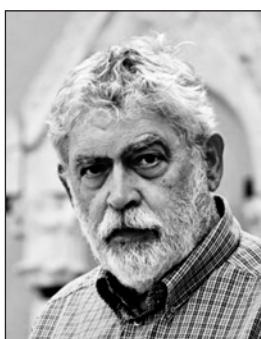
Na sjednicama Centra razmatrana su pitanja proširenja članstva ove institucije. U tom smislu je u ANUBiH završen proces prijema dr. sci. Olge Pelcer-Vujačić i dr. sci. Ivana Basića u članstvo Centra. Na sastanku održanom 1. 10. 2025. godine pokrenut je proces prijema doc. dr. Amre Šaćić Beća, a na istom sastanku dr. Branko Kirigin izabran je u Redakciju časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*.

Rad Centra u 2025. godini odvijao se u kontinuitetu sa prioritetima utvrđenim prethodnih godina. Unapređenje publikacijske djelatnosti, osnaživanje digitalnih resursa, saradnja s međunarodnim institucijama i razvoj istraživačkih projekata i dalje predstavljaju temeljne pravce djelovanja. Nažalost, ostali smo bez dugogodišnjeg člana Centra i člana Redakcije časopisa *Godišnjak/Jahrbuch* prof. dr. Ante Miloševića, koji je preminuo 24. jula 2025. godine.

Sabina Vejzagić

In memoriam

Ante Milošević (1953–2025)

Dana 24. jula 2025. godine, u 72. godini života preminuo je prof. dr. Ante Milošević, dugogodišnji saradnik i član Centra za balkanološka ispitivanja naše Akademije, koji je uz to bio i član Redakcije našeg časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*. Kao rijetko koji naučnik, svojim obimnim istraživačkim opusom i brojnim publikacijama, od kojih su mnoge objavljene u našim izdanjima, on je trajno zadužio hrvatsku i širu balkansku arheologiju i istoriju umjetnosti.

Ante Milošević je rođen u Sinju 5. marta 1953. godine, a nakon školovanja u rodnom gradu, završio je studij arheologije i istorije umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje je i doktorirao 2005. godine. Svoj profesionalni put započeo je kao direktor Muzeja Cetinske krajine u Sinju, gdje je radio od 1977. do 1994. godine. Iste godine prelazi u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (MHAS) u Splitu, gdje je u početku djelovao kao kustos, da bi 1998. preuzeo dužnost direktora te važne naučne i kulturne institucije. Na toj funkciji je uz kraće prekide ostao sve do odlaska u penziju 2018. godine. U tom razdoblju snažno je unaprijedio stručni i naučni rad muzeja. Podsticao je izdavačku i izložbenu djelatnost i učestvovao u brojnim arheološkim istraživanjima i međunarodnim projektima, s posebnim naglaskom na rani srednji vijek.

Uz to je od 2007. do 2013. godine djelovao i kao vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Splitu, gdje je vodio kolegije o umjetnosti i arhitekturi srednjovjekovne Dalmacije. Njegov akademski rad odlikovala je jasnoća, širina znanja i predanost radu sa studentima. Sa sličnim temama često je gostovao kao predavač na univerzitetima u Ljubljani, Heidelbergu i Berlinu. Tu svoju univerzitetsku, publicističku i znanstvenu djelatnost on nije prekinuo odlaskom u mirovinu, nego je sve to, u maniru koji odlikuje samo najbolje naučne pregaoce, nastavio u punoj mjeri skoro do posljednjeg daha.

Ante Milošević je već početkom osamdesetih godina otpočeo veoma intenzivnu i plodnu saradnju sa našim Centrom, što će u punoj mjeri trajati sve do kraja njegovog života. To je bilo naročito izraženo u višegodišnjim zajedničkim istraživanjima gradinskih naselja na području Cetinske krajine. Time je on postao stalni saradnik Centra, da bi 2009. godine postao i punopravni član ove institucije. U okviru saradnje Centra sa Poljskom Akademijom nauka obavio je 1988. godine kao predstavnik našeg Centra dvomjesečni studijski boravak u Krakovu koji mu je veoma dobro poslužio za produbljivanje znanja o umjetnosti i arhitekturi srednjovjekovne Evrope.

Pored Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Ante Milošević je bio član i drugih naučnih institucija, među kojima treba posebno istaći Njemački arheološki institut i Evropsku arheološku asocijaciju. Milošević je takođe bio jedan od osnivača i vodećih članova Centra za interdisciplinarnu studiju *Studia Mediterranea*, osnovanog 2008. godine u sklopu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Taj centar je izdavač serije knjiga *Studia Mediterranea* u kojoj je Milošević od 2008. do 2022. godine, kao autor ili koautor, objavio sedam monografija. Nemoguće je ovdje navesti preko 150 naučnih članaka i jedanaest monografija iz oblasti srednjovjekovne arheologije, istorije i istorije umjetnosti koje je Milošević objavio, ali treba naglasiti da ga taj obimni publicistički opus bez sumnje svrstava među najznačajnije hrvatske medijeviste svoje generacije.

Predstavljanje Ante Miloševića kao čovjeka i naučnika ne može biti objektivno niti cjelovito ako se izričito ne naglasi njegov svestrani rad na području Cetinske krajine, jer to je bio temelj njegovog naučnog djelovanja i arheološkog znanja i tema kojoj se uvijek vraćao. A ovo područje to iz više razloga zaslužuje. Smješteno u neposrednom zaleđu srednjeg Jadrana iza Mosora i Kozjaka, uz obronke Svilaje i Dinare, ono čini dobru sponu između

Mediterana i Dinarskih planina. Žilu kucavicu tog predjela čini rijeka Cetina koja u svom relativno kratkom toku od nekih stotinjak kilometara protiče sredinom procjepa koji je sama oformila i oplemenila i koji s pravom nosi njeno ime. Ona daje boju i karakter čitavom ovom prostoru. Cetina je ovdje presudan faktor i geomorfološki i opštebiološki, a i kulturno i istorijski. Ona razdvaja i štiti, ali po potrebi i spaja. Poput Nila u Egiptu, ona plavi, ali i oplođava. I kao što je Egipt dar rijeke Nil, tako je i Cetinska krajina dar Cetine.

Značajne arheološke i kulturno-istorijske cjeline zahtijevaju poseban angažman, istrajan rad i veliku žrtvu. Kad je u pitanju Cetinska krajina, teško da se iko može uporediti sa Antom Miloševićem, koji se obuhvatno bavio istraživanjem i dokumentovanjem svih kulturno-istorijskih perioda na ovom području, od paleolita do najnovijeg doba. On je izrastao na ovom tlu i s njim srastao i kao čovjek i kao naučnik. Ako smo naglasili da je Egipt dar Nila, a Cetinska krajina dar Cetine, nećemo puno pogriješiti ako kažemo i da je arheologija Cetinske krajine dobrim dijelom dar Ante Miloševića. Pa da ništa drugo nije uradio, već bi ovo bilo dovoljno da se upiše u temeljnu knjigu naše i svjetske nauke.

Odlaskom Ante Miloševića ostali smo bez izuzetnog naučnog pregaoca, vrsnog kolege i postojanog prijatelja. Prazninu koja je za njim ostala biće veoma teško nadoknaditi.

Blagoje Govedarica

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. sci. Dženan Brigić
JU Muzej Istočne Bosne
Džindić mahala 21
BA - 75 000 Tuzla
dzenanbragic20@gmail.com

Dr. Sci. Igor Bruyako
Odessa Archaeological Museum
Lanzheronovskaya St. 4
UK – Odessa
ibruyako@yandex.ru

Prof. dr. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
Blagoje.Govedarica@dainst.de

Dr. sc. Aleksandar Jašarević
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA-74 000 Doboj
aleksandar.jas@gmail.com

Dušan Kojić, MA
Zavičajni muzej Gradiška
Dr Mladena Stojanovića 8
BA – Gradiška 78400
thekoje@yahoo.com

Dr. sc. Igor Manzura
National Museum of History of Moldova
31 August 1989 St. 121A
MD-2012 Chişinău
igormanzura@mail.ru

Prof. dr. Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
salmedinskevola@yahoo.com

Andrea Šešum, MA
Doktorand
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
Studentski trg 3
RS – 11000 Beograd
andrea281954@hotmail.com

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije s potpisima, napomene i potpunu bibliografiju. Uz to je obavezno potrebno dostaviti ORCID broj autora.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milošević 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom “/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa “i dr.”.

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) “;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskrćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji “u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa “ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa “/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWKBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen mit Unterschriften, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen. Zusätzlich ist die Angabe der ORCID-Nummer des Autors/der Autorin verpflichtend.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen. Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.“ verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/“ getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with Key words in English with a comprehensive summary in foreign language, illustrations with signature, references and bibliography. In addition, the author's ORCID iD must be provided.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as “et al.”

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon “;”

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced “in” before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology*, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with “/”.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. g. Prva i druga sveska (I-1957; II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Od 1965. g. (III/1) časopis se izdaje redovno godišnje (izuzev prekida prouzrokovanog ratnim zbivanjima iz 90tih godina 20. vijeka) u okviru Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Od sveske XXXII/30 (2002) časopis nosi naslov Godišnjak/Jahrbuch, a počev od 2010. g. numeracija je svedena na prvu cifru koja je izražena arapskim brojem.

Godišnjak erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste und zweite Band (I-1957, II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der Wissenschaftlichen Gesellschaft Bosnien und Herzegowinas herausgegeben. Seit dem Jahr 1965 erscheint die Zeitschrift regelmäßig jährlich (mit Ausnahme der Unterbrechung wegen des Krieges aus den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts) im Zentrum für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas. Ab dem Band XXXII/30 (2002) trägt die Zeitschrift den Titel Godišnjak/Jahrbuch und ab dem Jahr 2010 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückte Zahl zurückgezogen.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Reljef mitskog bića Apkallu; Nimrud, Sjeverozapadna palata Assurnasirpal II, Pergamon Museum Berlin
(Foto B. Govedarica) / Relief des mythischen Wesens Apkallu; Nimrud, Nordwest-Palast von Assurnasirpal II,
Pergamon Museum Berlin (Foto B. Govedarica)

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
<https://godisnjak.anubih.ba>

Sekretarka redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
300

Štampa / Druck
Blicdruk d.o.o.

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
ERIH Plus; Slavic Humanities Index; C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library); Ebsco Publishing;
Ulrich Periodicals; ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute); Cross Ref

ISSN 2232-7770 (Online)